

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АГРОТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Олексенко Р. І.

ФІЛОСОФІЯ РИНКОВИХ ВІДНОСИН

Навчально-методичний посібник

Мелітополь-2019

УДК 339.13.017.000.141
О 53

*Рекомендовано до друку Вченою радою Таврійського
державного агротехнологічного університету
(Протокол № 6 від 28 січня 2019 р.)*

*Рекомендовано до видання та впровадження
в навчальний процес на засіданні кафедри «Маркетинг»,
протокол № 4 від 29. 11. 2018 року*

Рецензенти:

В.Г. Воронкова – доктор філософських наук, професор;

Л.М. Кравченко – доктор педагогічних наук, професор;

О.І. Дацій – доктор економічних наук, професор;

М.В. Морарь – доктор політичних наук, професор.

Олексенко Р.І.

О 53 **Філософія ринкових відносин:** навчально-методичний посібник /
Р.І. Олексенко. – Мелітополь: ФОП Однороб Т.В. – 2019. – 311 с.

ISBN 978-617-7566-54-9

У навчально-методичному посібнику «**Філософія ринкових відносин**» пропонується філософський підхід до розвитку ринкових відносин в сучасних соціокультурних умовах, який буде корисним у осмисленні процесу відношень у бізнесі. Автор намагається ознайомити читача із різними напрямками філософської думки формування ринкового мислення. Досліджено процес становлення та розвитку філософії ринкових відносин в сучасній Україні. В навчально-методичному посібнику, знайомі з загального курсу філософії ідеї та концепції, розглядаються в аспекті практичної дії у сучасному суспільстві. Основна мета полягає у задоволенні потреби суспільства у процесі формування філософії ринкових відносин за сучасних умов розвитку суспільства.

Навчально – методичний посібник розрахований на студентів, економічного спрямування закладів вищої освіти, аспірантів, викладачів та зацікавлених осіб.

© Олексенко Р.І., 2019

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНИЙ РОЗДІЛ.....	8
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. ОСНОВА РИНКОВОГО МИСЛЕННЯ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ.....	10
Тема № 1. Філософія ринку: історичні та сучасні підходи, школи та інтерпретації.....	10
Тема № 2 Ринкова економіка в Україні: зародження та суперечності становлення	38
Тема № 3 Макс Вебер про дух капіталізму як філософсько-моральну підвалину ринку	66
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. ОСОБИСТІСТЬ В УМОВАХ РИНКОВОЇ ДЕРЖАВИ.....	94
Тема № 4 Наукове і правове підґрунтя становлення та розвитку ринкового суспільства в Україні.....	94
Тема № 5 Філософія, світогляд і мораль сучасного українського підприємця.....	124
Тема № 6 Роль релігії в контексті утвердження філософії ринкових відносин.....	188
МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ПРОВЕДЕННЯ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ ТА ВИКОНАННЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ.....	238
Семінарське заняття №1 Філософія ринку: історичні та сучасні підходи, школи та інтерпретації.....	238
Семінарське заняття №2 Ринкова економіка в Україні: зародження та суперечності становлення	240
Семінарське заняття №3 Макс Вебер про дух капіталізму як філософсько-моральну підвалину ринку.....	242
Семінарське заняття №4 Наукове і правове підґрунтя становлення та розвитку ринкового суспільства в Україні.....	244
Семінарське заняття №5 Філософія, світогляд і мораль сучасного українського підприємця.....	246
Семінарське заняття №6 Роль релігії в контексті утвердження філософії ринкових відносин	249
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ	252
КОНТРОЛЬ ЗНАНЬ ЗА ДОПОМОГОЮ КРОСВОРДІВ.....	253
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ	265
КОРОТКИЙ ФІЛОСОФСЬКИЙ СЛОВНИК ТЕРМІНІВ.....	278
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	289

ВСТУП

Філософія ринкових відносин пов'язана з терміном «економіка», яка своїм предметом має реалізацію індивідом своїх потреб. Сучасне слово «економіка» походить від давньогрецького «οἰκονομία» («економіка»). Перший корінь слова «οἶκος» означає «будинок», «господарство», а другий «νόμος» - «правило», «закон». Тому в буквальному перекладі слова економіку слід трактувати як «правила ведення домашнього господарства» чи «домоведення».

Вважається, що цей термін першим вжив давньогрецький філософ Гесіод (кінець VIII-VII ст. до н.е.) у поемі «Праці і дні». Для обґрунтування філософсько-наукових знань про ведення домашнього господарства цей термін був використаний давньогрецьким істориком, учнем Сократа, Ксенофонтом (V-IV ст. до н.е.), який також розмірковував про єдність житла (дому) і господарської діяльності.

Заслуга Ксенофонта про розуміння предмету економіки полягає в тому, що він все ж показав, що економіка може бути не тільки мистецтвом, але й наукою. Учень Платона Аристотель зробив перший крок до опису господарського життя у системі взаємопов'язаних абстрактних категорій.

Суспільно-економічні ідеї Аристотеля стверджували цінності традиційного суспільства, тому надалі отримали розвиток у християнських та мусульманських релігійних мислителів середньовіччя. З XVI ст. у Західній Європі починає формуватися ринкова система організації господарства.

Це породжує масову потребу в економічних знаннях, які б допомагали людям орієнтуватися у складному світі ринкових відносин і приймати ефективні рішення. У 1615 р. французький економіст Антуан де Монкретьєн опублікував «Трактат з політичної економії», де розглядав питання активної участі держави у регулюванні господарських процесів.

У подальшому термін «політична економія» отримує широке розповсюдження. В середині XIX ст. після декількох століть лідерства класичної політекономії багато її постулатів та висновків стали піддаватися сумніву. Найбільш радикальний зсув у розвитку політичної науки заведено називати маржиналістською революцією. З тих пір політекономія втратила своє монопольне положення.

Проте у теперішній час термін «економікс» у самих економістів (закордонних і вітчизняних) сприймається по-різному: у першому випадку як «політекономія», у другому - «буржуазна політекономія», у третьому - «економічна наука», у четвертому «економічна теорія», у п'ятому - «mainstream» - (основна течія), у шостому - просто «економіка», у сьомому

«сукупність економік». Пов'язане це з термінологічним і змістовним відношенням понять: «політична економія», «економікс», «економічна теорія».

Ситуація неоднозначності пов'язана і з появою у науці останнім часом сукупності «нових економік», у тому числі «економікс», «економічна теорія», «загальна економічна теорія», «інституційна економіка», «транзитна чи транзитивна економіка», «еволюційна економіка», «поведінкова економіка» «експериментальна економіка», «схематична економіка», інформаційна економіка», «порівняльна економіка» (компаративістика) «гіперекономіка», «фундаментальна економіка» «нова політична економія», «постекономіка», «фізична економіка» та інші. В цілому вчені ставлять питання про вибір адекватного найменування нової економічної науки.

Філософи відмічають, що ринкові відносини, які є основою економіки, виходять з того, що існування є не тільки «буттям для себе», але й «буттям для іншого». Водночас воно є «існування у справі» і «для справи». Тому існування – це участь у справі (бізнесі). Бути в бізнесі означає що-небудь робити, чим-небудь займатися. Але справа, яка робиться, не виконується тільки заради самого себе, вона робиться для того, щоб існувати, тобто для життя. Певне заняття повинне стати не тільки джерелом наживи (лише тоді воно стає бізнесом), але й основою самореалізації особистості.

Основне коло питань, які розглядає філософія ринкових відносин, пов'язане з особливостями «ведення справи». Серед них такі питання:

- як вести справу і як відноситися до власності;
- що таке виробництво і реалізація;
- у чому полягають цілі будь-якої справи;
- що таке накопичення і в чому його призначення тощо.

Точніше буде позначити філософію ринкових відносин як філософію праксису, оскільки вона розглядає питання «ведення справи». Філософія праксису – це обговорення того, як виконується справа і що потрібно зробити, щоб вона була успішною. Бізнес – ця всяка справа, яка починається з організації, потім йде її виконання, що має певні форми, результати, цілі та призначення тощо.

Основне питання філософії ринкових відносин: в яких умовах і за яких передумов бізнес зможе стати сенсом існування, інакше, які сенси існування можуть стати підставою для ведення бізнесу. Щодо своєрідності сенсів існування бізнес може бути розмежований на „білий” і „чорний”. „Білий” бізнес пов'язаний з реалізацією позитивних сенсів існування, творіння заради добра й загального блага.

„Чорний” бізнес, навпаки, побудований на негативних виявах людської природи, таких як приниження іншого, нестримне прагнення до насолоди, заперечення всяких етичних меж.

Призначення будь-якої справи й речі як її продукту – це турбота про своє існування. Власне зміст буття у створенні благ для себе і для інших. Поза турбот про себе та інших буття неможливе, оскільки воно стає чистою потенцією.

Тому філософія ринкових відносин - це не тільки філософія справи, але й філософія існування. Тобто, філософія ринкових відносин по суті екзистенціальна, онтологічна, метафізична філософія. Питання існування в ній розглядаються в тісному зв'язку зі здійсненням справи та місцем у ній людини.

Філософія ринкових відносин припускає розподіл індивідів на ініціативних, завжди готових зробити що-небудь, на тих, хто не боїться взяти на себе відповідальність і виправдати її, і на тих, хто притягується для виконання певної справи. Вони не так активні, не можуть передбачити всі можливі варіанти, не володіють необхідними особистими якостями для самостійного ведення справи. Між цими двома типами людей немає чітких меж. У значній мірі їх розмитість пояснюється тим, що здібність до ведення справи повинна бути співставлення з рівнем професіоналізму. Чим вище рівень професіоналізму, тим більше шансів успішно вести справу, отже, стати бізнесменом. Якщо рівень професіоналізму достатньо високий, то можуть виявитися такі якості, які в буденному житті ніяк не виявляються.

Протилежність таких типів людей ніяк не означає, що виконавці справи – люди другого ґатунку. Зовсім навпаки. Ініціативна людина має потребу в тих, кого можна повести за собою, кому доручити відповідальну ділянку роботи, і якщо їх не виявляється поряд із ним, то справа не може бути виконана успішно. Модус індивідуального існування кожного унікальний. Тому кожний із нас зацікавлений в іншому, оскільки у нього є такі якості та професіоналізм, який відсутній у тебе.

Об'єктом дослідження є ринкові відносини як складний соціальний та економічний феномен.

Предметом дослідження - вплив філософських ідей на розвиток ринкових відносин.

Навчально – методичний посібник „Філософія ринкових відносин” включає в себе звернення до представників різних історичних епох філософії, які поєднані задачею формування прагматичного світогляду. Кожна тема, у свою чергу, складається з розгляду декількох аспектів прагматичної доцільності людської діяльності.

Мета навчально-методичного посібника - концептуалізація ідей філософії ринкових відносин.

Для реалізації мети слід було вирішити ряд завдань:

- дослідити філософію ринку в її історичних, сучасних підходах та школах та здійснити їх інтерпретацію;
- охарактеризувати ринкову економіку в Україні від зародження та показати суперечності її становлення;
- розкрити теорію Макса Вебера про «дух капіталізму» як філософсько-моральну підвалину ринку;
- показати місце і роль особистості в умовах ринкової держави;
- виявити наукове і правове підґрунтя становлення та розвитку ринкового суспільства в Україні;
- розкрити філософію, світогляд і мораль сучасного українського підприємця;
- обґрунтувати роль релігії в контексті утвердження філософії ринкових відносин.

Навчально-методичний посібник включає теми лекційних та семінарських занять, теми рефератів, контроль знань за допомогою кросвордів, тестові завдання, короткий філософський словник, рекомендовану літературу.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНИЙ РОЗДІЛ

Предметом вивчення навчальної дисципліни є філософська рефлексія проблематики ринкових відносин і свідомості, зокрема поглиблене вивчення актуальних соціально-філософських проблем ринкового суспільства в Україні, придбання навичок філософського аналізу явищ бізнесу, комерції, лідерства в державних і приватних ринкових структурах в умовах перехідного інформаційного суспільства.

Міждисциплінарні зв'язки: філософська антропологія, соціокультурний менеджмент, організація наукових досліджень.

Мета навчальної дисципліни: формування у магістрантів системи аналітичних філософських знань про ринкові відносини, забезпечення філософсько-методологічної підготовки магістрів, підвищення їхньої загальної філософської культури і професійної компетентності.

Завдання навчальної дисципліни: оволодіння сутністю основних феноменів і цінностей ринкових відносин в освітньому просторі; формування раціонально-критичної оцінки проблем ринку, формування цілісного уявлення про філософські основи бізнесової діяльності формування умінь застосовувати отримані знання при проектуванні і організації наукової діяльності. На вивченні даної дисципліни базуються: підготовка і експертиза соціокультурних проектів.

Програмні компетентності:

загальні: здатність проектувати і здійснювати комплексні дослідження на засадах системного наукового світогляду, сформованих знань з філософії наукової діяльності та соціокультурних проблем; здатність до критичного аналізу й оцінки сучасних наукових досліджень, генерування нових ідей під час вирішення дослідницьких і практичних завдань, комплексних та інноваційних проблем; готовність використовувати сучасні методи і технології наукової комунікації українською та іноземними мовами в усній та письмовій формах; готовність до створення та інтерпретації нових знань через наукове дослідження або інші передові вчення такої якості, що відповідають вимогам національного та міжнародного рівнів, до діяльності в інтернаціональних дослідницьких групах; здатність дотримуватись етичних норм у професійній діяльності; здатність генерувати нові ідеї (креативність) під час вирішення соціокультурних практичних задач, у тому числі у міждисциплінарних галузях; здатність до володіння культурою наукового дослідження.

Результати навчання:

1. Оперувати основними концепціями, теоріями, проблемами філософії й методології науки, змістом сучасних філософських дискусій з проблем розвитку суспільства та освіти.

2. Застосовувати основні наукові підходи і методи науково-дослідної діяльності; методи критичного аналізу й оцінки сучасних наукових досягнень під час розв'язування дослідницьких і практичних завдань, у тому числі в міждисциплінарних галузях.

3. Застосовувати різні види письмових текстів та усних виступів; розуміти зміст складних текстів з наукових проблем, у тому числі вузькоспеціальних, стилістичні особливості оформлення результатів дослідження у письмовій та усній формі під час роботи в групі з інтернаціональним складом.

4. Добирати методи науково-дослідної діяльності, методи генерування нових ідей під час розв'язання дослідницьких і практичних завдань у обраній та суміжних галузях; методи критичного аналізу й оцінки сучасних наукових досягнень.

5. Дотримуватись основних норм, прийнятих науковою спільнотою, з урахуванням міжнародного досвіду спілкування; здійснювати особистісний вибір в морально-ціннісних ситуаціях, що виникають у професійній сфері діяльності.

6. Формулювати мету професійного і особистісного розвитку, оцінювати власні потенційні можливості, реальність обраних способів і шляхів розв'язання поставлених завдань.

Навчальна дисципліна є обов'язковою.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1.

ОСНОВА РИНКОВОГО МИСЛЕННЯ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ

Тема № 1.

Філософія ринку: історичні та сучасні підходи, школи та інтерпретації

План лекції:

1. Поняття «ринкової економіки» в історичному вимірі.
2. Поняття «ринкової економіки» в історичному філософсько - економічному дискурсі.
3. Філософське трактування «поняття конкуренція».

Зміст лекції:

1. Поняття «ринкової економіки» в історичному вимірі.

XXI століття вважається добою тотального поширення та реалізації філософії ринкових відносин. І хоча перші її паростки можна побачити в далекому минулому, світ нині дедалі рельєфніше переходить на ринкові відносини. Не є винятком і Україна. Долаючи тоталітарне минуле, основою якого була командно-адміністративна економіка, Україна все потужніше розгортає економіку ринкову, відкриту, демократичну. Цей процес відбувається на широкому теоретичному підґрунті, яке, на жаль, дотепер має досить багато дискурсивних питань, що потребують розгляду.

Передусім слід визначити *поняття ринкової економіки в історичному вимірі й сучасному філософсько-економічному дискурсі*. Ж. Шульга вважає історично першою моделлю ринкової економіки відносини абсолютного панування економічної і політичної влади централізованої рабовласницької держави. Саме в той період сформувався ринок, держава почала випускати гроші у монетній формі як засіб товарного обігу. Інший варіант цієї моделі ринкової економіки пов'язується з розвитком Стародавньої Греції у середині I тис. до н. е., де формувалася система приватної земельної власності, усе більш незалежної від держави. Згодом це призвело до того, що общинна власність на землю поступово поступилася приватній, а тисячолітня відсутність володіння і перерозподілу земель державою в добу Середньовіччя зумовила перетворення держави із земельного власника (як було в епоху рабовласництва) на інструмент економічної системи [46, с. 48]. На нашу думку, однак, виникнення окремих складових ринку (гроші, інститут приватної власності) не можна ототожнювати з розвинутою ринковою економікою: вона формується вже у процесі переходу від феодального до буржуазного ладу.

Відповідно, саме активне утвердження капіталістичних відносин у добу Нового часу зумовлює посилення уваги мислителів до проблем розвитку господарства на ринкових засадах. У Західній Європі протягом XVIII-XIX ст. формується модель ринкової економіки вільної конкуренції, у якій держава виконувала насамперед роль правового гаранта забезпечення свободи ринку та підприємництва (і водночас контролювала грошову й фінансову систему, зовнішній ринок тощо) [46, с. 48]. У працях класиків політичної економії (А. Сміта, Д. Рікардо) було надано характеристику основним засадам цієї капіталістичної ринкової системи, а також звернуто увагу на деякі соціальні наслідки її функціонування.

А. Сміт зауважував, що значне поширення поділу праці є необхідним наслідком, хоча й повільним і поступовим, певної схильності всіх людей, що спонукає їх підтримувати відносини, займатися натуральною торгівлею та обміном однієї речі на іншу. Людина майже постійно потребує допомоги подібних до себе [33, с. 58]. Таким чином, поділ праці стає одним із чинників формування споживчого ринку на основі балансу пропозиції та попиту. А. Сміт підкреслював значення особистого інтересу як рушійної сили прогресу за умов, коли всім забезпечено однакові можливості. Якщо власний інтерес намагаються реалізувати за рахунок інших, він набуває несприятливого для суспільства характеру. Ринковий механізм створить гармонію лише тоді, коли його буде обмежено відповідними правовими та інституціональними рамками [17, с. 79].

Д. Рікардо розвиває низку концептуальних положень, сформульованих А. Смітом. Він також розглядає підприємницьку діяльність у контексті дії ринкового механізму саморегулювання. Д. Рікардо вважає, що підприємець є передусім інвестором, тобто звичайним капіталістом, а його діяльність постає обов'язковим елементом ефективного господарювання, яке дослідник пов'язує з функціонуванням ринкового механізму. Капіталіст, який шукає прибуткового застосування для своїх засобів, природно, братиме до уваги всі переваги одного заняття над іншим. Тому він може поступитися частиною свого грошового прибутку заради правильності розміщення, охайності, легкості або інших дійсних чи уявних вигод, якими одне заняття відрізняється від іншого [21, с. 287].

На межі XIX - XX ст., крім класичного, оформлюється неокласичне трактування ринкової економіки. Неокласики (А. Маршалл, Дж. Кларк, В. Джевонс, В. Парето, Л. Вальрас) сприйняли від фундаторів економічної науки відданість принципам економічного лібералізму і прагнення дотримуватися «чистої теорії». Вони розширили предмет економічного дослідження, застосували системний аналіз, приділивши увагу функціональним характеристикам взаємозв'язку і взаємозумовленості показників розвитку ринкової економіки. Водночас неокласики значно звузили

предмет свого дослідження через свідоме вилучення з кола теоретико-методологічних питань економічної науки проблематики соціального і макроекономічного напрямів [48, с. 160].

У першій половині ХХ ст. визначення ринкової економіки переосмислюється у новій течії економічної думки – кейнсіанстві. Дж. М. Кейнс у праці «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» (1936 р.) формулює основні засади нової макроекономічної моделі економіки, в якій ринок втрачає роль одноосібного регулятора економічної системи. Більше того, ринок у цій моделі сам стає об'єктом системного регулювання з боку держави. Тому головний теоретичний здобуток кейнсіанства можна визначити як побудову моделі державно-регульованої ринкової економіки [27, с. 195].

Дж. М. Кейнс доходить висновку, що всі життєво важливі проблеми високорозвинутого капіталістичного суспільства слід шукати не у сфері пропозиції ресурсів, як намагалася до того часу неокласична економічна теорія, а у сфері попиту, який забезпечує реалізацію цих ресурсів. Представники неокласичної політекономії дотримувалися погляду, що сам процес виробництва товарів створює прибуток, котрий дорівнює вартості вироблених товарів. Пропозиція породжує власний попит – це головний постулат названого закону.

Дж. М. Кейнс заперечує дію автоматичного механізму як на ринку товарів, так і на ринку робочої сили та капіталу. Висновок кейнсіанської теорії полягає в тому, що за капіталізму немає жодного механізму, який гарантував би повну зайнятість. Мислитель стверджує, що економіка може бути збалансованою, тобто досягати рівноваги сукупного обсягу виробництва за високого рівня безробіття та інфляції. Дж. М. Кейнс визнає, що безробіття – це органічно притаманне капіталізму явище, яке неминуче супроводжує сучасний капіталістичний індивідуалізм та зумовлюється органічними вадами системи вільної конкуренції. У кейнсіанській теорії мінливість сукупного попиту й нееластичність цін означають, що безробіття може збільшуватися і зберігатися в ринковій економіці тривалий час. Щоб уникнути величезних втрат від спадів та криз, необхідне активне макроекономічне регулювання сукупного попиту з боку держави [17, с. 347-348]. Кейнсіанська модель була першим серйозним аргументом для проведення державної політики, спрямованої на ліквідацію негативних наслідків, що виникають у сфері ринкової економіки.

Паралельно з кейнсіанством виникає ідеологія неолібералізму, в якій виявилось інше бачення проблематики державного регулювання ринкових механізмів. Ліберальна парадигма визначає, що ідеальним станом, до якого прямує економічна система в умовах ринкової економіки, є економічний оптимум – ринкова рівновага, досягнення якої за умов досконалої конкуренції

стає об'єктивно зумовленою, детермінованою законами саморегулювання метою економічного розвитку, що полягає в максимізації економічного добробуту. Один із відомих представників економічного лібералізму ХХ ст. Ф. фон Хайек наголошував, що, пов'язуючи різноманітні конкуруючі цілі суб'єктів господарювання, ринок не гарантує, які саме з них будуть досягнуті, оскільки в межах ринкової системи немає жодної єдиної шкали цінностей [13, с. 76].

Неоліберальні позиції були уточнені представниками фрайбурзької школи (В. Ойкен, В. Рьопке та ін.), які своєрідно переосмислили проблему державного регулювання на таких базових позиціях:

¼ державне регулювання економічними процесами вельми необхідне лише на початковій стадії формування ринкової економіки (поки не почнуть діяти спонтанні механізми самоорганізації);

¼ коли ринок заживе власним, стихійним, життям, державі задля успішного функціонування ринкової економіки слід проводити активну антимонопольну політику; держава має проводити виважену соціальну політику стосовно малозабезпечених верств населення [20].

Аналіз поняття «ринкова економіка» в межах сучасного філософсько - економічного дискурсу дає змогу визначити його нові риси. Зокрема, це поняття нині доповнюється характеристиками соціальних цінностей та ідеологічних принципів, що зумовлюють певну економічну поведінку суб'єктів ринкових відносин і реалізуються в специфічних суспільних інститутах.

Французький економіст М. Альбер ще на початку 90-х років ХХ ст. звернув увагу на те, що з розпадом світового соціалістичного табору капіталізм втрачає можливість адекватної самооцінки. Дослідник наголосив на тому, що сучасний капіталізм не є монолітним у соціально-економічному, політичному, ідеологічному аспектах. Він стверджував, що світ перебуває на етапі нового протистояння господарських систем – «англосаксонської» та «рейнської», лідерами яких відповідно є США і Німеччина. Саме «рейнській» моделі як економічно ефективнішій й соціально справедливій М. Альбер надає перевагу [1, с. 8].

Критика ліберальних моделей ринкової економіки міститься й у працях інших сучасних дослідників. Так, на думку Д. Харві, неолібералізм за останні 30 років призвів до небаченого зростання впливовості корпоративних груп, причому саме неолібералізація забезпечила відновлення впливу класів [41, с. 46]. Констатуючи невідповідність між неоліберальною теорією та реальною практикою неолібералізму, Д. Харві негативно ставиться саме до останньої. Проблема полягає в юридичному хитруванні, яке нібито урівнює права корпорацій і приватних осіб. Результатом політики неолібералізації стало зuboжіння більшості населення [20].

Н. Хомський також негативно оцінює неоліберальні тенденції ринкової економіки початку XXI ст. На його думку, неолібералізм – це політика, завдяки якій відносно невелика група осіб, керуючись особистими інтересами, прагне взяти під контроль більшу частину соціального життя, причому цей контроль необхідний лише задля збільшення власної користі [42, с. 9]. Дослідник зазначає, що протягом 30 років «неоліберальної свободи» відбулася неймовірна концентрація корпоративної влади, зокрема в галузях енергетики, медіа, фармацевтики й транспорту.

Г. Куц убачає сутність проблеми в тому, що неоліберали із серйозними підозрами ставляться до демократії, вони швидше готові віддати владу експертам і еліті суспільства, ніж сприймати правління за принципом більшості, яке надає демократія. Тобто політика неолібералізму здатна призвести до зникнення демократії як такої [20]. У цьому контексті

Н. Хомський зазначає, що неолібералізм є прямим і найпершим ворогом справжньої представницької демократії не тільки у США, а й на всій планеті, і залишиться таким у найближчому майбутньому [42, с. 16]. Те саме стосується демократичних принципів у соціально-економічному житті, зокрема – можливості їх дотримання в умовах ринкової економіки.

А. Шевчук наголошує: на перший погляд, усі сучасні ринкові господарства ґрунтуються передусім на ліберальних принципах економічної свободи, приватної власності, конкуренції. Насправді у країнах континентальної Європи, Японії утворюються складні ідеологічні гібриди, в яких лібералізм переплетений з іншими ідеологіями й національними культурними цінностями. Їх об'єднує визнання того, що господарське життя не може підпорядковуватися стихійним ринковим силам, а має свідомо регулюватися. Дослідник підкреслює, що в основі ліберальних та неліберальних моделей ринкової економіки перебувають різні соціальні цінності, які можна представити у вигляді відповідної таблиці [45, с. 68]:

Таблиця

Соціальні цінності у моделях ринкової економіки

Елементи	Ліберальні ринкові економіки	Неліберальні ринкові економіки
Домінуюча ідеологія	Лібералізм	Поєднання лібералізму із соціал-демократичними, консервативними й культурними цінностями
Основні цілі	Максимальна економічна ефективність	Соціальний консенсус
Пріоритетні інтереси	Індивідуальні	Колективні

Елементи	Ліберальні ринкові економіки	Неліберальні ринкові економіки
Господарський лад	Стихійні ринки	Соціально регульовані ринки
Відносини	Автономія, гнучкість, конкуренція	Співробітництво, взаємні обов'язки, переговорний процес
Концепція бізнесу	Фінансова	Виробничо орієнтована, стратегічна (бізнес як справа)
Підприємство й управління	Приватна власність, авторитаризм	Людська спільнота, «виробнича демократія»
Свобода	Відсутність обмежень	Реальна можливість
Добробут	Результат особистих зусиль	Соціальні гарантії, перерозподіл, «державна добробуту»
Країни	США, Велика Британія, Австралія, Канада, Нова Зеландія, Ірландія	Німеччина, Японія, Швеція, Франція, Нідерланди, Бельгія, Швейцарія, Норвегія, Данія, Фінляндія, Австрія та ін.

Отже, поняття ринкової економіки є ширшим і складнішим, ніж явище ринку. Р. Близький слушно наголошує, що ринок – це лише елемент ринкової економіки, до якої входять водночас сфери виробництва, поділу та споживання. Ринкова економіка є соціальною системою розподілу праці з приватною власністю на засоби виробництва. Кожний суб'єкт ринкової економіки діє лише у своїх інтересах, проте ці дії націлені на задоволення потреб як свого ближнього, так і власних. Кожен обслуговує подібних до себе й, у свою чергу, використовується своїми співгромадянами. Ця система керується ринком, який спрямовує діяльність індивідуума до праці, через яку він найкраще слугує потребам подібних до себе [4, с. 15-16].

Слід звернути увагу і на *еволюцію*, яку зазнала *філософія змісту ринку*. У процесі історичного розвитку товарного господарства змінювалися сам ринок, його роль в економіці, поняття ринку та його відображення в науковій свідомості. Теоретичні уявлення про ринок формувалися й розвивалися в межах певних концептуальних підходів, системного характеру. Тому наявність в економічній теорії різноманітних концепцій економічних систем виявляє різні підходи до тлумачення змісту ринку, його ролі й місця в економічних системах [27, с. 185].

2. Поняття «ринкової економіки» в історичному філософсько-економічному дискурсі

У традиційних суспільствах саме поняття ринку було пов'язане з місцем, на якому в певний час здійснювався обмін товарами. Дослідники зазначають, що вперше слово «ринок» було застосоване ще у 1066 р. У середні віки воно позначало поняття права лорда та державних установ організувати зустріч осіб для продажу і купівлі [6, с. 121].

У Новий час, із поглибленням суспільного поділу праці й розвитку товарного обміну, ринок у розвинутих капіталістичних державах стрімко розвивається. Відповідно його інтерпретація тепер починає пов'язуватися з економічними відносинами виробників і споживачів стосовно обміну суспільного продукту. Зокрема, французький математик і економіст XVIII ст. О. Курно розумів під ринком будь-яку територію, де відносини покупців та продавців є вільними, а ціни вирівнюються легко й швидко [3, с. 90].

У визначенні О. Курно не тільки розширюється просторова характеристика ринку, а й міститься змістова економічна характеристика цього феномену: по-перше, ринок визначається як відносини продавців та покупців, що мають їх вільний характер; по-друге, ринок постає як певний функціональний механізм взаємодії цін товарів, як динамічний процес.

Тлумачення ринку О. Курно стосується й ролі конкуренції в розвитку ринкових відносин. Саме О. Курно висунув ідею, що конкуренція є граничним випадком серед цілого спектра ринкових структур, визначених у характеристиках кількості продавців. Ринкова конкуренція недосконала доти, доки ціна перевищує граничні витрати виробника, і ця різниця наближається до нуля, коли кількість конкурентів спрямовується до нескінченності. За численної кількості продавців саме конкуренція зумовлює найвищий обсяг продукції. Але уточнення було одностороннім, оскільки О. Курно не враховував умов входження в ринок, його визначення конкуренції було справедливим також для галузей з безліччю підприємців, навіть якщо жоден інший підприємець не міг увійти в цей ринок [34, с. 95].

Видатний англійський економіст кінця XIX – початку XX ст., один із фундаторів неокласичного напрямку економічної теорії А. Маршалл у своїх дослідженнях ринкових відносин головну увагу приділяє проблемі вільного ціноутворення на ринку. Ринок він характеризує як єдиний організм рівноважної економіки, що складається з мобільних та поінформованих один про одного суб'єктів господарювання. Ринкову ціну А. Маршалл розглядає як результат перетину ціни попиту, яка визначається граничною корисністю, і ціни пропозиції, що визначається граничними витратами [48, с. 166].

На думку А. Маршалла, чим досконаліший ринок, тим сильніша тенденція в усіх його пунктах у той самий момент платити за той самий предмет однакову ціну. У цьому визначенні чітко простежується думка про те, що основна функція ринку – ціноутворююча [40, с. 162]. Водночас, зазначає А. Маршалл, ринок є ширшим утворенням, а тому слід брати до уваги витрати за доставку товарів різним покупцям, причому кожен із них має здійснювати особливу доплату за таке доставлення [23, с. 7].

Отже, саме А. Маршалл є автором принципової для розуміння ринку концепції рівноважної ціни, яка забезпечує збалансованість обсягів попиту та пропозиції і, як наслідок, рівновагу на окремому ринку (часткова рівновага). Однак недолік теорії А. Маршалла полягає в суттєвому спрощенні економічної дійсності, що унеможливує безпосереднє використання концепції рівноважної ціни для вирішення практичних завдань. Одним із таких спрощень є прийняття всіх макроекономічних параметрів (прибутки, витрати, зайнятість, випуск продукції), крім ціни, як постійних величин. Іншим недоліком є розгляд взаємодії попиту та пропозиції на ринках чистої (досконалої) конкуренції, оскільки протягом ХХ ст. тенденція монополізації торкнулася більшості товарних і фінансових ринків [30, с. 199-200].

Проте значення розробленої А. Маршаллом теорії ринку полягає в розкритті трансформації цієї системи в умовах товарно-грошового обміну – перетворення зі способу прямого обміну товарів на спосіб їх опосередкованого товарно-грошового обміну через розірвані у часі й просторі продаж і купівлю, через взаємодію продавців і покупців. Ринок у працях А. Маршалла постав як самостійний економічний феномен, на якому взаємодіють його власні економічні суб'єкти – продавці та покупці – з їхніми специфічними економічними інтересами й цілями, відповідно до притаманних такому ринку власних законів, що спричиняють перерозподіл товарних і грошових потоків [27, с. 186].

Головною складовою теорії ринку, сформульованої у працях англійського економіста В. Джевонса, є концепція конкуренції. У «Теорії політичної економії» (1874 р.) автор характеризує досконалий ринок двома умовами:

– ринок є теоретично ідеальним, коли всі торговці мають вичерпні знання про умови пропозиції та попиту й мінові співвідношення, що впливають звідси;

– має існувати абсолютно вільна конкуренція, щоб кожний здійснював обмін з будь-ким за наявності хоча б найменшої користі. Має унеможливатися таємна змова, що має на меті поглинання товарів та затримку збуту для створення неприродних відносин [37, с. 308].

Поєднуючи поняття ринку і конкуренції, В. Джевонс припускає пряму залежність між кількістю продавців і ціною, стверджуючи, що на певному ринку в будь-який момент часу не може бути двох цін на однаковий товар [34, с. 95]. Це правило єдиної ціни виключає цінову дискримінацію і, ймовірно, вимагає, щоб на ринку було якомога більше покупців і продавців. Відповідно до висновків В. Джевонса ринок розуміється як конкуренція, що передбачає утворення ринкового механізму господарювання.

Видатний німецький мислитель М. Вебер, характеризуючи виникнення ринкових відносин, визначає їх через розкриття утилітарного характеру протестантизму, який став наріжним каменем у формуванні капіталістичного мислення [47, с. 141]. Таким чином, за словами М. Вебера, утворився той грандіозний космос сучасного господарського ладу, взаємопов'язаного з технічними й економічними передумовами механічного машинного виробництва, який нині нездоланно впливає на кожну окрему людину, формуючи її життєвий стиль [5, с. 206].

Характеризуючи зміст ринку в соціальному аспекті, М. Вебер створює ідеальний тип підприємця з яскраво вираженими етичними рисами. Мислитель пов'язує раціонально поставлене підприємництво з подоланням багатьох труднощів і перешкод. Тому він наділяє нових підприємців надзвичайною силою характеру, здатною вберегти їх від економічного й морального краху. Підприємництво в цілому М. Вебер розглядає як спосіб життя, за якого людина існує для діла, а не діло для людини [5, с. 214].

Необхідно відзначити акцентуацію думок М. Вебера на соціальному визнанні активності й виправданні підприємницького успіху, тобто моральної легітимації ринкових відносин на рівні суспільства загалом.

Мотивація і самовиправдання суб'єкта ринкових відносин перед Богом, доповнювані у процесі економічних реформ формальним, юридичним узаконенням певних видів діяльності, ще не забезпечує визнання більшості правочинності успіхів активної меншості, не робить нових господарів повноцінними в соціокультурному плані членами суспільства. Евристичний потенціал веберівської теорії не менш важливий для сучасної науки, ніж ідея протестантської етики як духовної передумови капіталізму на Заході [7, с.157].

У соціальному аспекті ціннісне значення протестантської раціональності полягало в тому, що вона диктувала підприємцям суто утилітарні принципи життєдіяльності, зокрема і ставлення до людей як джерела прибутку. М. Вебер показав, що саме протестантська етика забезпечила передумови для того, щоб утилітарно-практичні відносини перетворилися на регулятор соціальних, ціннісних, моральних відносин, зумовлюючи тим самим ставлення до людини не як до мети, а як до засобу. Так без особистісна економічна логіка здобуває

легітимну і водночас мотивуючу нормативну основу, стаючи рушійною силою поступальної і неспинної динаміки економічної раціоналізації [39, с. 30].

У ліберальній парадигмі ринку така динаміка розуміється як самоціль. Однак проблема морального виправдання ринкової системи перед суспільством залишається актуальною. Підтвердженням цього є кризи легітимності підприємництва – масові антикапіталістичні кампанії, не обов'язково пов'язані з соціалістичною і комуністичною ідеологією, а такі, що мають характер усезагального засудження ринкової діяльності як деструктивної для соціальних, культурних, морально-ціннісних засад суспільства [12, с. 47]. Для подолання цих криз постала потреба у розв'язанні проблеми легітимізації підприємницької діяльності й ринкової економіки загалом. Це зумовило виникнення нових характеристик ринкової економіки в сучасному соціально-філософському дискурсі, розглянутих вище. Те саме стосується і ключового елемента ринкової економіки – власне ринку.

Особливу позицію щодо визначення змісту ринку займають американські вчені К. Макконнелл і С. Брю. Вони вважають, що ринок – це одвічна економічна система, і розглядають його як інститут або механізм, який зводить разом покупців (представників попиту) і продавців (постачальників) окремих товарів та послуг. Значення ринку К. Макконнелл і С. Брю вбачають у тому, що він надає можливість приватного володіння капіталом, спілкування покупців і продавців за допомогою цін, координації економічної діяльності [22, с. 157].

Змістовне визначення ринку дав відомий український економіст Б. Гаврилишин. Сутність ринку він убачає у будь-якій діяльності, де наявні процеси купівлі й продажу й де набувають сили закони ринкової економіки [40, с. 162]. Характеризуючи ліберальну ринкову економіку на прикладі господарства США, Б. Гаврилишин висловлює думки стосовно перспектив розвитку цієї економічної системи. Учений вважає, що у США функціонує економічна система вільного підприємництва, де панують приватна власність, вільний ринок і прагнення до максимізації прибутку, які уряд законодавчо затверджує, що створює суперницькі відносини між урядом, бізнесом і робітництвом [8, с. 14-15].

Б. Гаврилишин детально аналізує «активи» і «пасиви» американської економічної системи. До головних «пасивів» він зараховує:

- недостатню ресурсну базу, беручи до уваги наявні та перспективні рівні й форми споживання;
- поступове зникнення в суспільстві бажання старанно й продуктивно працювати;

– недостатнє ноу-хау соціополітичного типу, що полягає у відповіді на питання, як управляти етнічними проблемами, містами, охороною здоров'я, усунути економічну несправедливість;

– низький рівень і незначні масштаби інвестицій.

– Водночас учений називає такі «активи» американської економічної системи:

– велика територія, багаті природні ресурси;

– продуктивне сільське господарство, яке й надалі створюватиме значні надлишки продуктів харчування, в яких світ відчуває гостру потребу;

– наснага до праці все ще поширена серед значної частини суспільства; ноу-хау передового типу в усіх сферах технології й управління; індустріальна база, створена завдяки високому рівню інвестицій

– протягом століття, є дуже широкою, різногалузевою, як і інфраструктура транспорту та зв'язку;

– інституційна структура, яка ще сприяє політичному й економічному динамізму;

– значний вплив на зовнішній світ.

Однак, на думку українського дослідника, «пасиви» США перевершують «активи». Це збільшує ймовірність подальшої втрати їхніх позицій щодо решти світу в цілому (а не окремої країни). Основна причина полягає у виникненні невідповідності між компонентами суспільного ладу: цінностями, політичним правлінням і економічною системою, які не відповідають ані одна одній, ані новим внутрішнім і зовнішнім реаліям. Вони потребують не часткового ремонту, а докорінної перебудови [8, с. 28]. На наш погляд, такий висновок Б. Гаврилишина зберігає актуальність і для характеристики загальних перспектив ліберальної ринкової економіки, оскільки саме США надають класичний приклад її реалізації.

Б. Гаврилишин наголошує, що всі три компоненти суспільного ладу США будуть краще узгоджені, якщо великий матеріальний і людський потенціал країни буде спрямовано на служіння економічним цілям народу, його політичним прагненням, соціальним потребам. Він вважає, що насамперед і найістотніше повинні змінитися цінності (від індивідуалістсько-егоїстичних, конкурентних до громадсько-усвідомлених кооперативних), надалі – політичні інституції. За таких умов економічна система вільного підприємництва могла б краще функціонувати навіть без істотних змін. Зміни могли б відбуватися у напрямі від неприборканої економічної системи вільного підприємництва до системи узгодженого вільного підприємництва [8, с. 39].

Оцінюючи стан економічної системи США в нових історичних умовах, Б. Гаврилишин звертає увагу на численні негативні явища всередині країни: ненадійне функціонування інституцій, «корпоративний канібалізм», закриття підприємств, поспішні звільнення робітників, перетворення США з найбільшого у світі кредитора на найбільшого боржника. Порівнюючи економічні системи нинішньої об'єднаної Європи і США, Б. Гаврилишин доходить узагальнюючого висновку: у країнах ЄС значно більше враховується соціальне партнерство та підтримання певного рівня соціального забезпечення громадян [19, с. 153].

Подібних думок дотримується й відомий сучасний економіст Л. Тейлор. Його дослідження особливо значущі для країн, де ринкова економіка перебуває у стадії становлення. Як засвідчує аналіз ученого, розвиток ринку перехідного періоду в різних країнах має низкузакономірностей.

Л. Тейлор зазначає, що у перехідний період розумне державне втручання в ринкові процеси абсолютно необхідне на різних рівнях – від проблем макроекономічного управління до політики економічного зростання. На думку автора, ортодоксальна ліберальна політика в перші роки перехідного періоду у поєднанні з соціалістичною інституціональною спадщиною призвела в усій Східній Європі й у країнах колишнього СРСР до масштабних втрат у виробництві, прибутках, а також до інфляції, що набула інерційного характеру.

Проте, підкреслює Л. Тейлор, історично навіть країни з відносно відкритими економіками, де були створені умови для заощаджень, інвестицій, опанування нових технологій і зростання у приватному секторі, не здійснювали ці процеси лише за допомогою ринкових механізмів. Усі успішні спроби індустріалізації (від Англії кінця XVIII – початку XIX ст. до Південної Кореї в 1950-1980-х роках) будувалися на державному втручанні. Саме таку економічну політику Л. Тейлор вважає доцільною для перехідного періоду розбудови ринкової економіки – як із макроекономічного погляду, так і на рівні фірм. Ключове питання промислової стратегії для постсоціалістичних держав дослідник убачає в тому, як адаптувати до нових умов державні підприємства, поступово трансформуючи деякі з них у такі, що здатні підтримувати економічне зростання, стаючи приватними [36, с. 87- 88].

Таким чином, визначення змісту ринку суттєво відрізняються. Необхідність їх інтегрування, що дало б можливість розкрити місце ринкових механізмів у життєдіяльності суспільства, потребує характеристики фундаментальних *філософсько-світоглядних засад ринкової економіки*.

Передусім слід визначити *причини, потребу і передумови формування ринкових відносин*. Історично ринок виникає разом із появою товарного виробництва як єдиний процес, об'єктивна сутність якого зумовлена тими

самими причинами. Ступінь розвитку ринку відповідає розвитку товарного виробництва і його основ – суспільного поділу праці та відносин власності, що його спричиняють. Саме власність істотною мірою визначає форми господарювання, а ринок, ринкова економіка постають системними формами реалізації власності [43, с. 311].

Структуротворчим елементом процесу особистого споживання є потреби, усвідомлення яких перетворюється на спонукальну силу діяльності людини, зумовлюючи й спрямовуючи виробництво. Априорі виробнича діяльність націлена на задоволення потреб індивідів, тобто становить засіб досягнення цієї мети, яка реалізується в особистому споживанні. Проте діалектичний взаємозв'язок і суперечність між потребами та можливостями виробництва полягають у тому, що, з одного боку, потреби обумовлюють виробництво, а з іншого – саме виробництво, створюючи нові предмети споживання, засоби для їх виробництва, формує нові потреби в матеріальних благах, навичках, уміннях, знаннях людини, у відтворенні її продуктивних сил, відповідних рівневі суспільного розвитку. Разом із тим обмеженість економічних, просторово-часових ресурсів не дає змоги повною мірою задовольнити зростаючі потреби, а невідповідність між структурою потреб і структурою суспільного виробництва визначає нерівномірність розвитку людини і суспільства [29, с. 20].

Розуміючи виробництво в широкому значенні, тобто як створення будь-яких артефактів (благ матеріального і нематеріального характеру, суспільного та індивідуального рівнів; інформаційного, духовного змісту тощо), що забезпечують життя людини, можна виокремити дві його сфери: ринкове і неринкове виробництво. Особисте споживання як основний елемент кінцевого споживання забезпечується із двох сфер суспільного виробництва – ринкової та неринкової, в яких безпосередньо формуються джерела споживання. До них належать, по-перше, товари; по-друге – прибутки, зароблені в ринковій сфері, на які можна придбати вироблені блага; по-третє, блага, які не продукуються й не обертаються на ринку (наприклад, суспільні, духовні).

Потреба у формуванні ринкових відносин визначається тим, що саме в ринковому виробництві:

- створюється лівова частка матеріально-речових предметів особистого споживання (продукти харчування, одяг, житло, побутова техніка) та різних послуг, що його забезпечують;
- створюються грошові доходи, які є джерелами товарного забезпечення споживання,

– формується відповідна інфраструктура особистого споживання (заклади торгівлі, ресторанного господарства, побутових, телекомунікаційних, медичних, освітніх послуг) [29, с. 20].

Специфіка особистого споживання в ринковому секторі – його опосередкованість ринковим обміном, що забезпечується грошима, та відповідна система розподілу. Виробництво створює необхідні ринкові блага (до яких належать матеріальні й нематеріальні товари та послуги, що мають товарну форму та ринкову ціну), які через механізм товарно-грошового обігу надходять до споживачів. Теоретично ефективний ринковий механізм забезпечує матеріальні умови відтворення людини, сприяє вивільненню часу для творчої праці, когнітивного розвитку, духовного збагачення індивідів. Проте така ідеальна ситуація можлива лише за умови створення та існування високосвідомого і гуманістично спрямованого суспільства. Насправді в ринковому секторі величина одержуваних прибутків становить визначальний чинник обсягу та диференціації особистого споживання.

Отже, ринкове забезпечення індивідуальних потреб населення здійснюється лише для тих, хто в змозі та згоден заплатити ціну за певне благо. Для індивідів, які є неплатоспроможними, Діє принцип виключення, тобто вони усуваються від процесу споживання. У такому ефекті виключення зі споживання виявляється одна зі сторін суперечності між потребами та можливостями їх задоволення.

Частково цей ефект долається завдяки неринковому виробництву, котре забезпечує особисте споживання неринкових благ, які характеризуються тим, що вони не мають товарної форми, суспільні відносини щодо їх створення, розподілу, обміну та споживання опосередковуються не товарно-грошовим обміном, а суто соціальними взаємодіями. Серед неринкових благ можна відокремити: блага, які є заміниками товарів і послуг, створюваних ринковою економікою, але внаслідок ефекту виключення зі споживання є недоступними для певної групи споживачів, незамінні ринком блага, які виробляються лише в неринковому секторі й забезпечують задоволення потреб у соціальних взаємодіях та самореалізації особистості [29, с. 20].

Для визначення філософсько-світоглядних засад ринкової економіки важлива також характеристика *суб'єкта й об'єкта ринку*. Суб'єктами ринкових відносин є продавці та покупці, які протистоять один одному в торговельних закладах. Суб'єктами ринку постають держава, організації, установи, громадяни.

Класики економічної думки приділили значну увагу характеристикам суб'єкта ринку. Зокрема, А. Сміт тлумачив його як власника, пов'язуючи підприємницьку діяльність передусім із власним інтересом (особистим

збагаченням), у процесі реалізації якого підприємець сприяє найефективнішому задоволенню потреб суспільства. У праці «Дослідження про природу та причини багатства народів» (1776 р.)

А. Сміт характеризує підприємця як власника капіталу, котрий заради реалізації певної комерційної ідеї та одержання прибутку йде на ризик. Підприємець сам планує й організовує виробництво, реалізує вигоди, пов'язані з поділом праці, розпоряджається результатами виробничої діяльності [33, с. 556-566]. Д. Рікардо вважає, що підприємець є лише інвестором, тобто звичайним капіталістом, а його діяльність – обов'язковий елемент ефективного господарювання.

Ж. Б. Сей доповнює функції підприємця поєднанням чинників виробництва – капіталу та праці, а самого підприємця називає економічним агентом, який комбінує фактори виробництва. Економіст визнає активну роль підприємців у створенні продукту, вважаючи, що вони повинні володіти такими якостями, як здоровий глузд, знання людей, вміння правильно оцінювати важливість продукту, володіти талантом управління тощо. Його характеристики можна застосувати до будь-якої галузі або сфери діяльності: торгівлі, промисловості, кредитування тощо [16, с. 208].

Об'єктами ринку є:

- робоча сила;
- матеріальні продукти праці (засоби виробництва, предмети споживання);
- інтелектуальні продукти праці (інформація, наукові ідеї); цінні папери (акції, облигації);
- валюта, позичкові капітали, золото.

Проте оскільки в ринкові відносини вступають різні суб'єкти, а до сфери обміну надходять різноманітні товари і послуги, у країні формується досить складна ринкова структура. Структура ринку – це сукупність окремих ринків у межах національної економіки або внутрішнього ринку, світового господарства та певних регіонів і взаємодія між ними.

З погляду об'єктів обміну виокремлюють такі основні види ринків: засобів виробництва; товарів народного споживання; послуг; позичкових капіталів; цінних паперів; валюти; інформації; робочої сили; житла.

Відповідно до цієї структури можна говорити про продовольчий ринок, ринок зерна, нафти, тобто про різноманітні товарні ринки.

Отже, з огляду на те, що основним процесом на товарному ринку є обмін, можна стверджувати, що всі суб'єкти й об'єкти ринку взаємодіють і формують процес торгівлі, яка є основою функціонування ринку. Тобто базова його функція – забезпечувати можливість реалізації торговельних відносин.

3. Філософське трактування «поняття конкуренція»

Дослідження *сутності ринку* дає змогу вирізнити декілька аспектів його функціонування як соціального інституту. По-перше, це – місце, де відбувається процес купівлі-продажу результатів людської діяльності. Йдеться не лише про купівлю-продаж товарів, а й про інші результати діяльності людей. Предметом купівлі-продажу є також інформація. По-друге, це – сукупність економічних відносин між людьми у сфері обміну, за допомогою яких реалізуються результати людської діяльності. По-третє, це – місце, де суспільством остаточно визнається втілена в результаті діяльності праця. На ринку з'являються лише ті результати людської діяльності, які задовольняють потреби суспільства в особі покупців. Ринок показує виробникам, що виробляти і в якій кількості. Нарешті, на ринку визначається вартість результатів людської діяльності [4, с. 17].

Отже, ринок постає як складне утворення, що, з одного боку, є сферою обміну, сукупністю процесів купівлі-продажу, баланс між якими досягається за рахунок цін, а з другого – забезпечує зв'язок між виробництвом і споживанням. Надзвичайно великі коливання обсягів виробництва призводять до постійної розбіжності на ринку обсягів пропозиції з обсягами попиту, що спричиняє ще більше коливання цін [38].

Розглядаючи ринок із соціально-економічних позицій, дослідники зазначають: його робота зосереджується на споживачеві, розвитку й задоволенні споживчих потреб, здатності відповідати найскладнішим запитам. Роль ринку в суспільному виробництві полягає в наданні інформації виробництву про те, у якому обсязі та структурі потрібно виробляти продукцію, урівноважуючи попит і пропозицію, забезпечуючи збалансованість економіки у здійсненні її ринкової рівноваги [18, с 12].

Системні ринкові інститути можна упорядкувати відповідно до загальних інститутів цілісної економічної системи:

- інституту власності на товар – взаємодія чинних та майбутніх власників товару у процесі його обміну;
- часово-просторового інституту – географічний простір, місце купівлі - продажу товару;
- інституту грошей – процес організованого обміну, товарно-грошових відносин;
- інституту посередника – сфера обігу й купівлі-продажу;
- інституту ціноутворення – місце товарообміну й формування ціни товару у процесі взаємодії попиту та пропозиції;

- інституту конкуренції – взаємодія між продавцем та покупцем у системі товарно-грошових відносин, вільного підприємництва й боротьби за споживача [28, с. 29-30].

Плюралізм форм власності (індивідуальна або приватна, колективна власність, державна власність, муніципальна власність тощо) постає першою й головною умовою ринку. Поняття власності в сучасному значенні виникло в XVII ст. у період розвитку буржуазних відносин, за часів розквіту товарно-грошових зв'язків у господарстві. Поступово особиста власність перетворювалася на приватну, і єдиною метою такого перетворення було забезпечення можливостей її самозростання. Завершення цього процесу збіглося з набуттям товарними відносинами загального статусу й формуванням ринкового господарства як цілісної системи [31].

Сучасний етап розвитку людської цивілізації характеризується суттєвими змінами у відносинах власності. До них, зокрема, належить переважання у розвинутих країнах Заходу кількості підприємств із корпоративною формою власності (80-90 % загального обсягу виробництва). Сучасна корпоративна форма власності – своєрідний синтез класичної форми приватного підприємництва і його позитивного заперечення – колективної форми організації виробництва на основі акціонування власності, делегування влади й повноважень працівникам корпорацій. Як наслідок, підвищується ефективність діяльності підприємств, утворюються економічні передумови для суспільної інтеграції і часткового подолання відчуження людини від засобів виробництва.

Ще однією рисою сучасних відносин власності є посилення процесу деперсоніфікації великої приватної власності на засоби виробництва, її перехід до рук юридичних осіб (компаній, банків, інших фінансових інститутів), що призводить до втрати окремими власниками контролю над її функціонуванням і передачі управління власністю професійним управлінцям – менеджерам.

До інших основних змін у структурі власності як умови функціонування сучасного ринку у розвинутих країнах слід віднести:

- поширення залучення до акціонування працівників компаній, перетворення їх на співвласників цих підприємств;
- розвиток індивідуально-трудої форми власності;
- зміни в державній формі власності, яка дедалі більше використовується у загальнонаціональних інтересах [3, с. 52].

Серед умов функціонування ринку слід виокремити потребу в *унеможливленні впливу різних суб'єктів підприємницької діяльності на рівень цін*. Панівним способом впливу на споживача в цих умовах стає рекламна діяльність, що має на меті просування певної продукції на ринок, а також

існування певної торгової марки. Вони пов'язані з функціонуванням ринків монополістичної конкуренції – найпоширеніших у сучасній ринковій економіці, які охоплюють виробництво численних різноманітних товарів (одягу, взуття, косметики, тканин, електроприладів та ін.) і послуг (торговельних, харчування, побутового обслуговування).

Реалізація зазначеної потреби зумовлює оформлення антимонопольного законодавства. Розвинуте антимонопольне законодавство є результатом складного тривалого процесу формування механізмів ринкової економіки.

Р. Попов зауважує, що історія розвитку монополій є водночас історією боротьби з ними. Негативні результати монополізації особливо відчутні для широких верств населення. Намагання великих об'єднань цілком захопити ринки викликає невдоволення дрібних і середніх підприємців та широкої громадськості. Навколо монополій формується негативна громадська думка, яка вимагає державного захисту споживачів від свавілля монополістів, обмеження їхньої діяльності [26].

У США, Канаді, Австралії, де процеси монополізації відбувалися найшвидше, а їхні негативні наслідки вражали, було прийнято законодавчі акти, які створили певні перешкоди монополістичному захопленню ринків. У США першим актом, спрямованим проти монополізації економіки, був Антитрестівський акт Шермана (1890 р.), який оголосив незаконним створення монополій або вступ у змову для обмеження конкуренції. Цей закон (з доповненнями 1914, 1936, 1950 рр.) діє дотепер. Саме він заклав основи світової антимонопольної кампанії, забороняючи діяльність трестів та картелів. Щоб обійти його, монополії почали створювати холдинг-компанії, здійснювати повне злиття корпорацій, за якого ліквідовувалася виробнича й правова самостійність компаній, що поглинались, а картельні угоди замінювалися негласними «джентльменськими» угодами або так званим лідерством у цінах. Порушення акта Шермана каралися як кримінальні злочини: для індивідуальних порушників було передбачено штраф у розмірі до 250 тис. дол. і ув'язненням до трьох років за кожне порушення; корпорації могли бути оштрафовані на 1 млн. дол. за кожне порушення [2, с. 233].

У європейських країнах, а також у Японії антимонопольний процес розгортається пізніше, ніж у Сполучених Штатах. Це пояснюється тим, що протягом багатьох років у цих державах не сформувалася певна думка про законність монополістичних об'єднань. Закони проти монополій у Європі ухвалюються лише з 30-х років ХХ ст. (Бельгія і Нідерланди – 1935 р., Данія – 1937 р., Велика Британія – 1948 р., ФРН – 1957 р., Франція – 1963 р.) [24, с. 5]. У країнах Східної Європи такі законодавчі акти взагалі з'являються лише наприкінці 1980-х років.

Антимонопольне законодавство країн Західної Європи є ліберальнішим, ніж у США. Воно не поширюється на націоналізовані підприємства, сільське господарство, рибальство, лісове господарство, видобуток вугілля, зв'язок, страхування. Діють також певні винятки, що стосуються деяких типів міжфірмових угод (угоди між малими й середніми компаніями, експортні угоди, угоди, пов'язані з раціоналізацією). Такий підхід, на нашу думку, пов'язаний із зазначеними вище особливостями «рейнської моделі» ринкової економіки, де ліберальні цінності мають вплив, проте не відіграють єдино значущої ролі. Тим більше, це характерно для економіки Японії, де лібералізм здебільшого поступається традиціоналізму.

Слід наголосити, що антимонопольна політика не має на меті ліквідацію чи повну заборону великих монопольних утворень. У суспільстві вже склалося розуміння того, що монополія як один із основних факторів зростання прибутку не може бути «приборкана». Тому основним завданням є поставити її під державний контроль, унеможливити зловживання монопольним становищем. Двома основними формами боротьби з монополіями постають:

- запобігання їх створенню;
- перешкоджання використанню монопольної влади.

Запорукою успішності функціонування ринкових механізмів є розвинута система економічного та адміністративного регулювання. Якщо проаналізувати погляди, які склалися в економічній теорії та філософії економіки щодо ринку і держави як регулятивних механізмів, можна вирізнити класичну концепцію, згідно з якою найефективнішим механізмом координації вважається ринок, а держава доповнює його дію стосовно вирішення тих економічних завдань, які ринок забезпечити не спроможний.

Неокласичні доктрини, а також неоінституціональний напрям економічної думки, продовжуючи традиції класичної політекономії, обстоюють позицію мінімальної участі держави, функції якої в ринкових відносинах визначаються за залишковим принципом. Встановлення «правил гри» і контроль за їх виконанням, підтримка умов конкуренції, організація виробництва суспільних благ, регулювання екстерналій, справедливий перерозподіл прибутків, специфікація прав власності – це повний перелік функціональних обов'язків держави з погляду неокласичної й неоінституціональної теорії [14, с. 25].

Однак у реальному житті держава виконує не тільки компенсаторні функції. Вона є складним політичним і економічним феноменом, який діє водночас із ринком і «над» ринком, оскільки механізми останнього можуть функціонувати лише за певних умов. Нечітке уявлення про суспільну координацію призводить до помилок у здійсненні економічної політики, яка

має на меті коригувати й спрямовувати розвиток, особливо у процесі системної трансформації.

У національному суспільстві, орієнтованому на розбудову та розвиток ринкової економіки, постає об'єктивна потреба в цілеспрямованому впливі на поведінку учасників ринкових відносин у сфері суспільного виробництва, а також в активізації ефективності інституцій у сфері задоволення суспільних інтересів, що реалізуються за допомогою сприяння, підтримки й безпосередньої участі держави. Йдеться про необхідність якісних змін у напрямках застосування і реалізації економічної політики, пов'язаних не тільки з регулятивно-управлінським впливом держави на здійснення економічних процесів суб'єктами підприємницької діяльності, а й з організацією діяльності суб'єктів економіки у сферах, що пов'язані із забезпеченням зростання конкурентоспроможності держави. Її показниками є насамперед наявність ефективних організацій і сфер діяльності, де формується здоровий та повноцінний інтелектуальний капітал нації [15, с.273].

Регулювання (свідому організацію) і саморегулювання (спонтанність) у жодному разі не можна протиставляти, оскільки в сучасних умовах вони не виключають, а доповнюють одне одного. Система державного регулювання не витісняє ринок, а розвивається разом з ним, приєднується до нього, видозмінюючи механізм суспільної координації. Як зазначає Б. Шванс, розглядаючи конфігурації чи системи правил у часовому або історичному аспекті чи на рівні інституту або організації, ми спостерігаємо нероздільну суміш навмисності і спонтанності [44, с. 12].

Отже, у господарському механізмі поряд із ринковими регуляторами у будь-якій формі наявні й державні регулятори економіки. Механізми державного та ринкового регулювання, як слушно зазначає А. Дука, становлять діалектичну єдність, форми, моделі й методи якої змінюються в часі. Протягом історичного розвитку людства економіка перебуває в симбіозі з державою, хоча ринок і розглядається як ядро господарського механізму. Це пояснюється не тим, що держава сторонилася економіки й відступала перед ринком, а тим, що були недостатньо пізнаними економічні закони. Як наслідок, вони не могли бути використаними у практичній царині державного регулювання [11, с. 49].

Реалізуючи суспільний вибір, держава зосереджує зусилля у сфері адміністративного та економічного регулювання на виробленні й реалізації національних пріоритетів, до яких можна зарахувати такі завдання:

- сприяння та стабілізація економічного зростання, формування збалансованої макроекономічної політики з метою досягнення сталого розвитку з урахуванням екологічних та соціальних вимог;

- здійснення інноваційної політики, спрямованої на розвиток науково – технічного прогресу, зокрема фундаментальної науки, підтримка інформаційних технологій;

- усебічне сприяння розвитку освіти;
- реалізація соціальної функції держави, підтримка сімейних цінностей;
- реагування на процеси глобалізації, адекватне національним інтересам;
- комплексні заходи з охорони природного середовища, удосконалення екологічних регуляторів [35, с. 10–11].

Державне регулювання не заміняє собою дії ринкових механізмів, а використовує їх, посилюючи або послаблюючи їхній вплив відповідно до соціальних потреб. На думку З. Скринник, фінансові важелі, які держава, реалізуючи суспільний вибір, використовує для надання економіці соціального спрямування, відображають соціальну природу ринкових механізмів у сучасному світі. Соціальний характер визначається не самим фактом використання ринкових механізмів державою, а тим, що внаслідок реалізації конституційного та постконституційного вибору, прийняття рішень про застосування цих механізмів виведене за межі ринку як такого і підпорядковане гуманітарним пріоритетам суспільної солідарності [32, с. 95-96].

Наявність і доступність всебічної інформації щодо ринку набуває особливого значення в умовах розвитку інформаційного (постіндустріального) суспільства. Як зазначає Д. Дзвінчук, успіх реалізації стратегії розвитку людського потенціалу, нерозривно пов'язаної з трансформаціями ринкової економіки, залежить від:

- особистісного сприйняття кожним громадянином власної вигоди від підвищення професійної компетентності, яка гарантовано забезпечить зростання рівня життя;

- ефективності інформаційних кампаній, їх чіткого інституційного і достатньо фінансового забезпечення;

- використання різноманітних форм і засобів інформування, що забезпечить відповідність інформаційної кампанії суспільним запитам.

Однією з головних умов успіху є співпраця органів державної влади з бізнес-структурами та неурядовими організаціями. Тим самим у кінцевому підсумку забезпечується суспільна підтримка курсу держави на підвищення якості людського потенціалу [10].

Інформаційна кампанія щодо розвитку ринкових відносин буде успішною, якщо:

- інформаційна діяльність організована як комунікація, діалог, дискусія, де уряд убачає своїм основним завданням стимулювати публічні дебати, а не диктувати певну думку;

- у громадських дебатах використано всі можливі засоби та форми комунікації, зокрема, освітньо-інформаційні проекти (лекції, дебати, семінари, спеціальні дискусійні теле- і радіопрограми), проекти з популяризації (короткі телеролики, постери на транспорті, спеціальні заходи- події у публічних місцях (площах міст тощо)).

Розробленню державних програм інформування суспільства щодо ринку мають передувати широкі соціологічні дослідження (як загальнонаціональні, так і цільових груп) із метою визначення специфіки діяльності громадян в умовах ринкової економіки, рівня їх поінформованості про функціонування ринкових механізмів та запит на інформацію.

Невід'ємною умовою успішного функціонування ринкової економіки залишається *наявність розгорнутої конкуренції*. Як зазначав Л. Ерхард, конкуренція є найефективніший засіб для досягнення добробуту. Вона надає можливість усім людям користуватися господарським прогресом, особливо в ролі споживачів. Вона ж знищує всі привілеї, що не є безпосереднім результатом підвищення продуктивності праці [2, с. 33]. Тому держава має постійно турбуватися про зміцнення гарантій вільної конкуренції. Головним напрямом такого зміцнення є державний контроль антимонопольних органів у сфері економічної конкуренції. Такий контроль пов'язаний із реалізацією державою правових гарантій конкуренції, закріплених у Конституції, конкурентному законодавстві, і є однією з обов'язкових умов формування та розвитку соціально орієнтованої ринкової економіки, свободи конкуренції на товарних ринках.

Поняття «конкуренція» походить від пізньолат. слова «*concurro*» (стикатися) і тісно пов'язане з поняттями «ринок» та «товарне виробництво». Відносини конкуренції виникли водночас із ринковими відносинами, проте перші теоретичні положення конкурентної боротьби були сформульовані тільки в середині XVIII ст. Основи теорії конкуренції закладено у працях А. Сміта. Англійський економіст визначив поняття конкуренції як суперництво й ототожнив його з «невидимою рукою», яка ніби смикає за ниточки підприємців, змушуючи їх діяти відповідно до плану розвитку економіки. А. Сміт вважав конкуренцію чинником, який регулює суспільні й приватні інтереси та безжально витісняє з ринку фірми, які виготовляють неякісну і не потрібну ринку продукцію. Таким чином, дія механізму конкуренції мотивує всіх учасників ринкового господарства не зупинятися на досягнутому, а перебувати в постійному пошуку нових можливостей. Конкуренція діє як примусова сила, змушуючи підприємців боротися за збільшення прибутку шляхом пошуку нових форм і методів виробництва, використання новітніх технологій, нових способів організації й управління [26].

Наприкінці XIX ст. у теорії конкуренції відбулася зміна теоретичної парадигми її дослідження та розуміння, сформувалися передумови для активного розвитку теорії статичної конкуренції або теорії досконалого конкурентного ринку. Останній у неокласичній економічній теорії є ринковою структурою, що характеризується:

- великою кількістю учасників ринку, жоден з яких не в змозі самостійно впливати на умови обороту товару на ринку;
- однорідністю продукції, що реалізується на ринку;
- відсутністю бар'єрів входження в ринок (виходу з ринку);
- повною поінформованістю всіх учасників ринку про умови господарювання на ринку [9, с. 104].

У сучасному філософсько-економічному дискурсі є три основні концепції ринкової конкуренції:

- теорія конкурентної еволюції (еволюційна теорія);
- теорія конкурентної раціональності;
- модель п'яти сил конкуренції.

Еволюційний підхід запропонували С. Вінтер і Р. Нельсон на початку 80-х років XX ст. як відносно новий напрям у конкурентній теорії. Дослідники - еволюціоністи зазначають, що для успішного функціонування в конкурентному світі фірмам потрібно бути інноваційними, мати чітку організаційну стратегію, культуру, синергію і структуру, які сприяють створенню внутрішніх можливостей і шансів, необхідних для ефективної реалізації конкурентних стратегій. Критеріями позитивності постають виживання організації, ефективність діяльності, забезпечення доступності влади, відповідність проекту або цінностям. За такого підходу фірми можуть відтворювати себе в іншому конкурентному середовищі, вивчати й упроваджувати все те, що дає їм можливість вистояти в конкурентній боротьбі. Саме на ньому ґрунтується концепція стратегічного маркетингу, яку можна визначити як цілеспрямовані дії фірми з метою формування стійких конкурентних переваг у результаті задоволення потреб покупців.

Іншою концепцією ринкової конкуренції є теорія конкурентної раціональності. Її базовою передумовою постає модель процесу динамічної конкуренції на типовому олігополістичному ринку. Конкурентна фірма завжди прагне до вдосконалення процедури ухвалення рішень і їх реалізації за допомогою використання нових інформаційних технологій та аналітичного інструментарію всередині організації з метою здобуття перемоги в конкурентній боротьбі. Така фірма постійно шукає шляхи підвищення якості своєї конкурентної раціональності, що сприяє формуванню нових процесів ухвалення рішень і їх реалізації, які створюють унікальну

конкурентоспроможну організаційну культуру та структуру фірми. Усе це, у свою чергу, забезпечує можливості для пошуку нових шляхів ефективного й результативного обслуговування споживачів з метою максимального задоволення їхніх потреб і одержання на цій основі прибутку. Принципи конкурентної раціональності є основою процесу ухвалення маркетингових рішень на насиченому конкурентами ринку. Конкурентна раціональність – це теорія життєвих циклів нескінченної інновації-імітації. Важлива роль у ній відводиться взаємовпливу продавців і ринкової кон'юнктури. Ця теорія дає відповідь на питання про мінімум умов, необхідних для створення й підтримання конкурентної ринкової економіки, що розвивається, виокремлюючи серед них такі:

- свобода вибору в покупця/продавця;
- коливання в темпах зміни пропозиції серед постачальників і попиту серед покупців;
- прагнення до збільшення прибутку.

Третя сучасна концепція ринкової конкуренції – модель п'яти сил конкуренції М. Портера. Цей економіст виокремив п'ять сил, які відображають сутність конкуренції і визначають рівень прибутку в будь-якій галузі економіки:

- загроза появи нових конкурентів;
- загроза появи товарів або послуг-замінників;
- здібності (можливості) покупців;
- здібності (можливості) постачальників;
- суперництво між конкурентами, які вже закріпилися на ринку.

Конкурентні стратегії мають виходити з розуміння діючих чинників конкуренції, які й визначають її привабливість. Значущість кожної з названих сил змінюється за галузями і врешті-решт зумовлює їхню прибутковість. Якщо дії цих сил складаються сприятливо, то конкуренти можуть одержувати високі прибутки від вкладеного капіталу. Якщо одна або декілька сил діють несприятливо, то вже небагатьом фірмам вдається зберігати високі прибутки тривалий час, оскільки вони впливають на ціни, витрати і розміри капіталовкладень, необхідні для того, щоб конкурувати у певній галузі [25, с. 123-124].

У сучасних умовах значення конкуренції підвищується, що зумовлено її роллю в ринковій економіці, як позитивною, так і негативною. Позитивна роль конкуренції виявляється в тому, що вона:

- є основою механізму ринкової економіки;
- мотивує виробників і продавців до орієнтації на потреби ринку та їх задоволення за допомогою нових видів продукції й послуг,

- підвищення їхньої якості, встановлення доступних для кожного сегмента ринку цін;
- примушує відстежувати зміну потреб покупців й оперативно реагувати на них;
  - сприяє розвитку науки, техніки, технології, інформаційних систем;
  - становить альтернативу монополізації;
  - є регулятором ринкових пропорцій, який сприяє ефективному функціонуванню ринку.

Негативна роль конкуренції пов'язана з тим, що вона:

- призводить до формування умов, які спричиняють нестабільність у бізнесі;
- породжує інфляцію, безробіття, банкрутство;
- може призвести до перевиробництва товарів або недоза-вантаження виробничих потужностей, а також до збільшення диференціації доходів і створення умов для їх несправедливого розподілу.

Нарешті, ще однією умовою функціонування механізмів ринку є *наявність об'єктів власності*. В економічній теорії й філософії економіки власність тлумачиться як відношення між людьми щодо продуктів і ресурсів, з яких ці продукти виробляються. Найперше й найзагальніше визначення власності полягає в тому, що вона є присвоєнням. У кожній економічній системі є кілька форм власності на засоби виробництва – колективна, кооперативна, акціонерна.

З історії цивілізацій відомі різні модифікації власності, схарактеризовані нами як головна умова ринку. Серед них провідне значення мають державна й приватна власність. Саме приватна власність на капітал, наголошують К. Макконелл і С. Брю, дає назву капіталістичній (конкурентній ринковій) системі. Право приватної власності, поряд зі свободою укладати обов'язкові для виконання юридичні договори, дає приватним особам або фірмам можливість придбавати, застосовувати, контролювати чи реалізовувати матеріальні ресурси на власний розсуд [22, с. 66].

Нині, в умовах розвитку інформаційного суспільства, особлива увага дослідників ринкової економіки акцентується на особливостях інтелектуальної форми власності. У загальному вигляді інтелектуальна власність є володінням і використанням результатів інтелектуальної діяльності. Специфіка цього різновиду власності виявляється у рівні освіти, кваліфікації, знань, досвіду працівників розумової праці. Чим вищий цей інтелектуальний потенціал, тим більші трудові можливості працівників, їхня трудова віддача, продуктивність і якість праці. Інтелектуальна власність – узагальнювальне поняття, бо воно уособлює найвищий ступінь розвитку категорії власності [31].

Загальне значення права власності як умови функціонування механізмів ринку полягає в тому, що воно стимулює інвестування, нововведення, обмін й економічне зростання. Без прав власності людям довелося б витратити час, енергію, ресурси на захист й утримання майна, яке вони виробили або придбали [22, с. 67].

Отже, новітня філософія ринку спирається як на класичні теорії ринкових відносин, так і на принципи сучасного філософсько-економічного дискурсу. Вона дає змогу визначити відмінності в поняттях ринкової економіки та власне ринку, зосереджуючи увагу не тільки на суто економічних, а й на соціальних аспектах функціонування останнього. Поняття власності, конкуренції, державного регулювання ринку нині переосмислюються, наповнюючись новим змістом. Такі трансформації мають сприяти як теоретичному збагаченню поняттєвого інструментарію філософсько-економічної думки, так і практичному вдосконаленню дії механізмів ринкової економіки в інтересах усього людства.

Питання для самоконтролю:

1. Розкрийте поняття «ринкової економіки» в історичному вимірі.
2. Охарактеризуйте «ринкову економіку» в історичному філософсько - економічному дискурсі.
3. Поясніть та дайте визначення філософському трактуванню «поняття конкуренція».

Використана література:

1. Альбер М. Капіталізм против капіталізма / М. Альбер; пер. с фр. – СПб.: Экон. шк., 1998. – 293 с.
2. Антимонопольна діяльність: підручник / В. Д. Лагутін, Л. С. Головка, Ю. І. Кречул та ін.; [за ред. проф. Д. Лагутіна]. – К.: КНТЕУ, 2005. – 580 с.
3. Білецька Л. В. Економічна теорія (Політекономія. Мікроекономіка. Макроекономіка): навч. посіб. / Л. В. Білецька, О. В. Білецький, В. І. Савич. – К.: ЦУЛ, 2009. – 688 с.
4. Близький Р. С. Ринок як сукупність суб'єктно-об'єктних взаємовідносин / Р. С. Близький // Торгівля і ринок України. –2010. – Вил. 30. Т. 2. – С. 15–21.
5. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер; пер. с нем. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
6. Власов Д. В. Генезис формування поняття «ринок» / Д. В. Власов // Економіка АПК. – 2009. – № 4. – С. 121–124.

7. Войнаровська Л. І. Релігійно-ціннісний аналіз підприємницько-ринкової діяльності: історико-філософський контекст / Л. І. Войнаровська // Філософські обрії. – 2011. – № 26. – С. 150–162.
8. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє: до ефективніших суспільств: доповідь Римському клубові / Б. Гаврилишин ; пер. з англ. – К. : Основи, 1993. – 238 с.
9. Герасименко А. Еволюція теорії конкуренції в історії економічної думки XVIII–XX століть / А. Герасименко // Вісник КНТЕУ. – 2009. – № 1. – С. 102–114.
10. Дзвінчук Д. І. Національна стратегія розвитку людського потенціалу: механізми реалізації [Електронний ресурс] / Д. І. Дзвінчук. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Kyuv/2010_3_2/05.pdf.
11. Дука А. П. Напрями удосконалення державного регулювання ринку кредитних послуг України / А. П. Дука // Вісник Академії праці і соц. відносин Федерації профспілок України. – 2008. – № 2. – С. 48–53.
12. Зарубина Н. Н. Без протестантської етики: проблема соціокультурної легітимизації підприємництва в модернізуючихся обществах / Н. Н. Зарубина // Вопросы философии. – 2001. – № 10. – С. 45–56.
13. Ігнатович Н. І. Морально-етична парадигма у розвитку економічних досліджень / Н. І. Ігнатович // Теоретичні та прикладні питання економіки. – 2010. – Вип. 22. – С. 73–78.
14. Кірієнко О. М. Самоорганізація і організація як основи механізму координації економічних систем / О. М. Кірієнко, Г. М. Пилипенко // Науковий вісник Нац. ун-ту ДПС України (економіка, право). – 2009. – № 4 (47). – С. 24–31.
15. Ковч В. Вплив держави на економічні процеси в Україні / В. Ковч // Економічний аналіз. – 2010. – Вип. 5. – С. 272–275.
16. Колісник Г. М. Сутність суб'єктів та видів господарської діяльності / Г. М. Колісник // Вісник Хмельницьк. нац. ун-ту. – 2010. – Вип. 5. – Т. 4. – С. 207–214.
17. Корнійчук Л. Я. Історія економічних учень: підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко, А. М. Поручник. – К. : КНЕУ, 1999. – 564 с.
18. Костяев А. И. Методология решения социально-экономических проблем села / А. И. Костяев, В. Д. Михайлов // АПК: экономика, управление. – 1992. – С. 3–4; 10–14.
19. Кульчицький Я. В. Методологічні засади становлення сучасної економічної системи США / Я. В. Кульчицький // Науковий вісник УкрДЛТУ. – 2006. – Вип. 16.6. – С. 145–153.

20. Куц Г. М. Неолібералізм: основні ідеї та інтерпретації [Електронний ресурс] / Г. М. Куц. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vklmu/Polit/2010_912/Kuts.pdf.
21. Лазур П. Ю. Історична еволюція феномена підприємництва та його науково-економічні інтерпретації / П. Ю. Лазур // Науковий вісник УкрДІТУ. – 2006. – Вип 16.6. – С. 285–292.
22. Макконнелл К. Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика / К. Р. Макконнелл, С. Л Брю; пер. с 14-го англ. изд. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 972 с.
23. Маршалл А. Принципы экономической науки / А. Маршалл ; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1993. – Т. 2. – 310 с.
24. Мельниченко О. Про деякі питання розвитку галузі конкурентного права / О. Мельниченко // Вісник комерційного права. – 2001. – № 3. – С. 4–6.
25. Остапенко А. В. Концепції і моделі ринкової конкуренції у сучасній економічній теорії / А. В. Остапенко // Наукові праці МАУП. – 2011. – Вип. 2 (29). – С. 122–126.
26. Попов Р. А. Особливості державної антимонопольної політики [Електронний ресурс] / Р. А. Попов. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr/du/2009_4/files/DU_04_09_Popov_14.pdf.
27. Прилуцький А. М. Ринок в системі категорій сучасної економічної теорії / А. М. Прилуцький // Теоретичні та прикладні питання економіки. – 2011. – Вип. 25. – С. 185–197.
28. Ринки реального сектора України: структурно-інституціональний аналіз / В. О. Точилін, Т. О. Осташко, О. В. Пустовойт та ін.; за ред. В. О. Точиліна. – К.: Ін-т економіки та прогнозування НАН України, 2009 – 640 с.
29. Савицька Н. Л. Особисте споживання в системі суспільного відтворення: роль і тенденції / Н. Л. Савицька // Вісник ун-ту банківської справи Нац. банку України. – 2010. – № 1 (7). – С. 19–25.
30. Савченко Т. Г. Генезис теорій економічної рівноваги / Т. Г. Савченко // Економіка і регіон. – 2010. – № 1 (24). – С.198–205.

Тема № 2

Ринкова економіка в Україні: зародження та суперечності становлення

План лекції:

1. Становлення ринкової економіки в Україні (історичний аспект).
2. Основні економічні передумови розвитку сучасного ринкового мислення в Україні.
3. Науковий потенціал розвитку ринкових відносин в Україні.
4. Трудоресурсний і природний потенціал України. Людина як основа ресурсного потенціалу країни. Людський капітал.

Зміст лекції:

1. Становлення ринкової економіки в Україні (історичний аспект).

Сучасні підходи до розв'язання проблем економічної теорії найтісніше пов'язані з історико-економічними дослідженнями. Розуміння цього факту підтвержене дедалі зростаючим інтересом до подібних наукових пошуків серед відомих економістів світу. Інститути людського буття нерозривно виростають з минулого і не можуть бути сторонніми для суспільства. І якщо закони та інші формальні (правові) норми людського життя можуть у процесі суспільного та економічного розвитку змінюватися дуже швидко, то неформальні інститути зазнають змін поступово, спираючись на історичний досвід і беручи з нього початок. З огляду на це, можна впевнено стверджувати, що успішність реформування національної економіки, його теоретичне обґрунтування та практична реалізація багато в чому залежать від того, наскільки вони відповідатимуть логіці її розвитку. А з'ясування цієї логіки можливе лише на підставі історико-економічних досліджень [30, с. 3].

Таким чином, становлення та розвиток національної ринкової системи необхідно розглядати з урахуванням еволюції форм і способів господарювання в історії розвитку українського суспільства (філософії виробництва первісного люду, общинного виробництва, праці трипільців, інших народів (племен), що проживали на історичній території українців, господарства Київської Русі та Козацької держави, ринкової орієнтації УНР та її руйнації в період колективізації та індустріалізації, знищення ринкових підвалин економічного життя народу та утвердження командно – адміністративної економіки).

Взагалі, за визначенням дослідників, стадія виникнення національної економіки України належить до часів Київської Русі. Саме в цей період активно формується українська нація з її характерними ознаками та способами економічного буття.

Руські князі значну увагу приділяли формуванню єдиної національної господарської системи держави. Наприклад, за князювання Ольги було встановлено чіткі терміни і форми збирання данини, визначено основні види державних податків, території їх збирання та призначено спеціальні адміністрації для названих цілей [14, с. 12]. Але передумови цього процесу були закладені набагато раніше.

Територія України вже в палеоліті належала до високорозвинутих районів світу, оскільки перші сліди людської, а отже, і господарської діяльності на українських землях були залишені саме в цю добу. Як стверджує відомий радянський дослідник економічної історії України В. Голобуцький, «Україна... належить до тих районів земної кулі, де вперше з'явилися люди» [6, с.3]. Археологічні дослідження дають змогу стверджувати, що перші люди з'являються тут близько 1 млн років тому, а їх господарська діяльність, якщо її так можна назвати, є надзвичайно примітивною – збиральництво та випадкове полювання. Оскільки клімат був суворий і холодний, люди селилися переважно в південній частині України. Відомі близько тисячі поселень палеоліту, зокрема Королеве, Рокосове в Закарпатті, Лука–Врублевецька над Дністром, Амвросіївка в Донбасі, Кіік-Коба в Криму тощо. Знайдено залишки господарсько-побутових комплексів, що склалися з жител, які нагадують курені, вкриті шкурами звірів, ділянок, де обробляли кремій, кістку, ріг, вогнищ і ям-сховищ. В Україні мезолітичні пам'ятки датуються IX–VI тис. до н. е. і розташовані по всій території. Найвідомішою культурою цієї доби була трипільська, найменування якої походить від назви села на Київщині [15, с. 303]. Основне заняття трипільців полягало в хліборобстві. Сіяли ячмінь, просо, пшеницю, вирощували майже всі садово-городні культури, поширені сьогодні в Україні. Трипільці розводили велику і дрібну рогату худобу, коней, свиней. Розвивалося общинне ремесло. Використовувався перший штучний матеріал – кераміка. У неоліті остаточно завершилося формування техніки обробки каменю (шліфування, пиляння, свердління), вдосконалилися лук і стріли, з'явилися кам'яні сокири. Виник наземний транспорт – лижі, віз, сани, волокуша. Наслідком неолітичної революції стала досить розвинута система обміну. Трипільці утворили праоснову українського народу, який не прийшов з інших країн, а з незапам'ятних часів жив на своїй землі, постійно опановуючи територію від Дніпра до Дністра. Трипільля ставить Україну в один ряд із найдавнішими світовими культурами. Розвинуте сільське господарство, високий рівень ремесла, будівництва, духовного життя, які так схожі з шумерською, мікенською культурами, дають підставу сучасним вченим вважати трипільців одним із найцивілізованіших народів неолітичної

добі. Трипільська культура – яскравий феномен у господарсько– культурній еволюції населення України [11, с. 56].

Початком залізної доби на території України вважають XII-VIII ст. до н. е. Вона пов'язана з кіммерійською (кінець II – початок I тис. до н. е.), скіфсько-сармато-античною (VII ст. до н. е. – IV ст. н. е.), ранніми слов'янськими культурами (IV-VIII ст. н. е.). Зросла продуктивність сільського господарства. У Лісостепу та на Поліссі основою господарства було орне землеробство з використанням залізних знарядь праці. Тваринництво стало свійським, виникло стійлове утримання худоби, розвивалося птахівництво, у степу переважало кочове скотарство. У процесі суспільного поділу праці ремесло почало відокремлюватися від сільського господарства, перетворившись на самостійний вид господарської діяльності [15, с. 305]. Для економічної історії значення цієї культури особливе – завершується багатівіковий процес розвитку найголовніших галузей – землеробства і ремесла, а також налагоджуються стабільні взаємовигідні торгові зв'язки з античними містами Північного Причорномор'я.

В епоху бронзи на території України водночас з іншими країнами виникли найдавніші державні утворення. Вони ґрунтувалися на численних місцевих високорозвинутих культурах [23, с. 62]. Таким чином, до початку нашої ери східні слов'яни вже пройшли довгий шлях розвитку, перейнявши культуру багатьох своїх попередників. Ця культура була досить висока вже в неолітичних трипільських племен, які жили близько трьох-чотирьох тисячоліть перед нашою ерою. їм були відомі розведення свійських тварин і зародки землеробства. Для обробітку землі застосовували кам'яні й рогові мотики, вирощували пшеницю, ячмінь, просо, збирали врожай за допомогою серпів, молотили зерно на кам'яних зернотерках [8, с. 6].

Найяскравішим історико–економічним явищем, предтечею Київської Русі – України була так звана черняхівська культура (друга половина II-VII ст. н. е.). Її поселення охоплювали практично всю етнічну територію України. Черняхівці досягли високого рівня розвитку сільського господарства, ремесла, торгівлі, будівництва. Провідною галуззю їх економіки, як і в попередніх культурах, було сільське господарство. Широко практикувалося двоплілля. Орне господарство стало переважати на великих площах, удосконалювалися знаряддя праці. Це давало можливість жителям не тільки забезпечувати себе хлібом, а й вивозити зерно на зовнішні ринки. Високорозвинуте землеробство і тваринництво зумовили небувале піднесення промисловості. В усіх поселеннях черняхівської культури знайдено залишки залізо- та бронзоплавильних майстерень, у яких застосовувалися термічна обробка металу, зварювання тощо [15, с. 307].

У III–IV ст. н. е. черняхівська культура зумовила появу могутнього племінного союзу – держави антів, яку М. Грушевський та більшість сучасних істориків справедливо вважають праматір'ю українців [7, с. 28].

Провідною рисою господарського життя її населення була безперервність економічного прогресу: від привласнювального господарства мисливців і рибалок до відтворювального землеробсько-тваринницького господарства. Прогресу форм господарювання сприяли зміни природно–кліматичних умов. Величезне значення для економічного розвитку українських земель мали контакти із сусідніми спільнотами.

Середина I тис. н. е. стала початком становлення феодального господарства, що було органічною частиною загальноєвропейського процесу. Протягом V–VII ст. у східнослов'янських племен розпочався процес становлення сільської територіальної громади під назвою верв. Вона складалася із самостійних родин-дворищ, об'єднаних сусідством і економічними зв'язками. Земля переходила в індивідуальну власність малих сімей, що витіснили великі патріархальні родини й утворювали самостійні господарства [15, с. 308]. Виникнення державності у східних слов'ян треба віднести загалом до VI–VIII ст. Докладніші відомості про виникнення держав–князівств надає нам найстаріший руський літопис «Повість минулих літ». Він створений у XI ст., але відображає події кількох попередніх століть. За словами літописця, у 882 р. новгородський князь Олег із дружиною, спустившись Дніпром до Києва, знищив місцевих князів і об'єднав Новгородське князівство з Київським. Київ став столицею нової держави. Так за літописом утворилася Київська Русь – Давньоруська держава [8, с. 9].

Поземельні відносини характеризувалися поступовим утвердженням спадкового володіння, поглиблювалося майнове і соціальне розшарування. Виокремлювалася племінна знать – князі, «кращі мужі», воїни-дружинники. Вони збагачувалися під час війн унаслідок стягування данини з населення, розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, привласнюючи значну частину воєнної здобичі та найбільші прибутки. Земля поступово перетворювалася на головне багатство. Формування приватної земельної власності прискорилося у період Київської держави (кінець IX – середина XII ст.) [15, с. 309].

За правління Ярослава Мудрого активізувалися зовнішні зв'язки з наймогутнішими країнами Європи, що було пов'язано з політичними й економічними вигодами для Русі. Князь велику увагу приділяв освіті, застосуванню знань для розбудови держави, розробляв принципи мудрого управління та регулювання соціально–економічних процесів у державі [14, с. 14].

Видатною пам'яткою економічного життя є «Руська правда» – збірник юридичних законів щодо майнових відносин і захисту прав власності феодальної знаті на кріпосних селян і на землю, а також на отримання грошових і натуральних виплат. Це юридичний документ, який складався впродовж багатьох років – спочатку Ярославом Мудрим, далі його синами, потім Володимиром Мономахом. Він використовувався, доповнювався, редагувався в Київській Русі та інших слов'янських князівствах упродовж XIII-XVII ст. [19, с. 12].

Період політичного роздроблення (друга половина XII ст. – середина XIV ст.) був початком зрілого феодального господарства на території України. Становлення зрілих форм феодальної власності пов'язане зі зростанням і зміцненням землеволодіння князів, бояр, церкви. Значну частину землевласників становили так звані вільні слуги – васали князів і бояр. Феодальне законодавство надавало феодалам виключне право володіти землею, відчувувати та передавати у спадок, захищати своє майно. Утвердилася ієрархічна структура землеволодіння, що ґрунтувалася на міжкнязівських і князівсько– боярських васальних відносинах [15, с. 316].

Феодальна роздробленість послабила могутність слов'янської держави та стала причиною монголо–татарських пограбувань. Економічна думка цього періоду сприяла об'єднанню Росії, що позначилося на економічній політиці московського князя Івана III, а пізніше Івана IV (Грозного). Економічна політика Івана Грозного (1530–1584) базувалася на принципах завершення феодалізації села, забезпечення єдності Російської держави й закріплення самодержавної влади царя. У системі економічних заходів, здійснюваних Іваном Грозним, слід виокремити реформу великого землеволодіння, яка послабила позиції боярства і піднесла соціальну значущість служилого дворянства, залежного від царя. За царювання Івана Грозного кріпосництво було оформлене юридично [19, с. 13].

Взагалі Київська Русь завжди славилася своїми майстрами - ремісниками та їх виробами. Налічувалося понад 60 видів ремесел. Важливими галузями були металургія, гончарство, обробка дерева, ювелірна справа. Великий успіх здобули зодчі – архітектори і будівельники Київської Русі. У господарському житті Київської Русі торгівля мала велике значення. Внутрішня торгівля забезпечувала обмін між сільськогосподарськими і ремісничими виробниками. Здійснювалася вона переважно на міських торгах, у визначені дні тижня, у великих містах – щоденно [23, с. 64].

Зовнішня торгівля також розвивалася з найдавніших часів та становила один із найголовніших видів діяльності та економічного розвитку, крім того, виконувала й функції культурного обміну. Торгували українські племена

переважно з пізньоантичними, а згодом із візантійськими центрами Північного Причорномор'я, Подунав'я. Серед племінної знаті користувалися попитом такі товари, як вино, столовий посуд із глини, скла та металу, бронзові фібули. В обмін за них вивозили хутро, мед, шкури, віск. Слабкішими були торгові контакти з племенами Середньої та Північної Європи, балтійським, фінно-угорським та тюркським населенням Східної Європи. Через землі давньоукраїнських племен проходив так званий бурштиновий шлях із Прибалтики до Дунаю. Торгові шляхи з Києва простягалися з півночі на південь, зі сходу на захід. Головним був так званий шлях із варяг у греки. Завдяки розвитку торгівлі сформувався стан купців. Розширення торгівлі, з одного боку, сприяло збагаченню слов'янської родоплемінної знаті, посилювало диференціацію суспільства, з другого – надзвичайно гостро ставило питання про захист важливих торговельних шляхів. Торгівля також зумовлювала об'єднання слов'янських земель у перші протодержавні утворення [30, с. 18]. З її розвитком у Київській державі формувалася грошова система. Перші монети на території України належать до II-III ст. Це були римські монети, але вони не набули поширення. Давньоруська держава мала власну грошову систему у формі «кунних» грошей. За гроші слугували хутра куніці або білки. «Куна» грошова система була досить складною й об'єднувалася лічильною одиницею – гривнею [15, с. 337].

У XV ст. поширення набули ярмарки, що було першою ознакою утворення внутрішнього ринку. Ярмарки організовувались один-два рази на рік і тривали кілька днів, а то й тижнів. На них з'їжджалися купці з різних земель. Значно розширилася оптова торгівля. Укладалися контракти на постачання товарів у великих обсягах. Торгівля так само, як і ремесло, регламентувалася численними правилами, які захищали інтереси дрібних торговців. Важливим фактором розвитку господарства України залишалася зовнішня торгівля [15, с. 347].

Значну роль в економічному розвитку українських земель відіграло козацтво. У середині XVI ст. на Нижньому Подніпров'ї українські козаки заснували Запорозьку Січ, почало формуватися козацьке землеволодіння. Економічна система запорозького господарства складалася з двох секторів: січового та індивідуального. Землеробство в економіці Запорізької Січі відіграло другорядну роль, а скотарство домінувало, також були розвинуті ремесла і промисли. Ресурси Січі формувалися з комбінації податків, які стягувалися через ціни на товари, а також із доходів від промислів, митних зборів за перевезення й транзитну торгівлю, особистих повинностей. Значну роль відігравали доходи від війн. Запорозька Січ не мала власної банківської і

грошової систем, в обігу перебували гроші різних країн, здійснювалися кредитні операції [23, с. 69].

Отже, протягом XVI – першої половини XVII ст. на українських землях відбулися істотні зміни в аграрних і землевласницьких відносинах. Розширення внутрішнього й зовнішнього ринків призвело до формування й утвердження фільварково-панщинної системи господарства. Зросло машатсько–шляхетське землеволодіння. Завершилося юридичне закріпачення селян, які потрапили в поземельну, особисту й судово– адміністративну залежність від феодалів. Найінтенсивніше ці процеси відбувалися в Галичині, на Волині, Поділлі, у північно-західних районах Київщини. У Наддніпрянській і Задніпрянській Україні, де вирувала народна колонізація, селяни були вільними, жили в слободах, залежність їх від феодала виявлялася у сплаті йому натуральної і грошової ренти. На цих землях формувалося козацьке землеволодіння як зародок землеволодіння фермерського типу. Наступ феодалів на права селян, прагнення покріпачити все населення України зумовили зростання чисельності козацтва й посилення національно-визвольної боротьби українського народу, найвищою точкою якої стала Визвольна війна середини XVII ст. [15, с. 361].

Формування економічних особливостей існування козацтва обумовлювалося їхнім основним видом діяльності – війнами та походами. М. Грушевський стверджує: «Займаючись різними походами та здобиччю, козацтво не використало свого домінуючого становища у Східній Україні щоб організувати прочне свій козачий устрій, не переймалося власними відносинами із владою, а тому було витіснено» [7, с. 210]. В історико-економічній літературі підкреслюється суперечливий характер козацької власності. Вона визначається як корпоративна, оскільки її носієм виступав не окремих індивід, а корпорація козаків в особі Війська Запорозького. Тільки вступивши до лав війська, козак отримував право козацької власності на землю, якою володів до того. Козаки могли вільно продавати і купувати землі, засновувати слободи, економічно реалізувати монополію на земельну власність. Ні уряд, ні місцева адміністрація не могли втручатися в козацьке землеволодіння, здійснювати конфіскацію, навіть тоді, коли за малолітством дітей порядкувала вдова. Водночас право земельної власності мало умовно службовий характер, обмежувалося відбуванням власним коштом військового примусу на користь Війська Запорозького [15, с. 350].

Економічна політика й соціально-економічні погляди Богдана-Зиновія Хмельницького (1595-1657), гетьмана України, державного діяча й полководця, істотно вплинули на розвиток економічної теорії в Україні. Б. Хмельницький боровся не проти феодалських відносин взагалі, а проти

великої земельної власності польських і українських магнатів, польської шляхти, монастирів і короля. Він розумів необхідність удосконалення рентних відносин, а також переваги натуральної та грошової ренти над відробітковою (панщиною). Діяльність Б. Хмельницького спрямовувалася на розвиток ремесел, промислів, торгівлі, розширення економічних зв'язків із Росією. Велика увага приділялася питанням зовнішньої торгівлі України, формуванню національного купецтва. Уміло здійснювалася політика протекціонізму через управління митними тарифами: імпордне й експортне мито становило 2 % вартості товарів, а золото, срібло й дорогоцінне каміння звільнялися від імпортного мита, проте оподатковувалися високим експортним митом. Одним з основних напрямків економічної діяльності Б. Хмельницького була також фінансова політика, яка зводилася до збільшення додаткового продукту та норми його нагромадження [19, с. 15].

Після Визвольної війни розпочався процес поступового обмеження прав козаків на землю та їх знеземлювання. Козацькі й селянські землеволодіння розмежовувалися. Старшина, використовуючи місцеву та царську адміністрацію, відмовлялася визнавати право козаків і селян вільно розпоряджатися землею, скуповувала її, відбирала за борги [15, с. 378].

Загалом протягом зазначеного періоду в економічному житті України відбувалися певні зрушення. Розширювалися посівні площі, зростало значення зернового господарства, поглиблювалася спеціалізація окремих районів, важливого значення набувала племінна і селекційна робота. Садівництво, сільськогосподарські промисли мали допоміжне значення. Характерною рисою господарства магнатів Західної та Правобережної України, козацької старшини було підприємництво, використання найманої праці. Товарно-грошові відносини сприяли майновій диференціації селянства та козаків. Заможні зміцнювали зв'язки з ринком за рахунок продажу продукції свого господарства, промислової та торговельної діяльності, застосовували працю наймитів. Мало- та безземельні селяни формували ринок праці.

Унаслідок технічного прогресу міське ремесло вдосконалювалося, виникали нові галузі виробництва. У першій половині XVII ст. у містах України налічувалося понад 270 ремісничих спеціальностей. Наприкінці XVIII ст. кількість ремісничих спеціальностей зросла до 300. Окремі міста стали центрами ремісничого навчання. Для захисту своїх економічних інтересів міські ремісники об'єднувалися в ремісничі цехи, очолювані цехмістрами. Як і в західноєвропейських містах, у цехах існувала жорстка регламентація, що давало можливість уникнути конкуренції всередині цеху. Позацехових ремісників називали партачами, вони були позбавлені права працювати в місті та виставляти свою продукцію на продаж у межах міста. Спочатку цехова

організація поширилася на Галичині, а наприкінці XV – на початку XVI ст. і в інших регіонах України – на Волині та Київщині [30, с.34].

Найпоширенішими міськими ремеслами були кравецтво, шевство, ткацтво, сукноробство, ковальство, зброярство, ювелірна справа, бондарство, гончарство, кушнірство, цегельництво, теслярство, виробництво пороху, суднобудування. В окрему галузь виділилося виготовлення продуктів харчування і напоїв. Діяли численні загони фірманів і сплавників, які перевозили товари гужовим і водним транспортом. Розвиток ремесла сприяв зростанню старих і виникненню нових міст в Україні. У середині XVI ст. вони стали важливими господарськими, політичними та культурними центрами. У результаті розвитку дрібного виробництва в містах і селах виникли мануфактури. Початок мануфактурного періоду в Україні в історико-економічній літературі датується по-різному: від XVI ст. до другої половини XVIII ст. У XVII ст. мануфактурне виробництво відіграло значну роль у Лівобережній Україні та Слобожанщині. У 20-х роках XVIII ст. на цих землях під впливом перетворень Петра I почалося будівництво великих централізованих мануфактур. У Західній та Правобережній Україні вони створювалися в 70-х роках XVIII ст. [15, с. 412].

Важливо, що в XVI – першій половині XVII ст. власниками промислів були представники всіх прошарків населення України (купці, шляхта, міщани, козаки, селяни). Найбільшими в економічному та воєнно- стратегічному аспектах промислами володіла держава. Це зумовило широке використання найманої праці. Однак в умовах фільварково-панщинної системи шляхта почала запроваджувати мануфактурне виробництво, використовуючи не лише найману, а й кріпацьку працю. Отже, в Україні виникали як капіталістичні, так і кріпосні та змішані мануфактури. Технічну передумову для зародження мануфактур становило широке використання водяного колеса, що знаменувало перехід від дрібного до механізованого ручного виробництва [23, с. 71].

Поворотним у розвитку господарства Запорозької Січі став 1734 р. – рік виходу запорожців з підданства Кримського ханства, повернення в Україну і заснування Нової Січі. Почався перехід від епізодичних промислів до регулярного господарювання, від натурального господарства – до товарного. У запорожців не було кріпацтва, що панувало тоді майже в усій Російській імперії, а виробництво ґрунтувалося на власній та найманій праці. Тому індивідуальний сектор запорозької економіки сукупно можна охарактеризувати як самозабезпечувану економіку прожиткового мінімуму, коли будь-яка особиста діяльність доповнювалася господарюванням на землі. Такий патріархально-парцелярний тип сільської економіки був досить демократичним, але внутрішньо нестійким. Йому загрожували економічні

закони феодалізму, що занепадав, і висхідного індустріального суспільства. У Вольностях Війська Запорозького відбувався безповоротний процес перетворення загальнокозачої власності, що перебувала у спільному нероздільному користуванні всього війська, на приватну власність [15, с.457]. Зруйнуванням Січі, скасуванням гетьманства, запровадженням губернського устрою було обмежено національну та культурну автономію України. Розпочався процес приєднання українських земель до Російської імперії та Польської держави, що призвело до їх національної, релігійної, економічної та соціальної залежності від інших держав [14, с. 27].

Промисловий переворот поклав початок епосі індустріалізації. Його перший етап відбувався у 20-40-х роках ХІХ ст. Незважаючи на панування кріпосництва в аграрній сфері, у першій третині ХІХ ст. мануфактурне виробництво досягло значних успіхів. Почали використовуватися механічні робочі машини, зріс інтерес поміщиків, купців до збільшення обсягів виробництва. В Україні розпочався промисловий переворот у харчовій галузі. Зростаюча потреба в машинах і механізмах зумовила виникнення машинобудівних заводів. Промислове виробництво базувалося переважно на примусовій кріпосній праці. Другий етап промислового перевороту розгорнувся після ліквідації кріпосного права. У 60-80-х роках ХІХ ст. фабрики і заводи поступово витісняють мануфактурне виробництво [23, с.72].

Науковці, які досліджують історичні передумови розвитку вітчизняної ринкової економіки визначають, що в Україні ніколи не було високорозвинутих товарно-грошових відносин. Становлення їх, по суті, розпочалося після скасування кріпацтва у 1861 р. і відбувалося на тлі значних феодальних пережитків. Великим було втручання держави в економіку [20, с.158]. Після 1917 р. впродовж понад 70 років у країні ігнорувалася ринок, який вважався рудиментом, що має віджити у всьому світі. Повна втрата економічної та політичної незалежності України розпочалася в 1918 р. У цей період у Радянській Росії відбувається перехід до побудови соціалізму швидкими темпами – політика воєнного комунізму. Його основними принципами та цілями були: повна націоналізація виробництва; зрівняння всього населення країни в доходах та загальне нівелювання народу; формування системи свідомого регулювання економічних процесів, щоб забезпечити сталі економічне зростання; усунення ринку та конкуренції, повернення до бартерних відносин; тотальне одержавлення власності; перехід до так званої продрозкладки в сільському господарстві; централізована координація ресурсів, що мало сприяти їх раціональнішому використанню й розподілу тощо [14, с. 31].

Результат відомий: сформувалося суспільство з низькою ефективністю виробництва і невисоким рівнем життя людей, загальним одержавленням і монополізованою, негнучкою економікою, підпорядкуванням особистих і колективних інтересів відомчим, відсутністю демократичних інституцій. Це сприяло проведенню політики автаркії, тобто економічного відособлення від світового ринку. Саме тому Україна не посідає відповідного місця у міжнародному поділі праці, у зовнішньоекономічних зв'язках. У нас не було визначальної ринкової інституції – економічної самостійності суб'єктів господарювання. Саме вона гарантує незалежність суб'єктів ринкової економіки, їхню економічну відповідальність, без чого ринку бути не може. Більшість підприємств України належали державі, управлялися її органами, що зумовлювало високий ступінь монополізму [20, с. 158].

Із набуттям незалежності перед Україною постала низка нагальних питань, головне серед яких – формування національної ринкової економіки. Тому необхідно, насамперед, визначити *внутрішні та зовнішні економічні, політичні та соціокультурні передумови становлення ринкової економіки в період утвердження України як незалежної держави.*

Для розуміння проблем, з якими стикнулася незалежна Україна, слід враховувати те, що командно-адміністративний устрій, у межах якого недавно функціонувала її економіка, належить до наймонополізованіших систем світу. На початку 90-х років ХХ ст. у колишньому СРСР тільки на одному підприємстві або об'єднанні випускалося 1800 найменувань продукції. Понад 1100 підприємств були абсолютними монополістами у виробництві певних видів продукції. Така монополістична організація виробництва стала потужним чинником, що й до сьогодні гальмує ринкову трансформацію України та її інтеграцію в глобальну економіку. Подібна структурна невідповідність великою мірою визначила глибину кризи, якої зазнала вітчизняна економіка в 90-ті роки, і продовжує негативно впливати на її розвиток. Тому необхідною умовою стійкого економічного зростання у ХХІ ст. є послідовне «очищення» вітчизняної економіки від живучих елементів штучної монополії, а також нейтралізація тих монополістичних елементів, що об'єктивно неможливо усунути [13, с. 86].

Реальні підвалини для формування національної економіки України були закладені в середині 80-х років ХХ ст. За управління команди М. Горбачова було вжито низку економічних заходів (активізація товарно- грошових відносин, розроблення стратегії для формування відкритої економіки СРСР, формування механізмів вирівнювання диспропорцій у галузевій структурі економіки, створення підвалин нової грошово-кредитної політики, відносин власності та принципів підприємництва, системи

оподаткування тощо), проте їхня невідповідність базовим економічним взаємовідносинам у державі, форсованість і непродуманість наслідків реформування, інституційний вакуум, брак досвіду проведення економічних реформ, значний тіньовий сектор, політизація економічної системи та боротьба за політичну й економічну владу не дали змоги довести розпочаті реформи до логічного завершення [14, с. 33].

Зі здобуттям незалежності в 1991 р. Україна віддала перевагу не науково обґрунтованим висновкам вітчизняних та іноземних учених про поступовий перехід до ринку західноєвропейського типу, тобто до ринку з відносно сильним макроекономічним контролем з боку держави та зі збереженням міцного державного сектору економіки, а рекомендаціям експертів впливових міжнародних фінансових організацій – Міжнародного валютного фонду і Світового банку. Суть рекомендацій зводилася до того, щоб якомога швидше перейти до відкритої децентралізованої системи торгівлі й валютних курсів з метою прискорення інтеграції економіки країни у світове господарство [16]. Сприймавши нав'язану міжнародними фінансовими та банківськими організаціями монетаристську концепцію, уряд запровадив в обіг купоно-карбованці та став на шлях «шокової терапії». У 1992 р. було проголошено лібералізацію ринкової торгівлі й цін за деяким винятком. Така політика поглибила кризу, сприяла дальшому падінню виробництва і за браком конкуренції призвела до надзвичайного зростання цін. У свою чергу це спричинило різке падіння життєвого рівня населення, утворення невеликого прошарку багатих людей і зубожіння переважної більшості громадян. Не маючи основних стратегічних завдань, вироблених з урахуванням національних інтересів та історичних особливостей, країна пішла шляхом формування «дикого капіталізму» зразка XVIII ст. – вільного ринку, заперечення регульовальної ролі держави, без належного соціального захисту тощо.

Таким чином, нездатність командно-адміністративної системи забезпечувати економічний розвиток і постійне зростання добробуту населення в умовах науково-технічного прогресу зумовила необхідність суспільних перетворень, заміни її ринковою економікою, в умовах якої розвивається більшість країн. Ринкова економіка – це економічна система, в якій рішення стосовно розподілу ресурсів і виробництва приймаються на основі цін, які виникають у результаті добровільного обміну між виробниками, споживачами, робітниками і власниками факторів виробництва. Рішення, схвалювані в такій економічній системі, є децентралізованими, тобто здебільшого вони приймаються не центральними плануючими органами, а незалежними групами й індивідуумами [12, с. 12].

На жаль, до сьогодні в Україні не сформована система ринкової економіки. Майже всі представники МВФ, відвідавши нашу країну, підкреслюють, що вона, розпочавши реформи в економіці, залишила «чорну зону» командної економіки, але так і не вступила в «білу зону» ринкової, а перебуває в «сірій зоні» і може «застрягти» в ній надовго. Щоправда, вони замовчують те, що Україна потрапила в цю зону за активної участі експертів МВФ і теоретиків карикатурного монетаризму[16].

2. Основні економічні передумови розвитку сучасного ринкового мислення в Україні

Україна має обрати власну, таку, яка б відповідала саме її умовам, модель ринкової економіки, а не копіювати чужі моделі. Як зазначають фахівці, у принципі цей вибір необхідно зробити між двома найзагальнішими моделями ринкової економіки – ліберальною чи регульованою. Перша передбачає формування самокерованого, нерегульованого ринку епохи первісного нагромадження капіталу, за якого держава відсторонюється від управління економікою і проблем соціального захисту населення. Друга націлена на створення соціально орієнтованого регульованого ринку, що передбачає наявність ефективного державного сектору, державного регулювання економіки та проведення політики соціального захисту населення від можливих негативних наслідків переходу до ринкової економіки.

Основними передумовами переходу до ринкової економіки є:

- роздержавлення і приватизація, створення приватної власності на економічні ресурси;
- свобода підприємництва і вибору;
- створення розвинутої грошово-кредитної системи;
- формування достатньо місткого ринку товарів і послуг.

В економіці України впродовж останніх років відбуваються структурні зрушення, спрямовані на оптимізацію основних економічних пропорцій та формування оптимальної моделі національного ринку та національної економічної системи. Проте структурні зміни не забезпечують результативного нарощування економічного потенціалу країни, формування сучасної соціально орієнтованої економічної системи та зростання її міжнародної конкурентоспроможності [24, с. 166].

Перехід до ринкової економіки – не разовий стрибок, а поступовий, еволюційний процес глибоких перетворень діючої економічної системи за регульовальної діяльності держави, що обов'язково має передбачати їхню етапність. Саме в цьому переконує світовий досвід, який не було враховано під час проведення реформ. Реалізація ефективних ринкових реформ передбачає

не «шокову» ліквідацію чинної економічної системи, а трансформацію інститутів, пристосування їх до нових умов. При цьому важливо зберегти все позитивне. Особливо це стосується інститутів державного регулювання економічних процесів і соціальних інститутів, що утворюються в процесі тривалої еволюції [16].

Хибною, на думку провідних економістів, є думка, що держава має взагалі бути усунена від економічних ринкових процесів. Навпаки, головна мета будь-якої сучасної держави – формування й підтримання оптимального стану інституційного середовища економіки, що мотивує економічних агентів до активного здійснення ринкових трансакцій шляхом безперервного інноваційного саморозвитку і, як наслідок, реалізації власних конкурентних переваг із метою отримання прибутку. Іншими словами, роль домінуючого завдання держави набуває створення таких економічних умов, за яких суб'єкти ринку, з одного боку, зацікавлені, а з іншого – мають можливість вироблення конкурентних переваг і їх подальшої реалізації на ринку з метою одержання прибутку [9, с. 10].

Структурні зрушення в національній економіці протягом останнього десятиліття характеризуються серйозним технологічним відставанням. Основу п'ятого технологічного укладу становлять електронна промисловість, обчислювальна та оптико-волоконна техніка, програмне забезпечення, телекомунікації, біотехнології, інформаційні послуги, четвертого укладу – автомобілебудування, кольорова металургія, виробництво синтетичних матеріалів, товарів тривалого використання, третього укладу – важке машинобудування, виробництво і прокат сталі, електротехніка, лінії електропередачі, хімічна промисловість. За випуском продукції третій технологічний уклад в Україні на сьогодні становить майже 58 %, четвертий – 38 % і лише 4 % – п'ятий технологічний уклад [3, с. 280].

Тому в процесі формування ринкової моделі економіки увагу слід приділити модернізації, реконструкції й розвитку виробництва на новій технічній основі, активізації інноваційної діяльності з втілення результатів науково-технічних розробок у виробництво, створенню нових технологічних процесів і перебудові на сучасних науково-технічних засадах усіх галузей матеріального виробництва та сфери обслуговування [1, с. 29].

Найважливішими умовами виникнення та успішного функціонування ринку є: суспільний поділ праці й спеціалізація; економічна відокремленість суб'єктів ринкового господарювання, яку надає приватна власність; вільний обмін ресурсів; величина трансакційних витрат. Суспільний поділ праці означає, що в будь-якій господарській системі ніхто не може жити за рахунок повного самозабезпечення необхідними благами. Різні групи виробників

займаються окремими видами господарської діяльності, що означає спеціалізацію у виробництві певних благ, цінностей. Спеціалізація, у свою чергу, визначається принципом порівняльної переваги, тобто здатністю виробляти блага за відносно меншої альтернативної вартості [12, с. 14]. Крім того, сучасна ринкова економіка, для виконання зазначених завдань, має бути соціально орієнтованою.

Соціально орієнтована ринкова економіка, як переконує світовий досвід, має великі переваги над планово-директивною, бо поєднання ринкового механізму з економічним регулюванням держави забезпечує ефективніші її функціонування і розвиток. Щоб домогтися значних успіхів в розвитку української економіки і піднесення добробуту населення, необхідно об'єднати ринкові перетворення з технічним перезброєнням економіки, перейти на новий технологічний спосіб виробництва. З огляду на це перехідний період для української економіки має передбачати як перехід до ринкової економіки, так і до постіндустріального (інформаційного) суспільства [35, с. 11].

Невід'ємною інституцією ринку є також вільні ціни, за допомогою яких в умовах конкурентного середовища здійснюється еквівалентний обмін, а отже, реалізуються інтереси продавця і покупця, відтворюється рівновага в економіці. Проте, знову-таки, це класичне положення економічної теорії діє лише за наявності відповідних інших ринкових умов: монополізації сфер розподілу, обміну і виробництва, наявності різних форм господарювання, великих, середніх, малих підприємств, які управляються не з єдиного центру, а самостійними товаровиробниками. В Україні всіх цих передумов поки що в розвиненому вигляді немає. Конкуренція, вільне ціноутворення як необхідні інституції ринку можуть функціонувати лише за умов наявності ринкової інфраструктури (бірж, інформаційно-комерційних, оптових та постачальницьких організацій, пунктів прокату), культури ведення ринкової економіки [20, с. 161].

Для того щоб суб'єкти національного ринку не тільки мали ринкову інфраструктуру, право власності на засоби виробництва і продукцію, а й могли реалізувати це право, крім економічних потрібні правові передумови. Тому в країні відбувається процес відпрацювання і прийняття юридичних законів, які сприяють формуванню ринкового середовища. Проте він є повільним, часто у прийнятті закони вносяться істотні зміни, неузгодженими є законодавчі акти. Досвід перехідного періоду постсоціалістичних країн, у тому числі України, доводить: шлях до ринку в «стихійному режимі», самопливом – не тільки не ефективний, а й призводить до надзвичайно великих втрат у всіх сферах життя, відкидає суспільство назад на десятки років.

Безумовно, фахівці відзначають і деякі позитивні зрушення. Початок третього тисячоліття ознаменувався помітними змінами в розвитку вітчизняної економіки. Вдалося закріпити задовільні макроекономічні тенденції: забезпечити економічне зростання, підвищити зайнятість, знизити інфляцію, стабілізувати курс гривні. Кардинальна зміна системи розвитку і використання людського потенціалу – один зі шляхів стабілізації української економіки, забезпечення її інноваційного поступу як першооснови побудови інформаційної економіки [27, с. 3].

Але економічна модель, за якою розвивалася Україна протягом понад двох десятиліть, вичерпала себе. Неконкурентоспроможність цієї моделі була цілком доведена неспроможністю України протистояти зовнішнім впливам світової економічної кризи. А, як відомо, здатність адекватно реагувати на негативні виклики та тенденції економічного розвитку є одним із ключових індикаторів якості економічної політики держави. Ті країни, які виявилися ефективними та підготовленими до цієї кризи, стійко її переживають і навіть посилюють свій ресурсний потенціал та можливості, бо спираються на ефективну економічну модель та реалізують якісну економічну політику. На жаль, в Україні діє кланово-олігархічна модель державно-монополістичного капіталізму, що демонструє цілковиту неефективність. Відтак наша країна доведена до стану економічного дефолту, про що свідчить динаміка основних показників її розвитку [25].

У переліку 18 країн, яким загрожує дефолт, опублікованому американським виданням Business Insider, Україна посіла шосте місце. Очолила список Венесуела, на другому місці Греція, третьому – Аргентина, четвертому – Ірландія, п'ятому – Португалія, останнє місце посіла Іспанія [31]. Окрім того, Україна має один із найбільших показників зовнішнього боргу на жителя (\$2,5 тис. дол. США).

У період становлення ринкової економіки в Україні виникла необхідність створення інноваційної стратегії розвитку. Серед чинників, які суттєво впливають на стратегію інноваційного розвитку країни, науковці виокремлюють людину. Тому джерелом інноваційного процесу мають стати розкриття та розвиток сутнісних потенцій людини, її творчих якостей. Такі особливості людини, як здатність до аналізу, узагальнення та формування нових ідей і гіпотез, винахідливість, підприємливість, ризик і незалежність у мисленні та вчинках, можуть бути розкриті тільки за умови вивчення проблем відтворення людського потенціалу [2].

Таким чином, необхідно зробити висновок, що орієнтиром при переході до ринкової економіки для України мають бути сучасні розвинуті країни, яким властива змішана економіка, що ґрунтується на різних формах власності.

Домінуючими при цьому є корпоративна власність, взаємодія конкуренції та регулювання з боку держави, високий соціальний захист населення, соціальна орієнтація економічного розвитку. Характерними рисами сучасного розвинутого ринку є висока організованість, інтелектуальне кадрове забезпечення його інституцій, науково обґрунтовані правові засади. Україна має будувати таку модель ринкової економіки, яка найбільше відповідає особливостям її розвитку, структурі економіки, географічному положенню, менталітету народу. Найприйнятнішою є модель соціально орієнтованого ринку, який у кінцевому підсумку підпорядковуватиме діяльність своїх функціональних структур задоволенню матеріальних і духовних потреб людини [20, с. 162].

3. Науковий потенціал розвитку ринкових відносин в Україні.

У становленні *ринкової економіки України велику роль повинен відігравати науковий потенціал*. В умовах становлення інформаційної економіки базисом створення новітніх факторів виробництва стає інтелект. За його допомогою людина опановує наявне знання й створює нове знання, яке у свою чергу сприяє витворенню нової інформації і нової технології. Інтелект є також безмежним джерелом творчої діяльності й може забезпечити гідний добробут людині, країні, що сприятиме свободі вибору. Отже, інтелектуальний потенціал людини стає визначальним чинником економічного зростання та економічного поступу нації [27, с. 4].

Інтеграція науково-технічної сфери в процеси економічного і соціального розвитку суспільства означає формування системи інститутів, які створюють могутні стимули для генерування стійкого потоку ефективних нововведень, здатних утворювати нові ринки наукомісткої продукції, що забезпечує платоспроможний попит [1, с. 30].

За визначенням фахівців, науковий потенціал – це сукупна можливість національної економічної системи генерувати необхідні знання, що втілюється в кількісних і якісних характеристиках винаходів та нововведень і визначається чисельністю й професійністю вчених, зайнятих у різних сферах науки. У політекономічному аспекті науковий потенціал – це відносини економічної власності між різними суб'єктами господарювання щодо отримання, використання та привласнення результатів наукових досліджень (та тих, що можуть бути мобілізовані) для реалізації основних цілей держави у сфері науки. Результатом наукової діяльності є нові знання (винаходи) та удосконалені методи використання відомих знань (нововведення) [15, с. 8].

Науковий потенціал України був важливою складовою потенціалу колишнього Радянського Союзу й орієнтувався передусім на загальносоюзні

потреби. Однак із часу створення самостійної держави, з'ясувалося, що наявний науково-технічний потенціал України є структурно нераціональним. Протягом 1991-2003 рр. відбувався некерований процес руйнування цього потенціалу, що призвів до зміни мотивації у творчій праці та розірвання єдиного ланцюга, який поєднував науку і освіту з промисловістю. В Україні не сформовано належної основи для подальшого розгортання науково-технічної революції, оскільки наука, техніка та виробництво відносно розмежовані, немає відповідних взаємозв'язків між ними [15, с. 16].

У стратегії інноваційного розвитку України збереження і розвиток наукового потенціалу було проголошено провідним чинником економічної політики держави [29]. Вирішення цього завдання визначається насамперед фінансуванням наукових досліджень і розробок. Загальний рівень фінансування науки вважається однією з ключових характеристик інноваційності країни, її готовності до побудови суспільства, що базується на знаннях. Саме тому, поставивши мету побудувати в Європі конкурентоспроможну економіку і суспільство, що ґрунтується на знаннях, у прийнятій на Лісабонському саміті у 2000 р. стратегії, Європейське Співтовариство визнало необхідним довести витрати на наукові дослідження і розробки до 3 % ВВП. Світовий досвід підтверджує, що потужна реалізація економічної функції власної науки, її вирішальний вплив на розв'язання проблем технологічного оновлення виробництва в країні й масштабний випуск конкурентоспроможної продукції можливі лише за умови, коли сума витрат на науку перевищує 0,9 % (для України, з огляду на те, що значна частина ВВП перебуває в «тіньовому» секторі економіки, цей поріг оцінюється близько 1,7 % ВВП) [22, с. 54].

Водночас непокоїть той факт, що протягом останніх років, кількість підприємств, які здійснюють інновації, не тільки не зросла, а навіть – зменшилася. Як підсумок – частка інноваційної продукції в загальному обсязі промислового виробництва в Україні становить менше 7 %. На відміну від розвинутих країн, де 85-90 % приросту ВВП припадає на виробництво наукомісткої продукції, у розвитку вітчизняної економіки використання результатів наукових досліджень відіграє незначну роль. Потенціал науки, так само як і новітні технології, залишається великою мірою незадіяною [1, с.30].

Сучасний стан національної наукової сфери зумовлений тривалим довгостроковим негативним впливом загальноекономічних проблем, пов'язаних зі структурною деформованістю економіки країни, домінуванням у ній низькотехнологічних галузей і укладів, виробництв продукції з низьким рівнем доданої вартості, які об'єктивно малосприйнятливі до сучасних наукових досягнень. Руйнівно вплинула на розвиток наукової сфери

некомпетентна державна політика проведення неоліберальних ринкових реформ (приватизація, трансформація бюджетної, податкової, кредитної та інших фінансово-економічних систем), що фактично не враховувала науково-технологічний фактор та його вплив на ефективність і конкурентоспроможність вітчизняної економіки. Стосовно науки здійснювалася безперспективна політика, спрямована на «виживання» наявного науково-технічного потенціалу, замість його оновлення та якісного покращання з метою приведення у відповідність до потреб ринкової економіки.

Політика «виживання» науки без вжиття системних заходів щодо її адаптації до ринкових вимог, незатребуваність її вітчизняною економікою призвели до тяжких наслідків. В Україні відбулося найбільше серед країн Центральної і Східної Європи скорочення чисельності наукових кадрів, обсягів фінансування науки, рівня оплати праці. Ці зміни набувають особливо негативного забарвлення у порівнянні зі зростанням чисельності державних управлінців, служителів культів та витрат на їх утримання [29].

На сучасному етапі розвитку суспільства наука перетворилася на один із найважливіших факторів, що забезпечують ефективний економічний розвиток. Здатність генерувати та впроваджувати досягнення НТП є одним із провідних факторів забезпечення конкурентоспроможності як окремого підприємства, так і всієї економіки. Функцію продуктивної сили наука виконує насамперед традиційно, через механізм реалізації наукових винаходів у машинах, робочій силі, предметах праці та інших елементах продуктивних сил. Крім того, наука є самостійним фактором виробництва. У процесі перетворення науки на продуктивну силу в ній з'являються функції управління виробництвом, розширення меж продуктивної праці сукупного працівника. Водночас поглиблюється суспільний поділ праці, розширюються масштаби товарного виробництва.

Науковий потенціал економіки можна відобразити також через наукові дослідження саме наукової сфери. Зауважимо, що українська наукова спільнота адекватно реагує на потребу трансформації економічної моделі. Серед авторитетних економістів, які докладають зусилля для визначення найоптимальнішої для України економічної моделі насамперед слід назвати академіка НАН України Ю. М. Пахомова [21, с. 3-6], який детально аналізує вади нинішньої економічної моделі, які призвели Україну до стану «країни, що не відбулася», та обґрунтовує нові завдання щодо формування нової моделі економічного розвитку. Зокрема він наголошує, що потрібно виправити дефекти, притаманні теперішній економічній та соціальній моделі, серед яких насамперед називає «нерегульований ринок». Відтак Ю. М. Пахомов пропонує

відмовитися від неоліберальної моделі розвитку економіки в Україні, сконструйованої у США для підвладних напівколоніальних країн [21, с. 6].

Відомий економіст В. М. Гесць у своїх працях доводить доцільність трансформації нинішньої економічної моделі в ендогенно орієнтовану модель розвитку, спираючись на яку можна забезпечити новий його виток – до суспільства й економіки знань, що умотивовують креативність дій, без яких неможливо подолати такі вади розвитку, як політична нестабільність і конфлікт з економікою, а у самій економіці – дефіцит ресурсів і жорстка конкуренція [5].

А.С. Гальчинський вважає, що нинішня економічна модель потребує трансформації, але цей процес якісно відрізняється від процесу трансформації та її вимірів, що відбувається на Заході, де стверджуються якісно нові за змістом основи економічної системи – принципи постматеріальної економіки, врешті-решт, економіки людини. Однак, безперечно, з позицій сучасних економічних трансформацій, їх ключовою ланкою є розвиток людської особистості [4, с. 16].

Говорячи про формування нової економічної моделі України, А. С. Філіпенко підкреслює, що вона має спиратися на сучасні світові досягнення теорії та практики господарського розвитку й орієнтуватися на суспільні цінності третього тисячоліття з його жорсткими детермінантами. Серед останніх він називає передусім неухильну дематеріалізацію виробництва, власності, всієї структури суспільно-економічних відносин, розвиток антропогенно-інтелектуального суспільства, інформаційно-технологічного способу виробництва. Крім того, А. С. Філіпенко робить наголос на тому, що економічна модель України має трансформуватися в напрямі посилення ринкової спрямованості всіх векторів економічних сил: «Ринкова філософія має визначати основний зміст найважливіших реформ, здійснюваних в Україні» [32, с. 596].

О. І. Соскін наполягає, що розвиток ринку в Україні може ґрунтуватися тільки на моделі так званого народного капіталізму на відміну від моделі державно-монополістичного капіталізму, що нині домінує [26, с. 42]. Функціонування цієї моделі у країні призвело до скорочення обсягів та ефективності виробництва, зростання тіньової економіки та корупції, масштабної диференціації й соціальної незахищеності населення. Але головна хиба моделі державно-монополістичного капіталізму полягає в тому, що «наращування» капіталу здійснюється, головним чином, шляхом перерозподілу національного багатства, а також доходів на користь обраної нечисленної соціальної групи за рахунок іншої частини населення, відчуження їхніх прав на колишню загальнонаціональну власність і вилучення фінансових

коштів із реального сектору економіки, що не входить до сфери інтересів цієї соціальної групи [17, с. 5].

4. Трудоресурсний і природний потенціал України. Людина як основа ресурсного потенціалу країни. Людський капітал

Для становлення національної ринкової економіки необхідно *дослідити природо-ресурсний потенціал держави та особливості його використання для розбудови ринкових відносин*. Ця категорія складається з декількох компонентів: по-перше, безпосередньо природних ресурсів, які обумовлені географічним розташуванням країни; по-друге, це людського потенціалу, інтелектуального та інформаційного. У першому випадку неможливо вплинути на стан речей, а тому слід пристосовуватися та створювати економічну систему в заданих умовах, тоді як другий фактор цілком залежить від людини та має стати об'єктом пильної уваги науковців та розвитку.

Серед праць вітчизняних учених, у яких досліджується економічний потенціал є праці таких економістів, як А. Задоя, О. Левченко, І. Лукинов, С. Мочерний та ін. Крім того, аналізу природного потенціалу присвячені праці В. Іваницького, Л. Руденка, С. Лісовицького, трудового потенціалу – В. Врублевського, М. Кіма, С. Трубича, С. Пирожкова, проблем інформації та інформаційного потенціалу – В. Вовка, О. Горбатюка, Є. Панченка, Е. Семенюка, І. Толішка, інтелектуального капіталу та потенціалу – І. Каленюк, А. Чухна, науково-технічного – Ю. Васильчука, С. Ростова, А. Філіпенка, А. Фукса [15, с. 3].

Історично характерною рисою географічного положення України є її розташування між Центральною Європою та Азією. З Європою Україна була з'єднана карпатськими перевалами, сухопутними шляхами й через Балтійське море далі річками. Ці шляхи сполучення не мали жодних перепон, і таке положення визначало тісні економічні й культурні зв'язки із Західною Європою [34, с. 11], обумовивши сучасний стан економічного потенціалу України.

Україна характеризується зручним геополітичним розміщенням, домінуванням помірного клімату та достатньою кількістю природних ресурсів. Це, за незмінних інших умов та правильного підходу, сприяє економічному зростанню. Із сукупності природних ресурсів передусім слід виокремити ґрунти, найродючіші з яких – чорноземи (69,3 % земельного фонду). Сільськогосподарські угіддя, а також природні умови визначають один з основних пріоритетів у використанні природного потенціалу України. Крім того, у процесі глобалізації наявні складові економічного потенціалу України

визначатимуть місце країн у системі міжнародного співробітництва та конкуренції [15, с. 13].

Економічний потенціал характеризує можливості національної економіки виробляти матеріальні блага, надавати послуги, задовольняти економічні потреби суспільства. Ці можливості забезпечують усі наявні в країні ресурси – виробничі, матеріальні, трудові, природні, фінансові, науково-технічні, інформаційні та ін. Відповідно економічний потенціал охоплює як складові виробничий, трудоворесурсний, фінансовий, науковий та інші види потенціалів.

Виробничий потенціал формується основними виробничими фондами, до яких належать будівлі, споруди, трубопроводи, машини, устаткування тощо. В Україні є понад 100 тис. підприємств, однак більшість із них мають застарілі, дуже зношені, а то й зруйновані основні виробничі фонди, які потребують оновлення або демонтажування. Трудоворесурсний потенціал характеризується кількістю і якістю робочої сили. Тривалий час приріст трудових ресурсів різної кваліфікації в Україні задовольняв інтереси її економіки, частина робочої сили була задіяна в інших республіках колишнього СРСР. В останнє десятиріччя чисельність трудових ресурсів у країні зменшується в несприятливої демографічної ситуації, тоді як якість робочої сили залишається високою (зокрема, зростає частка осіб з вищою освітою). Економічна криза в країні спричинила появу безробіття і неповної зайнятості населення, масову трудову еміграцію як у Росію, так і в країни Європи, Америки, інших регіонів світу. Частина тих, хто виїжджає, у нових умовах не реалізують своїх професійних можливостей [10].

Природний потенціал – це сукупність наявних і тих, що можуть бути мобілізовані, природних умов і ресурсів, які впливають на економічну діяльність і використовуються чи можуть бути використані у процесі виробництва економічних благ. У політекономічному аспекті природний потенціал можна визначити як відносини економічної власності між людьми щодо видобування й привласнення природних ресурсів та їх використання в поєднанні з природними умовами в усіх сферах суспільного відтворення. Він забезпечується географічним розміщенням, кліматом, природними ресурсами та екологічною ситуацією [15, с. 7].

Природно-ресурсний потенціал утворюють усі види природних ресурсів, що є на території країни чи в підконтрольній їй частині Світового океану: мінерально-сировинні, земельно – ґрунтові, агро-кліматичні, водні, гідроенергетичні, біологічні (у т. ч. лісові), природно-рекреаційні. За сумарними запасами деяких із них Україна посідає одне з провідних місць в Європі (наприклад, мінеральних, фунтових, рекреаційних). Натомість

спостерігається загальний дефіцит водних, гідроенергетичних, лісових ресурсів [10].

Сучасний стан вітчизняної економіки характеризується значним руйнуванням основних елементів економічного потенціалу. Нераціональне використання природних ресурсів, відсутність належної соціальної політики, несформованість умов для науково-технічного розвитку країни, непродумане використання механізмів, методів та організаційних форм залучення робочої сили до системи господарських відносин призвели до фактичного розпаду продуктивних сил, незабезпечення належного відтворення їх елементів [15, с. 2].

Як зазначалося, головним ресурсним потенціалом країни є людина з її інтелектом, знаннями, здатністю до інноваційної діяльності. Суспільний прогрес неможливий за будь-яких темпів економічного зростання, якщо не реалізовані важливі для людини можливості, серед яких головними є такі: прожити довге і здорове життя; здобувати, розширювати і оновлювати знання; мати доступ до засобів існування, що забезпечує гідний рівень життя. Людський потенціал відображає минуле, тобто є сукупністю властивостей, накопичених людською економічною системою у процесі її становлення, та зумовлює її можливості щодо функціонування і розвитку. Проте поняття «потенціал» і «ресурси» не варто протиставляти, бо потенціал є узагальненою характеристикою ресурсів відповідно до місця і часу [28, с. 277].

Отже, людський капітал є за структурою одним з елементів людського потенціалу, який реалізується в ринковій економіці (у широкому розумінні). Це запас знань, здібностей і мотивацій, що є у кожного, що утворюють капітал, бо формування їх потребує виділення коштів з поточного споживання, які багаторазово буде компенсовано потоком доходів у майбутньому (у вузькому розумінні) [28, с. 279].

Вичерпність матеріальних чинників виробництва як джерела економічного зростання української економіки зумовлює її перехід до інноваційної стратегії розвитку. Це передбачає модернізацію виробничого базису країни на основі інформаційно-комунікаційних технологій, тобто розвиток інформаційної (постіндустріальної) економіки. Людина, з одного боку, є не тільки і не стільки споживачем економічних ресурсів, скільки їх активним творцем. Вона не лише відтворює себе завдяки навколишньому світу, а й творить довкілля в доступних межах і формах, тобто ноосферу, власний простір. З іншого боку, подолання ресурсних обмежень пов'язане з поступовою космізацією виробництва, усієї господарської діяльності, зауважує А. Філіпенко [33, с. 53]. Інформація як базовий системотворчий чинник надає принципово нові можливості, пов'язані з характером виробництва

(модульність, багатофункціональність, мініатюризація та ін.), особливостями праці (зокрема, віртуалізація процесів, підвищення креативності), специфікою соціальних відносин (формування мережевих систем, глобалізація та ін.).

Схвалена міжнародним співтовариством Концепція розвитку людського потенціалу наприкінці ХХ ст. розглядала людський розвиток як процес зростання людських можливостей, що забезпечується політичною свободою, правами людини, суспільною повагою до особистості. Матеріальний добробут – лише одна з базових можливостей вибору. Людський розвиток розглядається і як процес розширення людського вибору, і як досягнутий рівень добробуту людини. Однак дотепер головні засади Концепції розвитку людського потенціалу не реалізовані в Україні [27, с. 3].

В умовах становлення інформаційної економіки в Україні базисом створення новітніх факторів виробництва стає інтелект. За його допомогою людина опановує відоме знання й створює нове, яке у свою чергу сприяє створенню нової інформації і нової технології. Інтелект також є безмежним джерелом творчої діяльності і може забезпечити гідний добробут людині, країні, що сприятиме свободі вибору. Отже, інтелектуальний потенціал людини стає визначальним чинником економічного зростання та економічного поступу нації.

У світовій економічній літературі концепції людського розвитку та людського капіталу мають багато спільного, але вони різні. Якщо в концепції людського капіталу інвестиції в людину є передусім засобом збільшення продуктивності праці й доходу, чим і визначається їхня ефективність, то в концепції людського розвитку високоосвічена, розвинена, благополучна людина – розглядається як мета. Це означає, що людський потенціал є не засобом досягнення добробуту, а обов'язковим компонентом добробуту. У зв'язку з цим закономірно людський капітал є одним з елементів людського потенціалу сучасної ринкової економіки України.

Людський потенціал – це сукупні здібності та уміння індивідів (вроджені, набуті або втрачені) до інтелектуальної, творчої, розумової, економічної, культурної діяльності з метою індивідуального та суспільного розвитку. Серед найгостріших проблем, які сьогодні перешкоджають природному формуванню та відтворенню людського потенціалу України, слід виокремити: демографічну кризу; гальмування відтворювального процесу людського потенціалу та скорочення частки працездатного населення, пов'язане також зі значними обсягами еміграції; стан здоров'я нації; хитке фінансове підґрунтя формування та відтворення людського потенціалу [2].

Сутність людського інтелектуального потенціалу економіки України має визначатися комплексно з урахуванням як якісних, так і кількісних ознак. По-

перше, як економічна категорія «людський інтелектуальний потенціал» – це сукупність творчих здібностей, знань та умінь індивідів, які дають змогу використовувати новітні технології, засвоювати набуті й створювати нові знання та інформаційні блага (наукомісткі товари і послуги, комп'ютерні програми, віртуальні послуги тощо) на засадах довіри, співробітництва для ефективного соціально-економічного розвитку країни. По-друге, людський інтелектуальний потенціал є також інтегральним показником кількості і якості праці, якою володіє суспільство за певного рівня розвитку науки і технологій, інформації, знань, довіри й співробітництва [27, с. 7].

Отже, за наявних в Україні природно-ресурсних умов, головним на сучасному етапі розвитку економіки постає людина. Держава має спрямовувати власну економічну діяльність на забезпечення максимального використання інтелектуальних ресурсів. Її регулююча роль повинна здійснюватися методами, які адекватні ринковим формам господарювання. Для цього слід розробити цільові програми розвитку визначальних сфер господарства; забезпечити підтримку пріоритетних напрямів економічного розвитку, виділивши для цих цілей кредити й зменшивши податки; стимулювати розвиток виробництва, а не посередницької діяльності, різних соціальних форм господарства; створити сприятливі умови для залучення в країну приватного іноземного капіталу, передусім у формі прямих інвестицій до виробничої сфери, галузей, що виробляють товари споживання. Держава має регулювати випуск національної грошової одиниці, здійснювати контрольовану емісію, забезпечувати взаємодію національного ринку з міжнародним. Її завдання – забезпечити рівновагу в суспільстві. І чим більшими є відхилення від рівноваги, тим сильнішими мають бути регулятори [20, с. 163]. Результати економічних перетворень, здійснюваних на таких засадах, будуть детермінованими, необоротними, прискореними і, що особливо важливо, реалізувати в умовах соціальної злагоди.

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте становлення ринкової економіки в Україні (історичний аспект).
2. Назвіть основні економічні передумови розвитку сучасного ринкового мислення в Україні.
3. Дайте характеристику науковому потенціалу розвитку ринкових відносин в Україні.
4. Як розвивається трудові ресурсний і природний потенціал України.

Використана література:

1. Алимов О. Промисловий потенціал України: напрями ефективного розвитку / О. Алимов, В. Ємченко // Економічний часопис. – XXI. – 2003. – № 6. – С. 28–32.
2. Бурдаш У. Відтворення людського потенціалу / У. Бурдаш // Матер наук.– теорет. Інтернет-конф. 7–8 квітн. 2011 р. – Секція 5: Економічні науки. – Т.: АПВ НААН. – Режим доступу: [confiapv.at.ua/publ/konferenciji2011/section5/...](http://confiapv.at.ua/publ/konferenciji2011/section5/)
3. Висоцька І. Б. Стан та проблеми інноваційної діяльності промисловості України / І. Б. Висоцька // Науковий вісник НЛТУ України: зб. наук.-техн. пр. – Л.: РВВ НЛТУ України. – 2008. – Вип. 18.10. – С. 279–285.
4. Гальчинський А. С. Нова модель економічного розвитку України (у контексті глобалізації) / А. С. Гальчинський // Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [А.С. Філіпенко, В. С. Будкін, А. С. Гальчинський та ін]; гол. ред. С.В. Головка. – К.: Либідь, 2002. – 470 с.
5. Геєць В. М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку / В. М. Геєць; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. – К., 2009. – 864 с.
6. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. – К., 1970. – 298 с.
7. Грушевский М. Иллюстрированная история Украины / М. Грушевский. – К.: Левада, 1997. – 696 с.
8. Економічна історія: лекції / Н. О. Тимочко, О. А. Пучко, Л.М. Рудомьоткіна та ін. – К.: КНЕУ, 2000. – 268 с.
9. Жук А. А. Место и роль государства в регулировании конкурентной среды / А. А. Жук // Вісн. Дніпропетров. Ун-ту. – Сер. «Економіка». – 2011. – Вип. 5 (2). – С. 10–19.
10. Заставецька О. В. Лекції з Економічної географії України [Електроний ресурс] / О. В. Заставецька. – Т.: ТДПУ. – Режим доступу: books.br.com.ua/themes/108/135.
11. Злупко С. М. Історія економічної теорії: підручник / С. М. Злупко. – 2-ге вид., виправ, і доповн. – К.: Знання, 2005. – 719 с.
12. Кириленко В. В. Економіка: навч. посіб. / В. В. Кириленко. – Тернопіль: Екон. думка, 2002. – 193 с.
13. Костусев О. Конкуренція і монополія в їх історичній динаміці / О. Костусев // Економіст. – 2003. – № 5. – С. 86–89.
14. Круш П. В. Національна економіка: регіональний та муніципальний рівень / П. В. Круш, О. О. Кожемяченко. – К.: ЦУЛ, 2010.–368 с.

15. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу: підручник / Б.Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко; за ред. Б. Д. Лановика. – К.: Вікар, 1999. – 737 с.
16. Леоненко П. М. Економічна історія: навч. посіб. / П. М. Леоненко, П.І. Юхименко. – К.: Знання-Прес, 2004. – 499 с.
17. Малых О. Е. Экономическое поведение государства: сущность, факторы, модели: автореф. дис д-ра экон. наук, 08.00.01 / О. Е. Малых; Науч.-исслед. Ин-т труда и соц. страхования. – М., 2008. – 57 с.
18. Матковський Р. Б. Економічний потенціал України та шляхи його ефективного використання: автореф. дис. ... канд. экон. наук 08.01.01 / Р.Б. Матковський; Київськ. нац. экон. ун-т. – Київ, 2003. –21 с.
19. Нестеренко О. П. Історія економічних вчень: курс лекцій / О.П. Нестеренко. – 3-тє вид. – К.: МАУП, 2002. – 128 с.
20. Основи економічної теорії: підручник / А. А. Чухно, П. С. Єщенко, Г. Н. Климко та ін.; за ред. А. А. Чухна. – К.: Вища шк., 2001. – 606 с.
21. Пахомов Ю. М. Основні завдання формування посткризової моделі розвитку економіки України / Ю. М. Пахомов // Економічний часопис – XXI. – 2010. – №1–2. – С. 3–6.
22. Попович О. С. Основні тенденції в динаміці кадрового потенціалу української науки останнього десятиріччя / О. С. Попович, Т. М. Червінська // Наука та наукознавство. – № 3(61). – С. 53–66.
23. Рибаківа Т. В. Економічна історія : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / Т. В. Рибаківа. – Сімферополь: УЕУ, 2005. – 106 с.
24. Свінцов О. М. Структурні зрушення в економіці України та їх ефективність / О. М. Свінцов, Н. Я. Скірка, П. П. Гаврилко // Науковий вісник НЛТУУ: зб. наук-техн. пр. – Л: НЛТУ України. –2011. – Вип. 21.10. С. 166–173.
25. Соскін О. І. Основні складові посткризової економічної моделі України [Електронний ресурс] / О. І. Соскін // Економіка ринкових відносин. – 2011. – № 7. – Режим доступу: soskin.blogspot.com/2010/10/blog-post.
26. Соскін О. І. Теоретико-методологічні аспекта аналізу національної економічної моделі / О. І. Соскін // Актуальні проблеми економіки. – 2011. – №3. – С. 36–45.
27. Стефанишин О. В. Людський потенціал економіки України (політико-економічний аналіз): автореф. дис. ... докт. экон. наук 08.00.01 / О.В. Стефанишин; Львівськ. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2007. – 39 с.
28. Стефанишин О. В. Людський потенціал ринкової економіки України // Науковий вісник НЛТУУ: зб. наук.-техн. пр. – Л. : НЛТУ України, 2006. – Вип. 16.1. – С. 276–284.

29. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів: проект [Електронний ресурс] / Комитет з питань науки та освіти. – Режим доступу: kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/publish/arti...
30. Тимочко Н. О. Економічна історія України: навч. посіб. / Н.О.Тимочко. – К.: КНЕУ, 2005. – 204 с.
31. ТОП–14 стран, которые обанкротятся быстрее Испании [Електронний ресурс] // Экономические новости. – 2011. – 11 марта. – Режим доступа: http://economic-ua.com/World_Economy/29612.
32. Філіпенко А. С. Глобальні форми економічного розвитку: історія і сучасність / А. С. Філіпенко. – К.: Знання, 2007. – 670 с.
33. Філіпенко А. С. Цивілізаційні виміри економічного розвитку / А.С. Філіпенко. – К, 1999. – 190 с.
34. Царенко О. М. Економічна історія України і світу: навч. посіб. / О.М. Царенко, А. С. Захарчук. – Суми : Університ. книга, 2000. –310 с.
35. Чухно А. А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України / А. А. Чухно. – К.: Логос, 2003. – 631 с.

Тема № 3
Макс Вебер про дух капіталізму
як філософсько-моральну підвалину ринку

План лекції:

1. Теорія «ідеальних типів» Макса Вебера як методологічне підґрунтя філософії ринкових відносин.
2. Раціоналістична філософія капіталізму.
3. Секуляризація чеснот протестантизму як підстава розвитку ринкових відносин носіями «капіталістичного духу».

Зміст лекції:

1. Теорія «ідеальних типів» Макса Вебера як методологічне підґрунтя філософії ринкових відносин

Пошук та теоретичне обґрунтування філософії ринкових відносин у строгому значенні слова розпочинаються з творчості видатного соціального мислителя ХХ ст. – німецького соціолога, економіста та історика Макса Вебера (1864-1920). Обґрунтований ним варіант розуміння «духу капіталізму» якраз і є тією принциповою установкою й ціннісною платформою, на якій базується філософія ринку, формується підприємець сучасного типу. І хоча основна праця вченого побачила світ ще на початку минулого століття, її ідеї значною мірою не розпізнані дотепер, тоді як їх актуальність зростає. Становлення в Україні ринкових відносин має відбуватися шляхами, прокладеними людськими спільнотами раніше. Один із таких шляхів запропонував людству М. Вебер. Зважаючи на авторитет мислителя і значення його вчення для світової спільноти й для України, проаналізуємо основні положення цього вчення детальніше.

Як зазначалося, філософія ринкових відносин має доволі давню історію, яку слід починати мало не з праць Адама Сміта [21]. Так, П'єр Розанвалон у класичній праці «Утопічний капіталізм. Історія ідеї ринку» стверджує, що у ХVІІІ ст. саме ідея ринку витіснила як панівну ідею соціального договору [20, с. 6-7]. Утім, наступні праці доволі суттєво коригували уявлення, запропоновані А. Смітом, – передусім мало кого влаштовувала його концепція «невидимої руки», яка регулює ринкові відносини незалежно від волі окремих індивідів. П. Розанвалон стверджує, що ідеї лібералізму, започатковані осмисленням ринкових відносин, відображені в утопічній ідеалізації ринку як типу організації суспільних відносин (рівність і взаємний інтерес за взаємодії на противагу політично контрольованим вертикальним відносинам за умов

соціального договору), мають бути доповнені утопіями ідеального правового порядку (верховенства закону) й антропологічною утопією (автономії індивідів). На його думку, жоден із мислителів не об'єднав усі ці три утопії в одній концепції [20, с. 14]. З таким твердженням не можна погодитися, адже саме у теорії Макса Вебера бачимо всі ці три «утопії», щоправда, у вигляді не ідеальних моделей, а конкретних історичних типів: утопії ринку відповідає ідеальний тип західноєвропейського «духу капіталізму», втіленого у так званій економічній людині, утопії правового ладу – ідеальний тип західноєвропейської формальної раціональності, а антропологічній утопії – ідеальний тип протестантського етосу індивідуальної відповідальності, переосмислений згодом Вебером також як методологічний індивідуалізм його власної соціальної теорії. Послідовно розглянемо ці три складові ліберального вчення Макса Вебера, який свого часу був одним з найбільш переконаних і послідовних прихильників лібералізму.

Макс Вебер був одним з перших мислителів і залишається на сьогодні класичним захисником тієї теоретичної позиції, згідно з якою не уявна «невидима рука», а реальні люди з їхніми цілком конкретними цінностями й переконаннями визначають певний спосіб організації ринкових відносин. У своїй теорії Вебер широко застосовує низку понять, серед яких ключове методологічне значення має поняття ідеального типу, причому «ринкові відносини» також є одним із таких типів, які сприяють розумінню сутності сучасного суспільства.

Поняття «ідеальний тип», запозичене Максом Вебером у представника неокантіанства Генріха Ріккерта [19, с. 13-164], набуло суттєвого переосмислення у зв'язку з його використанням щодо реалізації завдань історичної школи, більшість підходів якої Вебер цілком поділяв. Таким чином із категорії апіорного пізнання (як у Ріккерта) у Вебера ідеальний тип перетворився на інструмент історичних та конкретних соціальних досліджень.

Отже, при визначенні методологічної бази нашого дослідження не можна оминати концепцію соціальної дії Макса Вебера. На підставі критичного аналізу його категорій ми будуватимемо власну філософську модель осмислення ринкових відносин.

Економічна дія, за Максом Вебером, належить до загального класу раціональної поведінки і є такою, якщо орієнтована на отримання вигоди. Це мирний спосіб контролю індивідом ресурсів (засобів), за допомогою якого він має намір досягти своїх цілей. Економічні процеси стосовно економічної дії відіграють роль цілей, засобів, перешкод і результатів. Економічна дія залучає операції у сфері сучасного ділового підприємництва, націленого на отримання прибутку. Основними складовими методології Макса Вебера є:

1) концепція ідеального типу; 2) метод причинового (казуального) пояснення; 3) принцип розуміння мотивів поведінки, якій співпереживає дослідник; 4) принцип віднесення до цінності.

Вебер розмежовує дві пізнавальні дії – віднесення до цінності й оцінювання; якщо перша перетворює наше індивідуальне враження на об'єктивну й загальнозначущу думку, то друга не виходить за межі суб'єктивності. Вебер схильний трактувати цінність як настанову тієї або іншої історичної епохи, як властиве їй спрямування інтересу. Ідеальний тип і є інтересом епохи, відображеним у вигляді теоретичної конструкції. Таким чином, ідеальний тип не вилучається з емпіричної реальності, а конструюється як теоретична схема. У цьому аспекті Вебер називає «ідеальний тип» утопією. Чим більш різко й однозначно сконструйовані ідеальні типи, тим вони в цьому плані чужі світу, однак тим краще виконують своє теоретичне призначення. Таким чином, Веберів ідеальний тип близький до ідеальної моделі, якою послуговується природознавство.

«Утворення абстрактних ідеальних типів розглядається не як мета, а як засіб» [5, с. 392]. Такі поняття, як «економічний обмін», «Homo Economicus» («економічна людина»), «ремесло», «капіталізм», є, згідно з Вебером, ідеально-типовими конструкціями, що вживаються як засоби для зображення індивідуальних історичних утворень. Введене мислителем у філософський лексикон поняття «ідеальний тип» є методологічним засобом і евристичним прийомом соціального пізнання й інтерпретації людської поведінки. Методологія ідеальних типів у цьому випадку постає як засіб пояснення цих типів, з'ясування питання про можливість відновлення суб'єктивного сенсу, що вкладається партнерами по комунікації. Без цього формування і до нього жодного «індивідуума» немає, а є лише інтенсивне й екстенсивне розмаїття дійсності. «Ідеальний тип» Вебера нічого не формує в тому розумінні, що нічого не створює заново. Він лише орієнтує дослідника в дійсності, нічого не нав'язуючи їй. Він – знаряддя пізнання історичної дійсності, взяте з неї самої. Результати дослідження, проведеного за допомогою цього знаряддя, можуть дати, щоправда, цілу ідеально-типову картину.

Як вважає Макс Вебер, в економічній теорії, так само як і в історичній і соціологічній науках, є певні синтети, які ми називаємо ідеями історичних явищ. По суті, кожна гуманітарна теорія дає певну ідеальну картину, наприклад, економічна – ідеальну картину процесів, що відбуваються на ринку за строго раціональної поведінки учасників і вільної конкуренції. У цій ідеально-типовій картині немає внутрішніх суперечностей, вона побудована так, що поява логічних неузгодженостей унеможливується. Саме тому Макс Вебер стверджує, що ідеальні типи – утопія, отримана за допомогою

гіперболізування певних явищ [5, с. 390]. Таким чином, ідеальний тип – це уявна теоретична конструкція, що створюється вченим, який досліджує соціальну реальність, відносно того або іншого аспекту цієї реальності (явища, процесу, зв'язку, події тощо) за допомогою вирізнення окремих моментів, сторін, значущих для цього аспекту досліджуваної реальності. У результаті всіх цих процедур вчений конструює єдиний уявний образ, що відповідає вимогам внутрішньої логічності і несуперечності.

Введення поняття цілераціональної дії здатне розв'язати суперечність, породжану двозначністю логічної природи ідеального типу. Ідеальний тип, як стверджує Макс Вебер, існує тільки в ідеалізованій ситуації цілераціональної дії, яку неможливо зафіксувати досвідними засобами. При цьому чим чіткішим і прозорішим є зв'язок між метою і засобами, тим ближча реальна дія до цілераціональної. Саме для цього із самого початку важливо виявити відхилення реальних дій від ідеальних і пояснити їх причини. Тільки тоді можна реконструювати справжній сенс дії. Філософ пише, що «для типологічного наукового дослідження всі ірраціональні, емоційно обумовлені смислові зв'язки, що визначають ставлення індивіда до того, що його оточує і впливає на його поведінку, найбільш осяжними, якщо вивчити їх і зображати як відхилення від суто цілераціонально сконструйованої дії» [7, с. 605].

Своє міркування Вебер ілюструє таким прикладом. Він говорить, що для з'ясування причин біржової паніки [6, с. 500] слід спочатку розглянути, якою була б ця ситуація без впливів ірраціональних і афективних емоцій. І лише після цього можна вводити ці ірраціональні компоненти як перешкоди. Простіше кажучи, Вебер ставить питання, якою була б дія людини в умовах паніки на біржі, якби вона керувалася цілераціональними установками? Розбіжність реальної поведінки агентів соціальної дії з цілераціональною установкою, тобто відхилення дійсності від ідеального типу, Макс Вебер кваліфікує як детерміноване конкретними обставинами (або волею випадку) і таке, що потребує додаткового вивчення емпіричними методами [5, с. 403]. Тому у Веберовій системі цілераціональні дії є втіленням сутнісних інтересів суб'єкта. Веберів метод аналізу відхилення дійсності від ідеального типу з'явився в результаті ідеалізованого припущення, що людина, носій духу капіталізму (Homo Economicus), чинить цілераціонально, тобто планує власні соціальні дії (орієнтовані на «іншого»), порівнюючи їх із використовуваними засобами. Тут важливо зрозуміти, що віднесення до економічних інтересів відповідає духу капіталізму. Підкреслимо також, що Вебер виступає проти онтологізації теоретичних передумов і підлаштування життя під логіку власного проекту. Він спеціально обумовлює, що не слід змішувати історію як дійсність і історію як теорію, й у зв'язку з цим висуває вимогу свободи від

оцінки. Як свій улюблений приклад Макс Вебер наводить його *Economicus*. Але як народжується уявлення про економічну людину? Для цього Вебер досліджує поведінку «ділових людей», вирізняючи в них загальні риси, якими наділяє свій тип.

Ідеальний тип підприємця – це людина, для якої етичні норми вважаються непорушними й мають пріоритетне значення. Завдяки цьому його *Economicus* вважається добродесною людиною, що живе за правилами моральності та моралі, вона працює не покладаючи рук, готова невтомно працювати заради 6-8 % річних. Але найважливіше, що є в цій людині і що стримує її, спрямовуючи всі вчинки і діяння, – протестантська етика, основний моральний закон усередині людини. Діяльність економічної людини пов'язує соціальних агентів в один ланцюжок: від селянина і виробника до покупця і споживача. Старанно працюючи, він отримує близько 8 % річних і все одно заради них готовий вкладати власні ресурси. При цьому багатство сприймається як ознака праведності, ознака того, що Господь до тебе благоволить. Економічна людина живе з «олівцем в руці», постійно розмірюючи дебет і кредит; вона завжди охайна і чиста, виставляє «на показ» не розкіш будинку або одягу, як це робили аристократи, але скромність свого повсякденного одягу. Ідеальний його *Economicus* ощадливий і завжди сплачує борги. Він живе за суворими правилами «життя відповідно до коштів», зберігає кожен шилінг і вичавлює з кожної хвилини як мінімум один пенні. До речі, одним із найулюбленіших прислів'їв перших буржуа було: «A penny saved is a penny earned» («Зберегти пенні – все одно, що заробити його»). Таким чином, економічна людина – це хрестоматійний приклад Веберівського ідеального типу, що з'являється завдяки статистичним узагальненням, збиранню емпіричних даних, спостереженню за підприємцями.

Варто докладніше зупинитися на Веберівському розумінні «економічної людини» як ідеального типу. В основі більшості економічних учень лежать уявлення про мотиви й характеристики людини, що господарює (його *Economicus* – «економічна людина»).

Оскільки економічна наука прагне до строгості й точності висновків, вона абстрагується від розмаїття мотивів і якостей людей, залишаючи тільки ті, які прямо пов'язані з економічною діяльністю. Те, що економіці доводиться мати справу з такою однобічною моделлю людини, робить її в уявленнях деяких її критиків «похмурою наукою». Зокрема, автор цих слів Торстейн Веблен, писав, що людина постає в економічній науці егоїстом, якого не турбує нічого, крім грошей, істотою, що «блискавично обчислює задоволення і страждання, коливається подібно до однорідної кульки, цілком щастя, що складається з бажання, під впливом стимулів, які переміщують її в

просторі, нічого не змінюючи всередині неї» [9]. У результаті до моделі «економічної людини» зазвичай включають такі характеристики:

- прагнення отримати максимальний прибуток за наявних засобів виробництва і доступних ресурсах;
- здатність до раціонального розрахунку доходів і витрат;
- постійне бажання поліпшити свій добробут;
- прагнення звести до мінімуму ризик, неминучий в економічній діяльності.

Подібна модель людини використовувалася вже в класичній політичній економії – у А. Сміта, Д. Рікардо та інших учених. Але найчіткіших рис вона набула в теоріях ХХ ст., у яких «економічна людина» постала як «раціональний максимізатор» корисності.

Іноді стверджують, що зазначені характеристики «економічної людини» є універсальними, властивими людям у всі часи і в усіх культурах. Справді, прагнення до багатства або принаймні до матеріального добробуту можна вважати родовою рисою людини. Проте це прагнення можна реалізовувати різними шляхами – через спекуляцію, обман, підпорядкування інших людей тощо, але можна й – через раціонально організовану економічну діяльність. Історія показує, що подібна діяльність стала достатньо поширеним явищем лише з виникненням капіталістичного суспільства. Вперше системно це довів саме Макс Вебер. Саме він дав відповідь на питання, звідки виник антропологічний тип раціонального підприємця, за міркою якого фактично скросна модель «економічної людини».

Становлення західного капіталізму, за Вебером, пов'язане з виникненням підприємств, мета яких – отримання максимального прибутку, а засіб для досягнення цієї мети – раціональна організація життя, праці, виробництва й торгівлі. Поєднання прагнення до прибутку з раціональною дисципліною – унікальна риса західного капіталізму. Ця унікальність визначається тим, що бажання наживи задовольняється не шляхом завоювання, спекуляції або авантюри, а за допомогою дисципліни і розрахунку, у межах підприємства, що безперервно діє, орієнтованого на отримання доходу за допомогою використання можливостей чесного й мирного ринкового обміну.

Виникає питання, як склався такий тип виробництва. У класичній праці «Протестантська етика і дух капіталізму» (1905) Вебер висунув і підкріпив фактами гіпотезу про те, що протестантська Реформація – скоріше ненавмисно, ніж свідомо – сприяла розвитку норм і поглядів, вельми сприятливих для такої економічної діяльності. Лютер, Кальвін і їх послідовники поклали цьому початок, перетворивши релігійне поняття «покликання» на легітимацію професійної праці й надавши йому світського значення. Якщо

раніше говорили про «покликання» стати священником або членом певного чернечого ордену, то тепер на кожний дозволений законом світський рід занять стали дивитися як на «покликання», через яке людина повинна намагатися максимально реалізувати волю Божу.

Вирішальний внесок у розвиток «капіталістичного духу», згідно з Вебером, зробили кальвінізм і його численні відгалуження. Ядро протестантської етики утворюють такі положення. Всемогутній Бог, воля якого незбагненна для кінцевого розуму людей, править світом так, що наперед передбачив кожному порятунк або засудження на погибель, а людина своїми діями безсила змінити те, що визначило Боже веління. Такі ідеї коріняться ще у вченні Августина Блаженого про створення людських душ Богом під час створення світу [1]. Людині недоступне знання того, порятунок або загибель обумовив її душі Бог, але вона повинна трудитися на примноження слави Божої і на створення царства Божого на землі, а неробство й плотські утіхи – гріховні й негожі.

Схожі елементи окремо є й в інших віровченнях, але одночасне їх поєднання унікальне і, як доводить Вебер, значно впливає на характер життя і господарської діяльності людей. Доктрина про передвизначеність, згідно з якою Бог наперед вибрав, кого врятувати, а кого засудити на муки, зумовлювала індивідуальну стурбованість людини своєю долею. Протестантські реформатори вважали, що християнин повинен навчитися жити з цією стурбованістю і праведно служити Богові, навіть якщо в результаті з'ясується, що він передвизначений до засудження. Однак прості протестанти зазвичай гадали, що успіхи в їх мирському «покликанні», особливо в господарській сфері, є ознакою прихильності Бога. Навряд чи Бог виявить свою прихильність до тих, міркували вони, хто все одно приречений на вічні муки.

Із середовища таких обачливих протестантів і вийшли раціональні підприємці, які багато й методично трудилися, засуджували розкіш і розваги і, як наслідок, досягали економічних успіхів. Поєднання цінностей і поглядів, властивих цьому типу людей, Вебер назвав «мирським аскетизмом». Подібно до ченця протестант у повсякденному житті практикував самообмеження і дисципліну. Але на відміну від «потойбічного аскетизму» ченця він свій аскетизм обертав на господарську діяльність.

Після того як Вебер виявив у західній культурі «мирський аскетизм», він розпочав дослідження інших культур і відповідних ним релігій, щоб з'ясувати наявність або відсутність у них цього компонента. Його відсутність могла б пояснити, чому сучасний капіталізм виник саме на Заході. Вебер доводив, що аскетизм Індії був потойбічним, а мирське вчення конфуціанства так і не

привело до аскетизму. Тому Індія і Китай, незважаючи на великі успіхи у сфері культури і техніки, не мали благодатного ґрунту для генезису капіталістичної економіки.

Теорія генезису капіталізму Вебера дотепер є найвпливовішою, хоча навколо неї точаться постійні суперечки. Відомий французький історик Фернан Бродель критикує Вебера за його зведення пояснення походження фігури капіталістичного підприємця до однієї причини – протестантизму [4]. Сам Бродель підкреслює роль торгівлі, насамперед торгівлі на великі відстані, яка сприяла формуванню буржуазної раціональності. Він вважає, що в торгівлі капіталізм був «у себе вдома», а у виробництві, принаймні на початкових стадіях розвитку, – «у гостей». Це дає змогу пояснити ті види капіталізму, які залишилися поза увагою Вебера і суперечили його позиції. Йдеться про ранньобуржуазні центри Північної Італії, які досягли успіху в торгівлі, передавши потім естафету протестантським країнам Північної Європи. Вебер узагалі недооцінював ступінь капіталістичного розвитку в непротестантських країнах. Важливий приклад – французькі католики, які не мали таких успіхів, як їх протестантські співвітчизники, але зуміли створити власний буржуазний етос.

Іншою мішенню критики є європоцентризм Вебера, що виявляється в його оцінках економічного життя Сходу. Успіхи капіталізму в Японії, а пізніше й в інших країнах Східної Азії можна трактувати в тому аспекті, що Вебер помилявся в негативних оцінках впливу на економіку конфуціанської і буддистської релігійної етики.

Разом із тим це не заперечує основного положення Вебера про те, що капіталістичний підприємець – вельми своєрідна фігура, і не всі культури однаковою мірою сприяють її появі. Істотними рисами цієї фігури є раціональність, індивідуалізм, релігійно-етичне уявлення про обов'язок. Культури, здатні продукувати людину цього типу, мають перевагу в господарському розвитку. В цьому плані навіть критики Вебера погоджуються з тим, що протестантизм забезпечив його прихильникам порівняльні переваги над представниками інших релігійних течій і це було пов'язано з його суворим і своєрідним господарським етосом.

Утім, багато дослідників сучасних стилів життя зауважують, що в наші дні з історичної сцени зникає його *Economicus* як людина праці й виробництва, як послідовний прихильник принципів аскетичної етики і формальної раціональності. Нині ці принципи вже не працюють. «Мирська аскеза» відходить у минуле, сучасна людина схильна до постійної спокуси бажаннями. Ключовою діяльністю нової, вже неекономічної, людини стає споживання. Вона опиняється в ситуації мультиплікації бажань. Варто звернути увагу на

переосмислення Марксового виробництва товарів і людини у виробництво бажань у праці Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі «Анти-Едип» [11], де вони розглядають людину як «машину бажань».

У цій ситуації колишня Веберівська економічна етика має вигляд старомодної. Як зазначає французький філософ Ж. Бодріяр, «XX століття подало історичний урок нікчемності традиційної моралі і економічного розрахунку. Покоління людей, прагнучи жити «за засобами», у результаті опинилися на нижчому рівні життя, ніж давали можливість їхні засоби. Про цю еру праці, особистої заслуги і накопичення – чеснот, що набувають вищого втілення в понятті власності, ще нагадують нам речі, що збереглися від неї, немов примари втрачених поколінь минулого в дрібнобуржуазних інтер'єрах» [3].

Сучасний ринок не тільки задовольняє наявні бажання, а й постійно пробуджує все нові й нові потреби. Економічна система схильна породжувати бажання, «розпалювати» їх, що перетворює людину на згадану «машину бажання». Якщо раніше ключові процеси відбувалися у сфері виробництва, то в XX ст. вони перемістилися у сферу споживання. Споживачам колишніх часів, вільним купувати або не купувати, вже немає місця в сучасній суспільно-економічній системі. Нині запанував принцип задоволення. Антропологічне зрушення, яке відбулося, відокремлює героїчну еру виробництва від ери споживання, що віддає належне людині та її бажанням, – свідомим і підсвідомим. Ідеали витрачання й отримання задоволення замінили протестантські норми накопичення, методичної праці та спадкоємності власності.

2. Раціоналістична філософія капіталізму

У цьому підрозділі перед нами постане складне завдання осмислення правового порядку в контексті соціальної теорії Вебера – як специфічного сполучення формальної та матеріальної раціональності. Для цього доведеться спочатку звернутися до докладнішого аналізу самого поняття раціональності та цілераціональності, а згодом – до аналізу цінностей із позицій раціоналістичної теорії Вебера.

Стрижнем Веберівської «розуміючої» соціології є ідея аналізу соціальних реалій взагалі й соціальних дій зокрема крізь призму визначення міри їх раціональності. На думку соціолога, емпірично порівнюючи кількість цілераціональних дій з іншими діями, що містять певний компонент нераціональності, і виявляючи, який тип дії домінує, можна робити висновки про рівень історичного розвитку суспільства взагалі. Вебер виходить із того, що характер суспільства, демократичність або авторитарність його інститутів,

їх функціональність похідні від особливостей соціальних дій індивідів, їхньої раціональної або ірраціональної складової.

Розкриваючи головні особливості «розуміючої» соціології, Вебер зупиняється на трьох з них, які характеризують наявність з'ясовної поведінки людини і сенсу, що надається їй. Він пише: «Специфічно важливою для розуміючої соціології є насамперед поведінка, яка, по-перше, за суб'єктивно передбачуваним дійовою особою сенсом співвіднесена з поведінкою інших людей, по-друге, визначена також цією його осмисленою поведінкою і, по – третє, можливо, з огляду на цей передбачуваний сенс, зрозуміло пояснена» [6, с. 497].

Розуміння в чистому вигляді спостерігається там, де є цілераціональна дія. Але виникає питання, що саме ми розуміємо у разі цієї дії – сенс дії або самого індивіда, що діє. Припустимо, ми бачимо людину, яка рубає в лісі дрова. Ми можемо дійти висновку, що вона робить це або для заробітку, або для того, щоб заготовити собі паливо на зиму, або щоб допомогти комусь, або відпочиваючи від інших справ тощо [7, с. 608].

Міркуючи таким чином, ми прагнемо зрозуміти сенс дії, а не самого лісоруба. Якщо індивід чітко усвідомлює поставлену ним мету і лише прагне приховати це від інших, то це неважко зрозуміти: таку ситуацію цілком можна підвести під схему цілераціональної дії. Але якщо йдеться про поведінку, коли індивід не віддає собі звіту в тому, що він робить, то виникає питання: «Чи має соціолог достатні підстави стверджувати, що він розуміє індивіда, що діє, краще, ніж той розуміє сам себе?».

У цілераціональній дії для Вебера сенс дії і самого діяча збігається: зрозуміти сенс дії й означає в цьому контексті зрозуміти індивіда, що діє, а зрозуміти його – зрозуміти сенс його вчинку. Такий збіг Вебер вважав ідеальним випадком, від якого повинна відправлятися соціологія як наука.

Згідно з конкретно-історичним дослідженням Вебера у Західній Європі вперше виник новий, такий, що раніше ніколи не існував, а тому не мав аналогій в історії, тип суспільства, який сучасні соціологи називають індустріальним. Усі колишні типи суспільств на відміну від сучасного він називає традиційними. Найважливіша ознака традиційних суспільств – відсутність у них панування формально-раціонального начала.

Формальна раціональність, за Вебером, – це насамперед калькульованість, формально-раціональне, – те, що піддається кількісному обліку, що без залишку вичерпується кількісною характеристикою. Формальна раціональність господарства, на думку мислителя, визначається мірою технічно для нього можливого і справді застосовуваного ним розрахунку. Навпаки, матеріальна раціональність характеризується ступенем, у якому

певній групі людей життєві блага постачаються шляхом економічно орієнтованої соціальної дії з погляду певних ціннісних постулатів. Іншими словами, економіка, керована певними критеріями, які лежать за межами того, що можна раціонально розрахувати і що Вебер називає «ціннісними постулатами», тобто економіка, яка служить цілям, які не визначаються нею самою, характеризується як «матеріально (тобто змістовно) визначувана». «Матеріальна» раціональність – це раціональність для чогось; формальна раціональність – це раціональність «ні для чого», раціональність сама по собі, взята як самоціль. Не варто, проте, забувати, що поняття формальної раціональності – ідеальний тип, і в емпіричній реальності вона в чистому вигляді трапляється вкрай рідко. Водночас рух у напрямі формальної раціоналізації – як показує Вебер у багатьох працях, рух самого історичного процесу. У колишніх типах суспільств переважала «матеріальна раціональність», у сучасному – формальна раціональність, що відповідає домінуванню цілераціонального типу дії над всіма іншими.

Вчення про формальну раціональність – це, по суті, Веберова теорія капіталізму. Слід відзначити тісний зв'язок між Веберовою методологією, зокрема теорією соціальної дії і виокремленням типів дії, з одного боку, і його теорією генезису капіталізму – з іншого. Насправді, Вебер підкреслював, що при створенні ідеально-типової конструкції дослідник керується, врешті-решт, «інтересом епохи», яка й задає йому «спрямованість погляду». Епоха поставила перед Вебером як центральне питання про те, що таке сучасне капіталістичне суспільство, які його походження і шляхи розвитку, яка доля індивіда в цьому суспільстві і як воно реалізувало або реалізує в майбутньому ідеали, які в XVII і XVIII ст. були проголошені його ідеологами як «ідеали розуму». Характер питання зумовив методологічний інструментарій Вебера. Було створено тип «соціальної дії», зокрема цілераціональної дії, який став точкою відліку для конструювання інших типів дії. Сам Вебер вважав найчистішим емпіричним зразком ціле-раціональної дії поведінку індивіда в економічній сфері. Не випадково приклади цілераціональної дії Вебер наводить переважно з цієї сфери: це або обмін товарів, або конкурентна боротьба на ринку, або біржова гра тощо. Відповідно, коли мова заходить про традиційні суспільства, Вебер зазначає, що цілераціональний тип дії в них поширений здебільшого в господарській сфері.

Таким чином, у сучасному індустріальному суспільстві утверджується раціональність сама по собі, розгортання формальної раціональності в усіх сферах суспільного життя стає панівною тенденцією.

Свої теоретико-методологічні підходи до раціональності Вебер використовує для аналізу окремих структур суспільства, досліджуючи міру їх

раціональності. Він аналізує владу і бюрократію крізь призму сукупності індивідів, що виконують певні соціальні дії.

Втіленням раціональності Вебер вважає правову державу, функціонування якої цілком базується на раціональній взаємодії інтересів громадян, підпорядкуванні їх закону, а також загальнозначущим політичним і моральним цінностям. Правова держава розвивається на засадах цілераціональних і ціннісно-раціональних дій тих, хто управляє, і керованих ними. Як технічний механізм, який дає змогу здійснювати управління, що ґрунтується на цілераціональних діях, соціолог розглядав бюрократію, вважаючи, що всі інші управлінські альтернативи неминуче призводять до некомпетентності й ірраціональності.

Створюючи ідеальну модель бюрократії, соціолог уявляв її у вигляді сукупності індивідів, котрі виконують раціональні дії, націлені на досягнення успішних результатів, що мають суспільну значущість і корисність. На думку Вебера, її основними рисами є: поділ праці серед членів бюрократичної структури; строга ієрархічність, співпідпорядкування різних бюрократичних органів; певна службова компетенція; зведення суворих правил і інструкцій; безособовий характер діяльності, тобто відсутність «людського» підходу до проблеми; наявність апарату чиновників, що розглядають свою службу як єдину й головну професію; орієнтація на особисту кар'єру; підпорядкування суворій єдиній службовій дисципліні й контролю.

Вебер, відзначаючи безперечні переваги раціонального панування, визнавав його латентні, приховані небезпеки у вигляді «ірраціональних елементів». Адже будь-якій раціональній системі властиві такі тенденції:

- замінювати людину нелюдською по суті технологією (бюрократичні правила, машини замість живих конкретних людей);
- зводити до мінімуму чинник людського розуму, що загрожує виникненню потенційної можливості її дегуманізації взагалі;
- відтворювати більшою чи меншою мірою ірраціональні наслідки;
- сучасні нелюдські технології здатні викликати озлоблення у самих чиновників, які стають функціонально непотрібними.

Однак цій ірраціональній з позицій формальної раціональності ситуації Вебер протиставляє інший ірраціоналізм, а точніше іншу раціональність – матеріальну, як раціональність цінностей, яка єдина здатна уберегти застосування формальної раціональності від крайнощів формалізації. Як підкреслювалося вище, Макс Вебер був одним із тих учених, які зазнали потужного впливу неокантіанства Баденської школи, передусім Г. Ріккерта. І як історик, і як соціолог М. Вебер свідомо спирався на методологічні

принципи Г. Ріккерт, насамперед на його обґрунтування загальнозначущого гуманітарного знання за допомогою принципу «віднесення до цінності».

Замість того, щоб досліджувати світ переживань історика і його персонажів, М. Вебер услід за Г. Ріккертом пропонує вивчати логіку утворення тих понять, якими оперує історик. Як і Ріккерт, він наполягає на необхідності розмежовувати два акти – віднесення до цінності й оцінювання: якщо перший перетворює наше індивідуальне враження на об'єктивну (загальнозначущу) думку, то другий не виходить за межі суб'єктивності. Науки про культуру мають бути так само вільні від оцінних думок, як і природничі науки. Проте Вебер істотно коригує Ріккертове розуміння цінності. Якщо Ріккерт розглядав цінності та їх ієрархію як дещо надісторичне, то Вебер схильний трактувати цінність як настанову певної історичної епохи, як властиве цій епосі спрямування інтересу. Інтерес епохи – дещо стійкіше і в цьому аспекті об'єктивніше, ніж просто приватний, індивідуальний інтерес дослідника, але водночас щось суб'єктивніше й більш скороминуще, ніж надісторичний «інтерес», що отримав у неокантіанців ім'я «цінності».

На Вебера справді вплинула Кантова філософія, однак він модифікував її положення. Згідно з І. Кантом, людина як етична істота є метою самою по собі, а отже, має абсолютну цінність. «Людина і взагалі кожна розумна істота існує як мета сама по собі, а не тільки як засіб для будь-якого застосування з боку тієї або іншої волі... Всі предмети схильності мають лише обумовлену цінність... Предмети, існування яких хоча й залежить не від нашої волі, а від природи, мають, проте, якщо вони не наділені розумом, тільки відносну цінність як засоби і називаються тому речами, тоді як розумні істоти називаються особами, оскільки їх природа вже відокремлює їх як цілі самі по собі... Вони, отже, є не тільки суб'єктивними цілями, існування яких як результат нашого вчинку має цінність для нас; вони є об'єктивними цілями, тобто предметами, існування яких саме по собі є метою... без цього взагалі не можна було б знайти нічого, що мало би абсолютну цінність; але якби кожна цінність була обумовленою, отже, випадковою, то для розуму взагалі не могло би бути жодного вищого практичного принципу» [16, с. 269].

У цьому тонкому питанні впливу на М. Вебера І. Канта і кантіанства ми апелюємо до авторитету глибокого знавця німецької філософії П. П. Гайденко, зокрема до її праці «Наукова раціональність і філософський розум» [10]. Вона вважає, що особистість як самоціль, як абсолютна цінність, а отже, царство об'єктивних цілей як речей самих по собі є онтологічною основою кантівської етики (теорії цінностей); тільки розумне створіння – а це і означає етичну істоту, котра визнає в іншій розумній істоті абсолютну цінність, а не один лише засіб – може входити до «спільноти цілей», тобто керуватися

категоричним імперативом практичного розуму, що має загальний характер і таким чином є складовою об'єктивного принципу волі.

На думку П. П. Гайденко, перед нами постає філософське обґрунтування класичного лібералізму, альфу і омегу якого утворює цінність кожної окремої особистості і який не випадково апелював до теорії природного права як деякого ідеального постулату, що цю цінність обґрунтовує [10, с. 503]. Вона звертає увагу на те, що Вебер добре розумів саме таке значення теорій природного права з його ідеальною вимогою, вважаючи останнє «найчистішим типом ціннісно-раціональної значущості» [25, с. 19].

Безперечно, Веберу не чужі світоглядні передумови лібералізму, він визнає високу цінність людської особистості. Але кантівське обґрунтування цінності особистості, а саме вчення про об'єктивне царство цілей, що передбачає все-таки трансцендентну вкоріненість розумних осіб, М. Вебер не приймає. Тут, на думку П. Гайденко, полягає відмінність, і дуже принципова. На цю відмінність справедливо вказує також В. Шлюхтер: «Хто дотримується сьогодні заповіді бути особистістю, більше не бере участь, як це було у Канта, в царстві розумних цілей. Разом із Георгом Зіммелем він дотримується лише індивідуального закону» [24, с. 82-83].

Справді, позиція Георга Зіммеля, викладена в статті «Індивідуальний закон» [12], має точки перетину з переконаннями Макса Вебера: для обох характерне прагнення піти від принципу нормативності, у Зіммеля – стосовно етики, у Вебера – стосовно права. Не випадково Вебер, відштовхуючись від нормативної науки про право, представленої в Г. Слінека, створює соціологію права як науку не про об'єктивні норми, а про дійсність.

Звісно, за політичними переконаннями Вебер тяжів до лібералізму, філософське обґрунтування якого базувалося на кантівському вченні про царство об'єктивних цілей, тобто етичну спільноту розумних, а отже, вільних істот. Але як зберегти відданість ліберальній доктрині, усунувши її релігійний (віру в безсмертя душі) і філософський (переконання в початковій розумності і в цьому аспекті – свободі людини) фундамент? Чи може «індивідуальний закон» замінити категоричний імператив і тісно пов'язане з ним учення про природне право, спільне в І. Канта з його попередниками [15, с. 147], яке існувало майже два тисячоліття, – від античних стоїків – через середньовічних теологів – аж до XIX ст ?

П. Гайденко припускає, що саме це питання постало перед Вебером разом із переглядом традиційного розуміння розуму [10, с. 509]. Такий перегляд, якщо бути точними, характерний взагалі для протестантизму: вже в Лютера ми бачимо різке протиставлення нечестивого розуму («служниці диявола») благочестивій вірі. У М. Вебера, на думку П. Гайденко, розум

постає головним чином як позаціншсна раціональність (техніка оперування поняттями, рахунок, калькуляція в найширшому значенні), а воля, навпаки, як операціональне джерело цінностей, як здатність одних – видатних людей, харизматиків – творити цінності, а інших – вибирати серед різних цінностей. Таким чином, свобода тлумачиться Вебером не як здатність підпорядковувати себе загальному (розумному як моральному) закону, а як підпорядкування індивідуальному закону – внутрішньому голосу власної волі, який ще треба уміти почути, не даючи заглушити його голосам чужої волі.

Як і Г. Зіммель, М. Вебер тут опиняється, на думку П. Гайденко, в безпосередній близькості не до І. Канта, а до його антипода – Ф. Ніцше. Опозиція до розуму, втіленого, з одного боку, в науці, а з іншого – у правовому порядку, посилювалася в другій половині ХІХ ст. разом із критикою Просвітництва, що пов'язувало з прогресом науки і торжеством права надії на майбутнє благоденствування людства, У Ф. Ніцше, як і пізніше у М. Вебера, ця опозиція мала аристократичний характер і була тісно пов'язана з прагненням подолати «усередненість» і «рутинізацію» зростаючої раціоналізації життя, її прісну повсякденність, що пригнічує в людині будь-яке емоційне начало, не залишаючи місця для свята, для дива.

Цей умонастрій дуже виразно передав сучасник М. Вебера Р. Радбрух, чий праці Вебер добре знав і цінував. «Ми можемо розглядати науку і правовий порядок, природний закон і норму як величний почин, призначення якого мета уникнути непередбачуване, з лиця землі. Але якби їм справді вдалося перетворити життя на одне передбачення, хіба мало б це сенс жити? Випадок, непередбачуване і несподіване, ненавмисне і розчарування, солодкі муки гііагсіапісіо і спокуслива небезпека ассеїегапісіо саме й утворюють ту спокусливу музику, через яку ми любимо життя: «Ненавмисне – ось найстарша аристократія світу» (Ніцше). Який сенс був би в житті, якби ми перестали чекати “чудесного”? Людина, не цілком поглинена буднями життя, завжди віддаватиме перевагу щастю невпевненості упевненості в “щасті”... Хоча правовий порядок ще дуже далекий від того, щоб стати паном непередбачуваності, дедалі більше саме представників тоншої натури вже нині страждають під гнітом безбарвної правильності нашого громадянського життя... Смілива рішучість іти власними силами назустріч небезпеці, фаустівське прагнення розширити своє “Я” до світового “Я”, романтична радість неврегульованої строкатості й повноти існування піднімаються тому внутрішньо проти правил і порядку права і скеровують свідомо або несвідомо до емоційного анархізму» [18, с. 119].

Диво у Веберовій картині світу постає у вигляді харизми, яка і є «чудовим даром», надприродною здатністю, рідкісною серед людей, але

такою, що відіграє величезну роль у соціумі й головним чином визначає, за М. Вебером, перебіг і спрямування історичного процесу. На думку П. Гайденко, харизма – мати ніби замінив собою – у Веберовому світосприйманні та в його науково-дослідній програмі – Провидіння: це, якщо можна так висловитися, секуляризований, «внутрішньомирський» Бог [10, с. 512]. Він революціонував світ, відкидаючи старий порядок, що став руїною, і фундує новий. Харизма, згідно з М. Вебером, є найбільш поцейбічною силою, вона постає як смислотворча воля, надаючи сенсу історичному життю. Такими є, за Вебером, біблійні пророки, Христос, Будда, Магомет. Але не тільки вони: харизматиками є й видатні полководці, наприклад Наполеон, і великі державні діячі, до яких М. Вебер відносив Бісмарка, Рузвельта, Дізраелі.

Харизма революційна, вона спрямована не тільки проти традиції, а й проти раціональності, одним словом, проти будь-якої повсякденності й рутини. Таким чином, у М. Вебера творчим началом історії є не Провидіння, як у християнстві, і не розум, як у Просвітництві, а пристрасть: у цьому аспекті він – одноступінь Ф. Ніцше. Харизма у М. Вебера – дитя діонісійської стихії. Проте – парадоксальним чином – Вебер ототожнює з пристрастю іншу глибоко шановану ним якість людини – здатність орієнтуватися на суть справи, відданість саме справі, а не власному «Я». Без цієї якості, за Вебером, не може бути ні великого політика, ні справжнього вченого [23, с. 104].

У розумінні самих цінностей, які вкорінюються ним в ірраціональній «смислотворчій», – і до того ж індивідуальній (бо харизматик – це індивід) волі, М. Вебер теж відходить від І. Канта і зближується з Ф. Ніцше. Свободу особистості Вебер бачить в адекватному виборі нею тієї цінності, яка відповідає її власній волі: головне в житті кожної людини – прийняти правильне рішення, вибрати саме того «бога або демона», якому покликана від початку служити ця людина. У цьому – суть «децизюніської етики» М. Вебера, як її називає Т. Моммзен [8, с. 104]. Саме це вражаюче поєднання повної сваволі у світі цінностей (боротьба «богів і демонів») і якнайглибшої відповідальності та чесності, навіть аскетичної самовідданості людини у виборі «своєї цінності» й служінні їй – найхарактерніша риса Вебера як вченого, політика і людини.

Отже, згідно з ученням М. Вебера, етос підприємця як творця сучасного капіталізму є нерозривним поєднанням формальної раціональності й самодисципліни з ціннісно навантаженою глибоко індивідуалістичною суспільною позицією. Це поєднання й зумовлює функціонування правової держави як регулятора взаємодії таких індивідів формально-раціональними засобами.

3. Секуляризація чеснот протестантизму як підстава розвитку ринкових відносин носіями «капіталістичного духу»

В аналізі чеснот протестантизму як пов'язаних з етосом капіталістичного підприємництва варто повернутися до поняття «капіталістичний дух», але вже під дещо іншим кутом зору, з урахуванням етичної складової. У такому аналізі можна спиратися на дослідження економічної значущості соціальної теорії М. Вебера, здійснене О. І.Кравченко [17, с. 110-120].

Поняття капіталістичного духу відіграє ключову роль у «Протестантській етиці». Вебер визначає його не стільки операціонально, скільки контекстуально, попереджаючи читача, що «капіталістичний дух» проясниться поступово, у міру руху теоретичного аналізу. Справді, концептуалізація цього поняття розгортається й набирає змістової потужності тільки до кінця «Протестантської етики».

Узагальнюючи окремі вислови, можна представити певну систему положень, які в сукупності розкривають те, що є «капіталістичним духом». У одному випадку він є «певним стилем життя, нормативно зумовленим і таким, що виступає в «етичному» вигляді... типом сприйняття і поведінки» [8, с. 80]. В іншому випадку вчений говорить про «комплекс зв'язків... які ми в понятті об'єднуємо в одне ціле під кутом зору їх культурного значення» [8, с. 70]. У деяких фрагментах ідеться про специфічний етос, правила життєвої поведінки і «етики», про етично забарвлені норми, які регулюють увесь устрій життя [8, с. 73-74], про певний склад мислення [8, с. 85].

Характеризуючи «традиціоналістське» господарство і відповідний етос, або дух, Вебер пише: «У основі такого господарства лежало прагнення зберегти традиційний спосіб життя, традиційний прибуток, традиційний робочий день, традиційне ведення справ, традиційні відносини з робітника і традиційне, по суті, коло клієнтів, а також традиційні методи в залученні покупців і в збуті – все це... визначало «етос» підприємців цього кола» [8, с. 87].

Свої обіцянки того, що «повне теоретичне визначення нашого об'єкту буде... дано не на початку, а в кінці нашого дослідження» [8, с. 70-71], М. Вебер так і не дотримав. У завершальних розділах «Протестантської етики» поняття «капіталістичний дух» не розгортається в строгу систему. Як і раніше, застосовуються його синоніми: спосіб думок і господарський етос [8, с. 205], професійний етос [8, с. 203], капіталістичний етос [8, с. 193] тощо. Лише в статті «Протестантські секти і дух капіталізму», яка була написана після завершення головної праці, тобто в 1906 р., але логічно і змістовно до неї

примикає, Вебер, роз'яснюючи наслідки поширення пуританської етики, наводить думку, яку, за браком іншого, можна вважати обіцяним теоретично повним визначенням: «Бо... не етичне вчення релігії, а те етичне ставлення до життя, яке заохочується залежно від характеру і зумовленості засобів до порятунку, пропонованих цією релігією, є “її” специфічним “етосом” в соціологічному значенні цього слова» [8, с. 290]. Очевидно, йдеться про релігійний, а не про господарський етос, що далеко не одне і те саме.

Справа тут полягає, на нашу думку, у тому, що поняття «капіталістичний дух» належить власне Вернеру Зомбарту [14], а не Макс Веберу. Вебер переважно відштовхується від розуміння Зомбарта, суттєво коригуючи його, внаслідок чого від цього «капіталістичного духу» залишається небагато. І не дивно, адже, на відміну від М. Вебера, В. Зомбарт вважав, що протестантизм не тільки не сприяв, а й перешкодив становленню капіталізму [13]. Тому М. Вебер традиційному академічному визначенню «капіталістичного духу», пропонованому Зомбартом, протиставляє власний підхід до проблеми, де поняття етосу є більш інструментально виправданим.

О. Кравченко вважає, що під повним теоретичним визначенням Вебер розумів щось інше, ніж ми звикли думати [17, с. 114]. Найімовірніше, справа стосується не дефініції і вичерпної описової формули поняття, а розкриття його наочного змісту. І в цьому розумінні Вебер дотримав свої обіцянки якнайкраще, бо вся його книга присвячена докладному й аргументованому опису того, що слід розуміти під «капіталістичним духом» залежно від певних типів країни, релігії, історичної епохи. Не вдаючись до деталей Веберівського аналізу, слід звернути увагу лише на те, що квінтесенція його сформульована, як це визнає і сам мислитель, у повчанні Бенджаміна Франкліна, яке дуже точно відображає суть не тільки американського, а і європейського капіталістичного менталітету.

М. Вебер пише, що думки Б. Франкліна просякнуті «духом капіталізму», його характерними рисами [8, с. 73]. Але це не означає, що в них міститься все те, з чого складається цей «дух». Це лише нижчий, нерелігійний шар «капіталістичного духу», його практична філософія. По суті, це максими життєвої поведінки підприємця, тобто етично забарвлені норми, що регулюють увесь устрій життя. Їх Вебер називає специфічним сенсом «духу капіталізму», оскільки він властивий тільки сучасному (європейському і американському) капіталізму, але не характерний для його історичних попередників. Капіталізму, що існував у Вавилоні, Індії, Китаї тощо, бракувало саме того своєрідного етосу, який виявляємо у Б. Франкліна [8, с. 74].

О. Кравченко припускає, що разом зі специфічним значенням є якесь неспецифічне, універсальніше тлумачення поняття. Такий перебіг думки був би цілком логічний і доречний: окрім нижчого шару є вищий, під поверховим шаром, що складається з життєвих правил (нехай навіть етично забарвлених), розміщується глибший шар, який охоплює, ймовірно, релігійні ідеали і норми як певні етичні імперативи. На нашу думку, тут у М. Вебера вже йдеться не стільки про запозичене ним поняття «капіталістичний дух», скільки про його власне поняття етосу, яке для нього значно важливіше. У цьому сенсі можна погодитися з О. Кравченком, що поняття етосу для Вебера утворює внутрішній шар проблеми порівняно з більш поверховим поняттям «капіталістичного духу».

Вебер ніде не підтверджує, але й не спростовує подібних уявлень. З огляду на те, яку фундаментальну роль М. Вебер завжди відводив релігії, О. Кравченко припускає, що двошарова модель «капіталістичного духу» цілком автентична його вченню: перший шар – утилітарні правила поведінки, другий шар – релігійні норми дії. І тут само О. Кравченко визнає, що цей другий шар М. Вебер аналізує за допомогою поняття «етос» («дух капіталізму»). Справді, універсальність релігії поза сумнівом: вона існувала і по-своєму виправдовувала етос господарського життя в стародавньому Вавилоні, Китаї, середньовічній Європі. Навпаки, утилітаризм – нове явище, хоча його зміст дуже стародавній: чесність – корисна, бо забезпечує кредит, з тієї самої причини чеснотами є пунктуальність, старанність, поміркованість.

Обидва шари проблеми визначення «капіталістичного духу» утворюють дуже складне й тонке утворення. Вони легко переходять у свою видимість за несприятливого збігу обставин. Утилітаризм означає, що бути чесним вигідно, але крайній утилітаризм уточнює: якщо вигоду або той самий ефект можна досягти за допомогою видимості чесності, то ніхто не забороняє лицемірити і прикидатися. Лицемірами завжди уявляють послужливих і всміхнених американців німці. Вебер вважає, що насправді ситуація йде зовсім не така, як здається на перший погляд [8, с. 75]. На початку Першої світової війни В. Зомбарт пише знакову працю «Герої і торгаші» (1914 р.), у котрій протиставляє чесних підприємців, у яких легко вгадуються німці, гендлярам-крутіям, що ними виявилися американці. Але підстави для такого тлумачення можна вичитати «між рядків» уже в праці М. Вебера 1905 р. Хоча Вебер більшою мірою визнає збереження протестантського етосу в американців порівняно з німецькою економікою, однак історичний пріоритет явно віддає німцям.

Крайній утилітаризм безпринципний, його рухають егоцентричні мотиви жадання наживи, отримання грошей за будь-яку ціну. Гроші з засобу

перетворюються на самоціль і зрештою руйнують етичні засади особистості. Нестримне користолобство й пожадливість, не обмежені жодними нормами, були впродовж усього історичного розвитку, пише Вебер [8, с. 79]. Моральні обмеження діяли тільки щодо «своїх» – членів роду, племені, військового або торгового об'єднання, ремісничого цеху, профспілки, асоціації підприємців, – і завжди порушувалися щодо «чужих». Це авантюристський склад мислення, що нехтує етичними нормами, тобто загальнолюдськими цінностями, встановленими християнством.

Абсолютна і цілком свідомо безцеремонність у гонитві за наживою процвітала як повсюдне явище в так звану докапіталістичну епоху. «Ми говоримо про “докапіталістичну” епоху, тому що господарська діяльність не була ще орієнтована насамперед ні на раціональне використання капіталу за допомогою впровадження його у виробництво, ні на раціональну капіталістичну організацію праці» [8, с. 80]. Крайній утилітаризм, жадання наживи, не обмежене етичними рамками, тільки зовні нагадують «капіталістичний дух», а насправді йому суперечить і гальмує його поширення. Для раціонального капіталізму не існує злішого ворога, ніж його двійник – ірраціональний, жадібний капіталізм. Жадання наживи такою мірою мислиться як самоціль, що стає чимось трансцендентним і навіть просто «ірраціональним» [8, с. 75].

Заповіді Франкліна суперечать принципам ірраціонального капіталізму, оскільки співзвучні певним релігійним уявленням, а саме протестантизму, про сенс і призначення людського життя. Той, хто жадає наживи, знає тільки зовнішню, хвилину вигоду, для нього корисність вимірюється матеріальними досягненнями. Навпаки, Франклін, завдяки божественному одкровенню, спочатку пізнав, що таке внутрішня корисність: вона полягає в служінні Богові й досягається на шляху істинної, а не хибної доброчинності. Користолобство служить людині, а не людина – користолобству.

Для буденного, або «природного», уявлення про порядок суцього гроші є мірилом усього, навіть людських стосунків. Усе існування людини спрямоване на користолобство і задоволення потреб гедонізму. Знадобилися величезні зусилля, щоб здійснити в думках людей революційний переворот. Цей переворот робили Лютер і Кальвін, а Франклін був виразником уже «постреволюційних» цінностей.

Згідно з Вебером, ранній протестантизм в особі кальвінізму став головною детермінуючою силою у формуванні «капіталістичного духу». Він інспірував ідеї і практику раціональної економічної діяльності. Узагальнивши значну кількість фактів, мислитель дійшов висновку, що цей тип соціальної дії набагато

більше був поширений у середовищі раних протестантів, ніж католиків. Етика раннього протестантизму не тільки передувала «капіталістичному духу», а й постала вирішальним чинником його оформлення. Раціональна економічна поведінка базується на ідеї «покликання», яке є одним із фундаментальних компонентів «капіталістичного духу» і прямим продовженням християнського аскетизму.

Великим перебільшенням було би вважати, що протестантська етика і є власне «духом капіталізму». Некоректно й розглядати таку етику як чинник виникнення капіталізму – слід говорити про вибірккову спорідненість її і капіталістичного способу виробництва. Якщо «дух капіталізму», за визначенням Вебера, є специфічним складом мислення, стилем (або способом) життя, типом сприйняття й поведінки великих груп людей, і всі вони нормативно зумовлені господарським устроєм життя народу і культурою певної країни, то цей дух треба вважати кінцевою ланкою тривалої еволюції європейського суспільства. Початковою ланкою такого ланцюга перетворень умовно можна вважати протестантську етику, що зробила революційний переворот в традиційному устрої життя європейців.

Кінцевим результатом, як показує аналіз праць Вебера, треба вважати американський капіталізм, культурний етос якого, що стосується практики ділових відносин, відображений у повчаннях Б. Франкліна. Макс Вебер дуже високо оцінював досягнення американського суспільства. У 1904 р. він був запрошений в США для читання курсу лекцій разом із Вернером Зомбартом та іншими німецькими колегами. Зі поїздки він виніс масу вражень. Одним із найсильніших з них стало ознайомлення із системою Тейлора і рухом «наукового менеджменту», що практично революціонізував американське виробництво. Система наукової організації праці втілювала той ідеал раціональності, про який так багато роздумував Вебер. О. Кравченко справедливо вважає, що, поза сумнівом, роздуми про соціально-економічну й соціально-політичну систему Америки (яка демонструвала достатньо зрілі плоди демократизму і легального типу панування) вплинули на соціологічний склад мислення Вебера [17, с. 116]. Документ, складений Б. Франкліном, належить до найважливіших першоджерел, яким М. Вебер надавав особливу цінність. У ньому поєднано вищі цінності політичної демократії й економічної раціональності не тільки американського, а і європейського капіталізму. Тому саме його варто брати до уваги, якщо йдеться про документальні джерела, і вважати зрілим виразом «капіталістичного духу».

Початкова і найраніша точка еволюції «капіталістичного духу» також зафіксована – це «Настанова християнам» англійця Річарда Бакстера, за характеристикою Макса Вебера, одного з найвидатніших серед усіх відомих

духівників, що служили парламенту, Кромвелю і Реставрації. Пресвітеріанин і апологет Вестмінстерського синоду, Р. Бакстер мав широкий для свого часу кругозір, енциклопедичні знання й допитливий розум, що дало йому можливість дати «якнайповніший компендіум моральної теології пуритан, цілком оснований на особистому практичному досвіді порятунку душі» [8, с.185].

Б. Франклін і Р. Бакстер залишаються головними дійовими особами у М. Вебера впродовж усього опису, що стосується аналізу «капіталістичного духу». Їх поява не випадкова – вони втілюють квінтесенцію цього «духу» на різних фазах його історичної еволюції, на що мислитель прямо вказує:

«Досить пригадати наведений на початку нашого дослідження трактат Франкліна, щоб виявити, наскільки істотні елементи того способу думок, котрий ми визначили як «дух капіталізму», відповідає тому, що (ми показали це вище) утворює зміст пуританської професійної аскези, тільки без її релігійного обґрунтування – до часу Франкліна воно вже відмерло» [8, с.205]. Згадка про релігійне обґрунтування вкрай важлива, справедливо зазначає О. Кравченко. Якщо представити філософію «капіталістичного духу» як багатощарове утворення, то його внутрішні шари, що є серцевиною, формують релігійно-етичні цінності, а зовнішні кола (кільця) містять прагматичні норми поведінки. Перші – стародавні й фундаментальні, другі – новіші за часом і менш фундаментальні. Виразником серцевини був Р. Бакстер, виразником зовнішніх кілець – Б. Франклін. Варто лише підкреслити, що ми вважаємо ці шари шарами швидше не капіталістичного духу, а капіталістичного суспільства, що більше відповідає інтенції М. Вебера, ніж модель О. Кравченка.

О. Кравченко, втім, слушно привертає увагу до іншої важливої обставини – зміни сутності капіталістичного суспільства, яке у постіндустріальну добу, на перший погляд, остаточно втрачає «капіталістичний дух» [17, с. 119]. Трактат Б. Франкліна (1706-1790) побачив світ наприкінці XVII ст. До цього моменту, говорить М. Вебер, релігійне обґрунтування «капіталістичного духу» зникло. Творча діяльність самого М. Вебера (1864-1920) належить до кінця XIX – початку XX ст. З ним пов'язують зародження соціологічної теорії «трудового суспільства». Це означає, що через сто років після зникнення релігійної серцевини «філософії «капіталістичного духу»» постає її теоретичне і соціологічне обґрунтування. Надалі події розгортаються ще швидше, і в 70-ті роки XX ст. західні соціологи, зокрема Д. Белл, стали говорити про повний крах самої теорії: від «трудового суспільства», що ґрунтується на принципах протестантської етики, західна цивілізація перейшла до «суспільства дозвілля», «суспільства споживання» [2].

Нове покоління молоді, на думку зарубіжних соціологів, перестало вважати добросовісну працю центральним життєвим інтересом. Характерно, що крах колишніх ідеалів і цінностей збігся з переходом від індустріального до постіндустріального суспільства, поширенням нових технологій і комп'ютерної техніки, впровадженням у виробництво нових форм організації праці. Все це дало змогу говорити про занепад «капіталістичного духу» і формування нового, посткапіталістичного менталітету. Втім, нам видається, що до споживання і дозвілля представники сучасного суспільства ставляться з тим самим пристрасним етосом, з яким раніше ставилися до праці – змінився об'єкт докладання цього етосу, а не сам етос. Тому варто критичніше, ніж О. Кравченко, ставитися до поняття капіталістичного духу у Макса Вебера: для нього це поняття не є основним, хоча й винесене в заголовок усієї роботи – це швидше основний об'єкт аналізу і критики, аніж виразник позиції самого Вебера.

Одним із констатуючих елементів не лише сучасного «капіталістичного духу», на думку Вебера, а й усієї сучасної культури є «раціональна життєва поведінка на основі ідеї «професійного покликання», яка виникла з духу християнської аскези [8, с. 205]. В основі аскетизму лежить релігійна оцінка невтомної, постійної, самодисциплінованої, систематичної мирської професійної праці як найвірніший спосіб утвердження для відродженої людини й істинності її віри, яка мала бути потужним чинником поширення того світовідчуття, яке називається «духом капіталізму» [8, с. 198]. Аскетизм утверджував обмеження дозвілля сферою внутрішньої релігійної роботи щодо етичного самопоглиблення, обмежував споживання межами задоволення розумних (мінімальних, раціональних) потреб. Практичним результатом аскетичної ощадливості практичним результатом було накопичення капіталу, який не витрачався на придбання предметів розкоші, але продуктивно використовувався як інвестиційний капітал.

Пуританин був не тільки першим професіоналом, який примусив продуктивно трудитися руки і мозок людини. Вщ був першим капіталістом, що змусив продуктивно працювати багатство, яке перебувало раніше в бездіяльності. Тільки працююче багатство можна називати капіталом. Революцію, здійснену пуританами, буде легше зрозуміти, якщо пригадати історичну обстановку в Англії XVII ст. Прагнучи підвищити соціальний статус, заможні й багаті англійці традиційно прагнули перейняти аристократичний спосіб життя, витрачаючи набуті статки на придбання землі. Таким чином власність виводилася зі сфери капіталістичного підприємництва. На цьому тлі поведінка пуритан видавалася дикою й ірраціональною.

Історичні висновки Макса Вебера дещо пізніше з усією переконливістю підтвердив видатний французький історик Люсьєн Февр. У статті «Загальний погляд на соціальну історію капіталізму» (1922 р.) він, спираючись на розробки бельгійського історика Анрі Піренна, простежив генеалогію капіталістичних династій, проаналізував закони зміни поколінь європейської буржуазії і встановив, що не із XVII ст., а починаючи з XI ст. кожне нове покоління багачів, котрі створили капітал на торгівлі, спекуляціях, підприємницькій діяльності, досягнувши zenіту могутності, мудро виходило із «сутічки»: купувало земельні володіння і зміцнювало соціальне становище шлюбами з представниками дворянства [22, с. 198]. Подібна практика була поширена в усій Європі.

Певно, першими її порушили голландці, які, на думку Вебера, що посилається на англійських письменників-меркантилістів XVII ст., нажиті статки не вкладали в землю, не набували за рахунок зароблених капіталів дворянських володінь і титулів, а інвестували їх у промисловість. Голландці практично зрозуміли те, до чого теоретично закликали англійські пуритани – «дух капіталізму» [8, с. 165]. «Дух», або свідомість сучасного капіталізму, на думку Л. Февра, «зводиться до того, щоб робити гроші – не для того, щоб їх витратити і ЖИТИ широко і безтурботно (це було б повним запереченням капіталістичного духу); але здобувати гроші для того, щоб зберегти їх, щоб, обмеживши, якщо необхідно, свої потреби, вкласти більше грошей в справу і знову примусити їх працювати, відтворюватися і примножуватися» [22, с. 200].

Таким чином, сутність «духу капіталізму» полягає в тому, що економічні закони і відповідна їм нова релігійна доктрина (протестантська етика) мотивували, стимулювали, примусили, нарешті, продуктивно працювати не один, а два чинники: працю і капітал, робочих і підприємців [8, с. 60-64, 75]. Причому їх функціонування тепер відбувалося або, в принципі, мало відбуватися в єдиному ритмі, за одними законами. Раніше підприємці нещадно експлуатували, спекулювали, прагнули до зиску, зневажаючи будь-які норми й обмеження. Зі свого боку соціальні низи, вимушені займатися непрестижною рутинною працею, також обходили норми й закони, але по-своєму: свідомо обмежували продуктивність праці, саботували, не підкорялися наказам, виявляли незадоволення і зневагу до роботи. Вектори їхньої економічної активності спрямовувалися в різні боки, хоча за змістом та й інша були ірраціональними. І верхи, і низи прагнули отримати незароблене. Міри праці – етичної, економічної, соціальної – не було як фундаменту громадської організації праці.

Вектори економічної активності верхів і низів, праці й капіталу вирівнялися в одному напрямі тільки після перевороту, здійсненого

протестантською етикою. Непрестижна діяльність робітників, що не мають у своєму розпорядженні багатства, перетворилася на таку саму престижну працю професіоналів, якою стала діяльність капіталістів, що інвестували в піднесення індустрії і процвітання суспільства. Не стало двох різних типів трудової етики і норм поведінки. Восторжествувала одна-єдина, освячена високими релігійними цінностями. Підприємництво перестало бути авантюризмом, грабунком і спекуляцією, виконавська праця перестала бути підневільною роботою, від якої люди ухилялися за щонайменшої нагоди. Відійшла в минуле соціальна практика, коли одні несправедливо (незаслужено) багатішали, а інші несправедливо (але добровільно) жебракували. Обидві крайнощі – багатство і убогість – однаковою мірою засуджувалися. Помірність, дисципліна і чесність увійшли до центральних і пріоритетних цінностей.

Саме у XVII ст., і Вебер тут має рацію, відбувається духовна революція. Все перекинулося «з ніг на голову»: чорне стало білим. Спекуляція на біржі й виснажлива робота на шахті однаковою мірою іменувалися відтепер професійним обов'язком людини. Люди почали служити Богові, виконувати своє покликання. Саме слово «професія» (Vocatio), що вперше з'явилося в Лютеровому перекладі Біблії, сповнилося новим сенсом: «Заклик Бога». Своєю працею людина заявляла не про свої успіхи, а про славу Божу.

Технічний зміст праці нітрохи не змінився: у XVII ст. жодні авангардні технології не впроваджувалися, праця не механізувалася. Навпаки, зважаючи на спеціалізацію, що постійно поглиблювалася, вона стала ще складнішою, більш монотонною та інтенсивною. А працювати стали інакше. Змінився сенс праці. Він з'єднався з метою існування, що полягала тепер у підпорядкуванні волі Божій, служінні загальному благу й одночасно славі Божій. Бог обирає тих, хто чесно трудиться. Трудитися означало тепер бути обраним. Через працю досягається порятунок. «Тільки той, хто працює, заробляє. Хто працює, той багатішає або може розбагатіти. Як тепер ставитися до багатства? Проклинати його? Так, якщо багатство спричиняє неробство. Так, якщо багатий кидає трудитися заради насолоди. Не багатство – зло, а неробство і насолода. Працювати заради збагачення – зло? Ні, якщо людина трудиться у поті чола свого не заради ганебних радощів плоті й гріха, а щоб виконати всемогутню волю Пана на своєму місці та у своїй професії, будучи під кермом його руки. Звідси до висновку, що людина, яка досягає успіху в справах, благословенна Богом, залишається один крок. Відомо, що пуритани зробили його дуже скоро», – пише Л. Февр в статті «Капіталізм і реформація» [22, с. 214].

Аналізуючи наслідки поширення протестантської етики, ми забуваємо про кардинальну трансформацію соціально-психологічного клімату в суспільстві. У чому вона відображається? Бідні перестали заздрити багатим, легкодосяжне багатство засуджувалося, а багатству, що здобувається у поті чола й з ризиком для життя, не позаздрить і останній бідняк. Етично всі категорії населення як обрані Богом зрівнялися. А економічно? Нерівність зберігалася. Але багатство як таке не засуджувалося, а це означало, що воно зберегло привабливість для тих, хто його поки не мав, але дуже на нього сподівався, був здатен і хотів трудитися. Багатство збереглося як стимул для вертикальної мобільності, якщо вона здійснюється легальним шляхом – найдемократичнішим і загальнодоступним. Отже, формування масового середнього класу вже не за горами.

Етичний клімат оздоровлявся (а його необхідно було оздоровити, оскільки Європу з часів занепаду античності захлюстували хвилі розпусти, грабежів, спекуляцій, непомірного жадання наживи і пожадливості) ще й тим, що праця, що отримала найвищу з усіх можливих форм освячення, перетворилася на мірило цінності людини та її діяльності. Незароблені гроші, так само як і непрацюючі капітали, засуджувалися. Треба погодитися з Люсьєном Февром у тому, що йдеться не просто про любов до праці, а про культ, релігію праці [22, с. 214]. Отже, попри всі критичні зауваження, вчення про етос підприємця як підґрунтя відтворення ринкових відносин зберігає значущість і сьогодні.

Отже, пріоритетне методологічне значення під час дослідження ринкових відносин для Макса Вебера мають поняття «ідеальний тип» (як «інтерес епохи») і «економічна людина» М. Вебера. Певного мірою можна стверджувати, що у Вебера виявляємо підстави для обґрунтування самостійності існування та функціонування «ідей» як основи економічного зростання. Це, зокрема, використовували послідовники М. Вебера для критики соціальної теорії К. Маркса. В основі дослідження ринкових відносин – Веберова раціоналістична філософія капіталізму, яка показує спосіб раціонального сполучення релігійних цінностей (етики протестантизму) та ефективності господарювання (формальної раціональності капіталізму). Таким чином, протестантизм постає як своєрідний «дух капіталізму», а точніше нового підприємницького етосу й нової філософії виробництва. Ця філософія є найвищою мірою практичною й орієнтує людину нового суспільства на самоконтроль, дотримання логіки справи, прагнення успіху у професійній діяльності, діловитості, чесності й точності, удосконалення загальної культури та інших норм ринкового виробництва, що має незаперечну значущість для

України в умовах її подальшого входження до світового ринкового господарства.

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте теорію «ідеальних типів» Макса Вебера як методологічне підґрунтя філософії ринкових відносин.
2. Дайте характеристику раціоналістичній філософії капіталізму.
3. Пояснити секуляризацію чеснот протестантизму як підстава розвитку ринкових відносин носіями «капіталістичного духу».

Використана література:

1. Августин Блаженний. Исповедь / пер. с лат. и коммент. М.Е. Сергеевко; предисл. и послесл. Н. И. Григорьевой. – М.: Гэндальф, 1992. – 544 с.
2. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. – М.: Academia, 1999.–956 с.
3. Бодрийяр Ж. Система вещей / Жан Бодрийяр. – М.: Рудомино, 1995. – С. 132.
4. Бродель Ф. Динамика капитализма: пер. с фр. / Ф. Бродель. – Смоленск: Полиграмма, 1993. – 128 с.
5. Вебер М. «Объективность» социально–научного и социально–политического познания / М. Вебер // Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990.
6. Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии / М. Вебер// Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990.
7. Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер // Вебер М. Избранные произведения – М.: Прогресс, 1990.
8. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер // Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 104.
9. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М.: Прогресс, 1984. – 260 с.
10. Гайденко П. П. Научная рациональность и философский разум / П.П. Гайденко. – М.: Прогресс–Традиция, 2003. – 528 с.
11. Делёз Ж. Анти–Эдип: Капитализм и шизофрения / Ж. Делёз, Ф. Гваттари; пер. с фр. Д. Кралечкина. – Екатеринбург: У–Фактория 2007. – 670 с.
12. Зиммель Г. Индивидуальный закон. Опыт принципа этики / Г. Зиммель // Логос. – Т. I, вып. II. – СПб; М., 1914.
13. Зомбарт В. Буржуа: пер. с нем. / В. Зомбарт; Ин–т социологии. – М.: Наука. – 443 с.

14. Зомбарт В. Современный капитализм: в 2 т. / В. Зомбарт. – М.; Л.: Госиздат, 1931. – Т. 1.–511 с.
15. Кант И. Метафизика нравов в двух частях. Ч. 1: Метафизическое начало учения о праве / И. Кант // Кант И. Соч.: в 6 т.–Т. 4, ч. 2.–С. 147.
16. Кант И. Основы метафизики нравственности / И. Кант // Кант И. Сочинения: в 6 т. – Т. 4, ч. 1. – М. : Мысль, 1965. – С.269.
17. Кравченко А. И. Социология Макса Вебера: труд и экономика / А.И. Кравченко. – М.: На Воробьевых, 1997. – 736 с.
18. Радбрух Г. Введение в науку права / Г. Радбрух. – М., 1915. – С. 119.
19. Философия жизни. – К.: Ника–Центр: Вист–С, 1998. –С.13–164.
20. Розанвалон П. Утопічний капіталізм. Історія ідеї ринку / П. Розанвалон; [пер. з фр. Є. Марічева]. – К.: Києво–Могилянська акад., 2006. – 246 с.
21. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов: в 2 т. / А. Смит. – М.; Л.: Соцэкгиз, 1935. – Т. 1. _ 371 с.; Т. 2. – 475 с.
22. Февр Ж. Бои за историю / Ж. Февр. – М. : Наука, 1991, – 629с.
23. Baumgarten E. Max Weber. Werk und Person / E. Baumgarten. – Tubingen, 1964. – S. 104.
24. Schluchter W. Religion und Lebensfuhrung / W. Schluchter. – Bd. I: Studien zu Max Webers Kultur und Werttheone. – Frankfurt/M., 1988. – S. 82–83.
25. Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft / M. Weber. – Tubingen 1985. – S. 19.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. ОСОБИСТІСТЬ В УМОВАХ РИНКОВОЇ ДЕРЖАВИ

Тема № 4

Наукове і правове підґрунтя становлення та розвитку ринкового суспільства в Україні

План лекції:

1. Соціально-економічний дискурс в Україні як супровід ринкових перетворень.
2. Ринкові відносини у соціально економічному дискурсі сучасних український вчених.
3. Правове і соціально-економічне визначення підвалин ринкової економіки.

Зміст лекції:

1. Соціально-економічний дискурс в Україні як супровід ринкових перетворень.

Значущість і заслуги українських економістів XIX-XX ст., які творили у непрості часи Російської імперії, досі належно не поціновано у виданнях з історії економічної теорії. С. Злупко слушним у цьому контексті визнає зауваження М. Драгоманова щодо українських статистико-економічних і етнокультурних досліджень П. Чубинського середини XIX ст.: «Якщо б такі появились... на будь-якій західноєвропейській мові, або хоч навіть на азійській, але тільки в Західній Європі, про них би заговорили критики, ними б скористались дослідники, їх би визнано було великим, плідотворним внеском в національну літературу і загальнолюдську науку. Але у нас не сталося нічого подібного...» [8, с. 255]. З проголошенням державного суверенітету Україна знову звертається до безцінного інтелектуального спадку економістів, які прославили нашу націю в цій надзвичайно важливій сфері людського пізнання. «На всіх історичних етапах розвитку економічної думки взагалі, зокрема економічної теорії, помітна українська присутність. Від найдавніших господарських уявлень населення українських земель і до вершин економічного знання новітньої доби на теренах України дозрівали плоди поступового мислення. В окремі періоди українська економічна думка яскравіла оригінальними поглядами, ідеями, теоріями. Особливо знаменним був період кінця XIX – першої третини XX ст.» [11, с. 482].

Яскраво виявилися таланти Київської школи економічної науки в XIX ст. Фундатором київської політекономічної школи був професор Київського університету *Микола Бунге* (1823-1895). Його економічні погляди

чітко виявилися вже під час дискусій стосовно ліквідації кріпацтва, в якій він став на позиції захисту приватної ініціативи. Вчений обстоював розвиток «суперництва і духу заповзятливості, щоб розв'язати дію природним законом». М. Бунге виступав за ринкове функціонування економіки: «Я гадаю, що економічний успіх можливий лише, якщо надати промисловості приватної діяльності. Державі належить вища діяльність, піклування про загальне благо, а не займатися приватним господарством». Цікавими були аргументи М. Бунге проти общинного устрою, співзвучні з поглядами Т. Шевченка та тезами І. Вернадського. Такі приватновласницькі мотивації в поглядах науковця не були випадковими, а великою мірою сформувалися під впливом українського стилю господарювання і менталітету, що виявляється в праці «Гармонія господарських відносин» (1860 р.). У цій праці він критикує економістів за те, що вони прирівнювали політичну економію до природознавства: «економіст має справу з людською природою, з діяльністю людей, з обставинами, що являють собою наслідки нашого розвитку, нашої свідомості і нашої волі» [11, с. 374]. Ці глибокі міркування не втратили актуальності дотепер, заслуговуючи на увагу в період відновлення ринкової економіки після десятиліть командно-адміністративної системи, адже слід припинити зубожіння населення, спрямувати зусилля широкого кола громадян на шлях приватної ініціативи, конкуренції та високої ефективності праці. У творчості М. Бунге морально-етичний аспект, притаманний українській економічній думці, набув подальшого розвитку й конкретизації.

Економічні явища він виводив із потреб, з притаманних людині прагнень до досягнення мети, особистої та суспільної, до забезпечення свого фізичного існування та власної моральної гідності. Тож М. Бунге виходив за вузькі межі матеріальних потреб, наголошував на необхідності удосконалення людини, адже вона живе в суспільстві і не може обмежуватися лише матеріальними потребами. Задоволенню людських потреб, згідно з М. Бунге, допомагають «дві продуктивні сили» – природа і праця. «Природа надає в розпорядження людини дарові матеріали і дарові сили; праця, використовувана у виробництві, вимагає напруги м'язів, розумового уявлення, затрати часу і сили, тому вона не може бути даровою, і засоби, у виробництві котрих бере участь людина, мають цінність» [11, с. 375]. З працею пов'язаний капітал, який має характеристики «самостійної продуктивної сили». Таким чином, три продуктивні сили – природа, праця і капітал діють у господарському ладі, що є сукупною діяльністю виробників, між котрими розподілені сили і заняття на задоволення потреб» [11, с. 375].

Виробництво в господарській системі потребує і певної форми *розподілу* виробленої продукції та задоволення основних потреб, засобом чого є *обмін*, у

якому визначається цінність благ. Взаємодія продавців і покупців, згідно з М. Бунге, була рушійною силою господарських успіхів суспільства, сприяла справедливій винагороді відповідно до виробничих затрат. Такий стан речей можливий лише за наявності конкуренції, яка ґрунтується на вільному переміщенні праці й капіталу. Винагорода виробників у конкурентних змаганнях становить їх дохід (у формі зарплати, земельної ренти і прибутку).

Основою соціально-економічного прогресу М. Бунге вважав *потреби*, які є висхідним пунктом економічних досліджень. Попередня економічна наука розглядала їх як дещо стале, а М. Бунге акцентував увагу на розрізненні суспільних, духовних, моральних, етичних та інших потребах людини. У сукупності вони забезпечують гармонійний розвиток особи, її соціальне становище, а розвинутий соціум орієнтують на приватну власність і підприємницьку ініціативу.

М. Бунге обстоював гідність людини у світі економічної поведінки, товарів і послуг, а тому виступав проти матеріалістичного детермінізму. Він вважав, що «матеріалісти прийняли послідовність явищ за необхідність і дійшли до заперечення свободи волі...», а свобода волі – основа здатності робити вибір економічної мети і засобів її досягнення [4, с. 24]. Видатний економіст всіляко обґрунтовував необхідність активності людини як основи добробуту: «індивідуальна діяльність може відбуватися доволі вільно й плідно, у сфері певного юридичного ладу, не порушуючи закону .» [4, с. 21]. Таким чином, М. Бунге обґрунтовував вільну господарську діяльність, що відповідало настроям і науковим стандартам епохи, яка характеризувалася розвитком підприємництва і товарно– грошових відносин.

Значно повніше погляди Київської економічної школи виклав учень М. Бунге – *Дмитро Піхно* (1853–1909). Він опублікував низку праць, найвідоміша з яких називалася «Закон попиту і пропозиції». Обґрунтовуючи цей закон, він вважав, що товари і послуги, які здатні задовольняти людські потреби, називають «корисностями, або споживчими цінностями». Саме людина, на його переконання, надає цінності тому чи іншому благу: «індивідуальна і суб'єктивна оцінка творить індивідуальну і об'єктивну цінність» [16, с. 5]. Остання формується в економічному аспекті попиту і пропозиції, які визначаються елементами: платоспроможністю на придбання предметів споживання, сумою доходу покупця, сумою вільних капіталів тощо.

Д. Піхно приділяв особливу увагу людським потребам, він зауважував, що їх визначають обсяг потреб, фізичний і духовний розвиток людини, культурний рівень суспільства та інші умови. Особливий акцент у розумінні потреб він робив на природних відмінностях, у яких перебуває певна країна. Географічне положення, характер поверхні, типи ґрунтів, забезпеченість

водою, багатства надр, клімат і величина країни – все це, на думку економіста, впливає на господарську діяльність. Тому господарство кожної країни обов'язково має національно-генетичні ознаки. Д. Піхно, вважав продуктивною працю, яка досягає «певної корисної мети», а сутність капіталу виводив із різниці між виробництвом (чи заощадженням) і споживанням [18, с. 46-55].

Варте уваги положення вченого стосовно ефективності господарської діяльності, яка залежить від культурно – історичних сил народу, що створює не тільки речові елементи господарства, а й духовні блага і цінності. Вони переходять із покоління в покоління і підтримують або руйнують основи народного господарства. «Найважливіша з цих сил, що постійно діє на господарську діяльність як окремих осіб, так і всього народу, така: норів і звичаї, мораль і освіченість, енергія, дух підприємливості, законодавство, державність і суспільний лад життя» [18, с. 68]. Ці чинники впливають на працьовитість або схильність до лінивства, ощадливість або марнотратство народу і спричиняють економічні наслідки (позитивні чи негативні). В останні роки своєї наукової діяльності Д. Піхно критикував монополії, які впливають на ціни і здобувають велику владу в суспільстві. Це призводить до порушення справедливості, законних інтересів окремих осіб і великих соціальних груп.

Отже, теоретичні викладки Д. Піхна виявили чіткий акцент на морально- культурних засадах господарювання, на законах попиту і пропозиції, ринкової рівноваги та інших проблем, які донині є актуальними в соціально- економічній сфері, особливо у вітчизняних умовах розбудови ринкової економіки.

Яскравою постаттю вітчизняної економічної теорії був *Афіноген Антонович* (1848-1917), який відомий книгою «Теорія цінності. Критико – економічне дослідження». «Питання про цінність, – зазначав А. Антонович, – основне питання в політичній економії. Від того чи іншого його з'ясування залежить розв'язання майже всієї решти питань цієї науки...» [9, с. 210]. Учений проаналізував різні погляди на цінність і дійшов висновку, що вона може бути витлумачена і як благо, і як зло – це залежить від насиченості потреб і від відповідності цінності своєму призначенню. На його думку, цінність «...є мірилом взаємності в задоволенні потреб в економічному співжитті. Економісти не звернули уваги на те, що поняття цінності – це поняття, що розвивається, подібно поняттям, що містяться у словах: право, закон, совість...» [9, с. 210]. При визначенні цінності український економіст виходив із визнання закономірностей економічних відносин, котрі наука повинна пізнавати. З наведених положень зрозуміло, що в з'ясуванні цінності –

центральної категорії політичної економії, А. Антонович займав позиції науковості.

Дослідження А. Антоновича в теорії грошей та грошового обігу належить до найскладніших у політичній економії, що свідчить про його теоретичну готовність і наукову відвагу. В цих дослідженнях він спирався на концепцію трисекторності народного господарства (виробництво, розподіл, споживання) і на власну теорію цінності. Згідно з останньою цінність має різне значення в секторах виробництва, розподілу і споживання, так само як і гроші. Значення грошей необхідно по-різному розглядати з позицій виробництва, розподілу і споживання: «Ми прагнули довести, що гроші мають безсумнівне значення й у виробництві. Цінність або гідність грошової одиниці ми визначаємо якістю її роботи» [11, с. 384]. Відповідно до цього теоретичного положення збільшення грошової маси у країні, що не супроводжується зростанням обсягу товарів і послуг, призводить до зменшення ринкової цінності грошей. Адже надлишкова кількість грошової маси не має застосування й спрямовується на купівлю споживчих товарів і послуг. Зовнішнім виявом залежності цінності грошей від їх маси Антонович вважав закон попиту і пропозиції, де під попитом на гроші розуміють наявну кількість товарів та послуг.

А. Антонович наголошував на соціальній сутності людини та важливості соціальних відносин для економіки, яка спрямовує людську активність на задоволення духовних і матеріальних потреб. «Політична економія, – писав він, – це наука суспільної домовитості... Політична економія в такому випадку підводить до одного знаменника духовну діяльність з матеріальною діяльністю» [11, с. 384]. Це твердження українського вченого важливе, оскільки надає великого значення духовному факторові в соціальному поступі. Щоб належно оцінити цей аспект, варто згадати, що на межі XIX – XX ст. марксистичними вважали матеріальні потреби, керуючись, за висловом І. Франка, «шлунковими ідеями» [9, с. 387], та відкидали духовність в економічному розвитку. Дотепер деякі наші співвітчизники не позбулися цих марксистських редукацій усього різноманіття життя до матеріального. У курсі «Політичної економії» Антонович виокремив морально-етичні засади цивілізаційного розвитку, вирізнівши його «національно-економічний період», духовно-етичні джерела прогресу, етичні умови ринкової економіки. Всі цінності, які він проаналізував у посібнику, відповідали українському менталітету та світоглядові, були співзвучні з демократичними й гуманістичними цінностями сучасності.

Отже, концепції історичної школи, соціального напрямку в політичній економії відповідно збагатили не тільки економічну науку, а й гуманітарну

сферу загалом. Орієнтація на повніше врахування національних особливостей і соціальних потреб людини забезпечила відповідний резонанс і прихильність не тільки на батьківщині, а й інших країнах. Культурно – історичне та морально-етичне наповнення економічної теорії вітчизняної історичної школи, київської школи в політичній економії – одне з найцінніших надбань вітчизняної науки. Її спрямованість на фундаментальні категорії економічного життя сприяла як обґрунтуванню наявних ринкових відносин, так і майбутніх перспектив розвитку цивілізації.

До талановитих теоретиків економічної теорії граничності на українському ґрунті можна зарахувати *Романа Орженцького* (1863-1923). Цей вчений залишив цінну науково-теоретичну спадщину, що є органічною частиною української й світової економічної думки початку ХХ ст. Особливо привабливі положення вченого про економічні закони цінності, відображені в праці «Основні закони цінності та їх практичне застосування».

Р. Орженцький вважав завданням власної концепції «викласти основні закони загальної теорії цінності і пояснити, як вони застосовуються в житті для влаштування нашого практичного добробуту і побудови етичних ідеалів» [26, с. 275]. Останнє свідчить, що економіст надавав великого значення етично-психологічним категоріям в економічних відносинах. Він вважав, що благо і зло – два антиподи цінності. «З об'єктивної же точки зору, – писав учений, – цінність – це нормальне біологічне пристосування, можна вважати загальним правилом, що задоволення супроводжує такі впливи об'єктів на організм і психіку, або такі процеси душі і тіла, котрі корисні для життя індивіда і підтримки існування виду і, навпаки, страждання відповідає шкідливим впливам і процесам» [26, с. 277]. У нашій психіці, доводив Р. Орженцький, постійно зароджуються нові цінності й часто зникають попередні. Доти, доки в житті панують інтереси голоду та інших потреб, у психіці переважають відповідні цінності. Такі цінності за природою не можуть стати найвищим благом, до таких благ він зараховував духовні цінності, сподіваючись на настання тих часів, коли духовне переважатиме в комплексі людських потреб.

Заслугою Р. Орженцького вважається запровадження поняття «максимальна розцінка» і «мінімальна розцінка». Економіст заперечував марксистську *трудоу теорію вартості* на таких підставах: 1) конкретну працю не можна звести до абстрактної праці; 2) загальна кількість суспільної праці залежить від потреб, які не пов'язані з працею; 3) праця не є єдиною спільною властивістю благ, що обмінюються; 4) кількість праці є показником, а не основою вартості [11, с. 476].

Серед визнаних світовою наукою українських економістів одне з чільних місць посідає енциклопедично обдарований *Сергій Подолинський* (1850–1891). Маючи природничу освіту, він поступово перейшов до соціально – економічних проблем. Історико–економічне дослідження «Ремесла і фабрики на Україні» є його значним внеском у вивчення національної соціально - економічної історії, але найбільше він прославився дослідженням «Праця людини та її відношення до розподілу енергії» (1880 р.), вперше опублікованим в Росії, яке згодом було перекладено німецькою, французькою та італійською мовами.

У цій монографії С. Подолинський переконував, що людство має достатню кількість енергії для життя, але розподіл енергії на земній поверхні відбувається не найкращим чином. «Навпаки, ми думаємо, – писав він, – що можливості вигіднішого розподілу цієї енергії знаходяться, частково, в руках самої людини» [11, с. 485]. Вчений класифікував основні джерела енергії та форми її перетворення і заклав основи для врахування праці у світовому розподілі енергії. Хоча людина не створює ні матерії, ні енергії, які вона бере з природи, але завдяки своїй праці зберігає і примножує енергію природи.

«Ось чому ми вважаємо себе вправі сказати, – писав він, – що правильне землеробство є найкращий представник корисної праці, тобто роботи, яка сприяє збереженню сонячної енергії на земній поверхні» [11, с. 489]. Таким чином С. Подолинський вважав працю людини головним засобом збереження і нагромадження сонячної енергії: «людська праця, повертає людям у формі їжі, одягу, житла, задоволення психічних потреб велику суму енергії, яку було спожито на її виробництво» [11, с. 490]. Однак він не висував ідеалізованого припущення, що збережена енергія відповідає всім потребам усіх людей на планеті, інакше не було б на землі ні голоду, ні злиднів ні злочинів, ні воєн.

Масштаб мислення Подолинського давав йому можливість передбачити, що суспільство може швидко рухатися вперед тільки з прагненням до швидшого нагромадження та використання енергії. Застій у цьому процесі неприпустимий і рівнозначний розсіюванню нагромадженої енергії. Він вважав, що головним питанням найвигіднішого нагромадження енергії на землі є застосування сонячної енергії як безпосереднього джерела промисловості, зокрема і для виготовлення харчових речовин з неорганічних матеріалів. «Головною метою людства в праці повинно бути абсолютне збільшення енергетичного бюджету, оскільки при постійній його величині, перетворення нижчої енергії у вищу скоро досягає межі, далі якої воно не може йти без надмірних витрат на розсіювання енергії» [11, с. 493].

Енциклопедична обдарованість українського вченого допомогла йому аналізувати світ як єдність, де головна роль належить людській праці. Цю

заслугу відзначав сам В. Вернадський, який писав, що С. Подолинський підійшов до проблем енергетики життя вельми оригінально й самостійно, «зрозумів усе значення цих ідей і намагався їх застосувати до вивчення економічних явищ» [5, с. 252]. Концепція ноосфери, в якій людина набуває планетарної ролі, вчення про економіко-екологічну збалансованість нашої цивілізації В. Вернадського, сформувалася під впливом думок С. Подолинського.

Вітчизняні дослідники наголошують на актуальності вчення С. Подолинського для розв'язання еколого-економічних проблем сучасності, які набули великої гостроти і становлять загрозу для існування людства [11, с. 496]. Високий гуманізм концепції українського вченого, який у центрі економіко-екологічних проблем поставив людську працю і зробив її суб'єктом гармонізації відносин суспільства і природи актуальний нині навіть більше, ніж за життя вченого. Видатний економіст вірив у те, що людство у поступі за допомогою раціонально організованої та цілеспрямованої праці подолає можливі енергетичні нестачі і не зупиниться у власному розвитку. Отже, С. Подолинський був першим, хто обґрунтував дорогівкази перебудови енергообміну у взаємодії людини та довкілля, яке нині називають «зеленою енергією», «відновлюваною енергією» тощо. Визначений ним вектор наукового інтересу актуалізується, бо людство у ХХІ ст. націлене на «стійкий розвиток», раціональне використання природної енергії на користь людству та без шкоди планеті.

Микола Яснопольський (1846-1920) визнається істориками економічної теорії засновником першої у світі школи територіальної фінансової економетрії [11, с. 497], яка в сучасному вигляді має назву *регіональна економіка*. Найважливіша праця українського економіста – ґрунтовне дослідження «Про географічний розподіл державних доходів і витрат в Росії» [28].

Фінансові закони, на думку Яснопольського, можуть посилювати ті місцеві економічні особливості, які склалися внаслідок природних, історичних, етнографічних та соціальних умов. Він показав, що однакові фінансові закони в різних регіонах спричиняють різні економічні наслідки, які підтвердив конкретними розрахунками. Учений здійснив спробу визначити вияв географічного розподілу державних витрат з економічного погляду. Задля цього він проаналізував статистичні дані за чверть століття в розрізі територіального поділу Російської імперії. Географічна специфіка державних витрат виявилася такою: 1) значення для державного бюджету кожної частини держави як місцевості здійснення витрат; співвідношення витрат із кількістю населення регіону; відношення витрат до розміру території. Порівняльний

аналіз витрат на територіальну одиницю показав, що «головні характеристичні риси географічного розподілу витрат залишаються спільними. Вони полягають ось у чому: 1) у великій нерівномірності цього розподілу; 2) у сильному зосередженні витрат у столицях; 3) у значно меншому порівняно з попереднім, але все-таки значним їх зосередженням у місцевих окружних центрах управління» [29, с. 200]. Вчений виявив тенденцію до надмірного зосередження витрат держави в столиці імперії, більшої частки державних витрат – на зовнішніх кордонах (особливо на найзагрозливіших напрямках) та в місцевих центрах бюрократичного управління. Нині з'явилася тільки одна відмінність – зменшення фінансування армії (зовнішніх кордонів), тоді як левова частка витрат бюджету України припадає на столицю (і центральні органи влади) та на регіональні центри влади.

Досліджуючи особливості розподілу витрат у країнах Європи й Америки, М. Яснопольський наводив конкретні факти, згідно з якими самоврядування сприяє вирівнюванню доходів і витрат територій. Чим більша частка фінансів місцевих громад, доводив економіст, тим ширші можливості у виправленні наслідків централізації фінансування й нерівномірності державних витрат. «Чим значніші місцеві витрати, тим більше можуть бути централізовані державні без шкоди для господарського життя населення» [29, с. 580]. Він показав, що розширення впливу місцевих фінансів спонукає до розвитку культури (особливо важливі витрати на освіту, охорону здоров'я, інфраструктуру та ін.). Як бачимо, результати досліджень М. Яснопольського мають теоретичне та практичне значення і для сучасних вітчизняних ринкових умов.

У творчій спадщині *Івана Франка* значне місце посідають економічні питання, що розглядаються у працях: «Земельна власність у Галичині» (1887 р.), «Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині» (1897 р.). Велику увагу він приділяв дослідженню господарського життя Галичини, становищу селянства і робітників. Франко вважав політекономію безперечно найважливішою з усіх наук. Він дійшов висновку, що політична економія досліджує не тільки закони суспільства, а й загальні закони людської праці. Великий мислитель навіть викладав політекономію в робітничих гуртках самоосвіти і підготував підручник політичної економії. Він був не лише глибоким знавцем марксизму, а й критиком цього вчення. У статті «Що таке поступ?» Франко визнає: «Життя в енгельсовій народній державі було би правильним, рівним, як той заведений годинник. Але є у тім погляді деякі гачки, що будять поважні сумніви. Поперед усього та всеможна сила держави налягла би страшним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила б шезнути, занідіти, бо, ану ж, держава признає її

шкідливою, непотрібною ...люди виростили б і жили б в такій залежності, під таким поглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава стала би величезною народною тюрмою» [26, с. 99]. І хоча Франко був не фаховим теоретиком у галузі політекономії, а радше популяризатором, його оцінка економічних процесів становить інтерес і для сучасників.

Михайло Туган-Барановський (1865-1919) – видатний український економіст світового рівня, відомий оригінальним доробком у сфері синтезу теорій граничної цінності з трудовою теорією вартості, теорії економічних циклів, теорії кооперації.

М. Туган–Барановський створив оригінальну теорію синтезу граничної цінності з власною теорією абсолютних витрат (вартості), важливість якої визнають усі об'єктивні дослідники історії економічної теорії [21]. Як основу господарських процесів він розглядав людську діяльність, скеровану на отримання матеріальних засобів для задоволення потреб. Визнаючи працю як єдину субстанцію абсолютної вартості, він фактично стверджує, що товар є творінням праці. М. Туган-Барановський вперше прийшов до синтезу трудової теорії цінності Рікардо з концепцією граничної корисності, що стало видатним внеском в економічну науку. Г. Дітцель у праці «Теоретична соціал-економіка» (1895 р.) стверджував, що він у цьому питанні випередив А. Маршалла. Насправді, як з'ясував професор В. Тимошенко, «першим, хто розвинув цю думку в даному напрямку, був М. Туган-Барановський з його ранньою роботою, яка була написана в 1890 р.» [20, с. 807].

Світову славу здобуло дослідження М. Туган-Барановського «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і близький вплив на народне життя» (1894 р.). У ньому він довів, що кризи – іманентна властивість ринкового господарства, а їх чітке періодичне повторення може мати наукову інтерпретацію. Наш земляк проаналізував причинно-наслідкові зв'язки циклічного характеру капіталістичного відтворення, розкрив методологічні засади прогнозування ринкової економічної кон'юнктури.

Учений дійшов висновку, що «криза залежить не тільки від випадкових причин, властивих певному історичному моменту, а й від постійних, загальних причин, властивих сучасному культурно–економічному ладу» [22, с. 153]. Детальний економічний аналіз фактів економічної кон'юнктури переконав дослідника в тому, що економічні кризи не можна розглядати окремо від функціонування ринку. Зумовленість повторення криз полягає в трьох особливостях ринкового господарства: «1) капіталістичне господарство є господарством антагоністичним; 2) капіталістичне господарство ...має тенденцію до необмеженого розширення виробництва... і 3) капіталістичне

господарство загалом є господарством не організованим» [22, с. 242]. Таким чином, Туган-Барановський довів, що періодичність криз є неunikним наслідком розвитку ринку. Головною причиною циклічних коливань капіталістичного виробництва, змін періодів промислового піднесення і спаду є функціонування галузей важкої промисловості. Зацікавленість у світі теорією криз М. Туган-Барановського на початку ХХ ст. була дуже великою, і досі жоден дослідник економічних криз не може обійтися без цієї концепції [11, с. 522].

Марксистські ортодокси часів СРСР украй негативно ставилися до теорії циклічних криз М. Туган-Барановського, оскільки вона суперечила доктрині неминучого краху капіталізму. «Основним законом капіталістичного розвитку я вважаю, – твердив М. Туган-Барановський, – постійне скорочення частки народного споживання в суспільній продукції, що, всупереч Марксові, не створює жодних нових труднощів для процесу реалізації продукції капіталістичного виробництва» [24, с. 222]. Учений– економіст послідовно виступав проти вульгарних пророцтв загибелі капіталізму. Він вважав, що навіть коли робітничий клас зникне, то це спричинить крах капіталістичного господарського ладу, а капіталістичне (ринкове) господарство не містить у собі причин своєї загибелі.

Однак помилково вважати М. Туган-Барановського цинічним апологетом капіталізму, оскільки він був глибоким теоретиком кооперації. У праці «Соціальні основи кооперації» (1916р). учений показав, що розвиток капіталізму був «природним» процесом, а кооперація виникла внаслідок впливу соціалістичного ідеалу. Соціалізм у прагненні до рівності всіх членів суспільства більшою чи меншою мірою заперечує право приватної власності, а кооперація може поєднати сильні сторони капіталізму і соціалізму.

Вчений-економіст доводив, що кооперативи звертаються до того самого мотиву, що й капіталізм – особистого господарського інтересу людини, і в цьому великий потенціал кооперації. Капіталістичне підприємство, писав М. Туган-Барановський, не пропагандистська чи політична організація, воно є господарською організацією в інтересах певної групи осіб. Кооператив теж є підприємством, але підприємством не капіталістичного типу. «Капіталістичне підприємство існує заради прибутку... кооперативне ніколи не ставить мети одержання капіталістичного прибутку» [23, с. 76]. Економіст ретельно проаналізував кооперативні організації, тематизував ідеологію райффайзенівських кооперативів, їх кредитні та інші форми, простежив розвиток сільського кооперативного руху, розкрив соціальне значення сільськогосподарської кооперації та середовище її розвитку.

Велике наукове і прикладне значення теорії ринку, економічних криз і розбудованої на ній теорії економічної кон'юнктури М. Туган-Барановського цілком підтвердилося впродовж ХХ ст., тому ці теоретичні положення дуже актуальні й для розуміння ринкових процесів в Україні.

2. Ринкові відносини у соціально-економічному дискурсі сучасних українських вчених

Соціально-економічні, політичні та інші аспекти становлення ринкових відносин виразно виявляються у працях сучасних українських вчених, серед яких В. Базилевич, А. Гальчинський, В. Геець, А. Павленко, Д. Черваньов, А. Чухно, С. Мочерний та ін. їхні погляди багато в чому відрізняються, ідеологічні засади поширюються від соціал-демократизму (а інколи й пережитків марксизму-ленінізму) до неолібералізму в різних варіантах. Однак більшість із них намагаються визначити наукові критерії оцінки ринкового господарства з позицій прийнятності його законів для українського суспільства, його сильні та слабкі сторони.

Академік А. Чухно визнає, що «ринок – це складна система з розгалуженою і багаторівневою структурою, яка формується за допомогою найрізноманітніших шляхів і методів» [27, с. 137]. Він виокремлює в ринковій економіці функціональну структуру, що забезпечує кожному з ринків виконання певної функції, обіг певних товарів чи послуг. Це фінансовий ринок, товарні ринки, ринок праці, ринок капіталу та валютний ринок. Ці функції ринок виконує, спираючись на інфраструктуру: товарні, фондові та валютні біржі, підприємства і фірми, банки й кредитні товариства тощо. Між рівнем розвитку ринку та станом інфраструктури економіст визнає пряму залежність: чим більше розвинута інфраструктура, тим краще розвинутий ринок.

Не оминув у своїх фундаментальних працях відомий економіст і проблему особливості умов для формування ринку в Україні. Він констатує, що в Україні ринок формувався в унікальних історичних, економічних і соціально-психологічних умовах, оскільки рух до ринку почався від командно – адміністративної економіки. Академік висловлює досить перебільшене твердження, що «наша економіка була, по суті, ізольована від світової економіки, насамперед від світового ринку» [27, с. 138]. Звичайно, радянське господарство було специфічним, але ізольованим його назвати складно. Так, СРСР активно торгував на світових ринках нафтою, продавав природний газ Західній Європі, заповував зерно в Канаді, ГТТіА та Австралії і т. ін. Інша справа, що радянські підприємства не мали самостійного, без контролю держави, виходу на світові ринки.

А. Чухно зауважує, що СРСР домігся успіхів у галузі ракетно-космічної техніки, в авіаційній та оборонній промисловості загалом, але стан його економіки від цього не був кращим за розвинуті ринкові країни. Радянське господарство досягло високого рівня суспільного поділу праці, мало високоспеціалізовані підприємства, розгалужені економічні зв'язки, але все це функціонувало під адміністративним контролем, часто нераціональним, економічно недоцільним.

На думку українського академіка перехід до ринку в Україні повинен насамперед удосконалити та раціоналізувати господарські зв'язки. Особливість утворення загальнодержавного ринку він вбачає в тому, що у нас немає тих можливостей, які були в інших перехідних суспільствах. Наприклад, Югославія та Польща перейшли до ринку, використавши досить розвинутий потенціал приватного сільськогосподарського сектору, який допоміг забезпечити основні потреби населення і пом'якшив перехід. Для України перше десятиріччя переходу до ринку характеризувалося надзвичайно високим рівнем одержавлення економіки, монополізацією важкої промисловості й домінуванням підприємств-гігантів. Академік А. Чухно з названих причин вважає, що в Україні перехід до регульованої ринкової економіки не може бути рівномірним в усіх галузях господарства, що підтверджує світовий досвід [27, с. 139].

Учений-економіст визнає й структурні складнощі переходу до ринкової економіки. Він зауважує, що є закони про власність, землю, оренду, але адміністративно-командна система дотепер зберігає вплив на бюрократію і протидіє спробам створити альтернативні структури, гальмує соціально-економічні перетворення. Світовий досвід показує, що господарський механізм «може успішно функціонувати лише у цілісній системі економічних та юридичних норм, певному стані суспільної свідомості, моралі та культури. Без цих передумов надбудовного характеру ринок так само неможливий, як і при відсутності певних економічних факторів. Жоден ринок не може існувати без правової основи, хоч і самого прийняття законів замало. Нерідко вони (закони) залишаються “безробітними”, бо потрібен ще механізм їх реалізації» [27, с. 139]. Помічає він і негативну тенденцію, за якої зміни економічних процесів такі динамічні, що чинні закони швидко старіють, а юридичні норми не відповідають реальним процесам в економіці.

Винятково важливими для ринкової економіки академік визнає такі фактори, як суспільна свідомість, рівень культури, суспільної моралі. Адже за одностороннього негативного ставлення до ринку, до товарно-грошових відносин можливе поглиблення кризових явищ в економіці. Він зазначає, що загострення дефіциту товарів, розбалансованість ринку в 90-ті роки ХХ ст.

зумовили велике занепокоєння населення тим, що *перехід ринку посилив негативні процеси*, зростання цін, гіперінфляцію, безробіття, банкрутство підприємств. Такі явища перехідного періоду становлять серйозну загрозу *деформації ринку*, зростання невпевненості підприємців та споживачів, скорочення довгострокових інвестицій у виробництво, збільшення спекулятивного капіталу тощо. «Така ситуація породжує недовіру до уряду його економічної політики, – пише А. Чухно, – посилює нестабільність і невпевненість у майбутньому ринку [27, с. 140].

Учений також порушує проблему справедливості у процесі становлення ринкових відносин в Україні. Він виступає за активну соціальну політику не тільки традиційними засобами (збільшення державних витрат на житло, на освіту, охорону здоров'я, пенсійний фонд, інвалідів та малозабезпечених). Нова соціальна політика повинна забезпечити соціально справедливий перехід до регульованої ринкової економіки. Це потребує чіткого визначення масштабів і рівнів негативних економічних процесів (інфляції, безробіття, зниження доходів та підвищення цін) і усунення негативного впливу ринку на вразливі соціальні групи. Навколо таких дієвих заходів можна згуртувати населення для економічних ринкових перетворень.

Академік переконує, що формування ринку і господарського механізму загалом – тривалий процес, який супроводжується змінами в усіх сферах суспільного життя. Розвинуті країни йшли до ринку, на його думку, упродовж усього повоєнного періоду (не менше трьох – чотирьох десятиліть). Нові індустріальні азійські країни – приблизно два десятиліття. Тому перехід України до ринкових відносин неможливий за відносно короткий строк, імовірний лише перехід до регульованого ринку.

Вітчизняний економіст В. Н. Тарасевич тематизував доволі оригінальну, хоч і переобтяжену марксистськими категоріями, «теорію перехідної економіки в контексті універсумних процесів». В її основі – невдоволення західними поглядами на перехідну економіку як трансформацію командної в ринкову. На його думку, західні теоретики завузили проблематику транзитивних країн до суто економічного аналізу. Натомість потрібно розглядати це явище в контексті не тільки глобальних

(глобалізаційних) процесів, а й усієї «космічної еволюції», яка веде до об'єднання людства і до «глобальної синергетичної економіки» [19, с. 70]. Цей автор, по-перше, закидає неоліберальній моделі аналізу та впливу на трансформацію постсоціалістичних і пострадянських країн звинувачення у «зацікавленості розвинутих країн» зробити економіки «нових країн» надто відкритими. Це дало змогу, на його думку, «імпортувати промисловий, фінансовий та людський капітал на сотні мільярдів доларів» з перехідних

економік до розвинутих. Натомість Захід «експортував на периферію глобальні проблеми сучасності (бідність, голод, забруднення довкілля і т. ін.)» [19, с. 67].

По-друге, він переконаний у тому, що західна модель «перехідного суспільства» не враховує: «а) значно складнішої будови сучасної ринкової економіки порівняно з неокласичними моделями; б) ринкових відносин як тільки однієї зі складових економічних відносин; в) економіки як лише однієї зі сфер життєдіяльності суспільства» [19, с. 68]. Це робиться свідомо, щоб поставити країни, що розвиваються, у залежне від Заходу становище. У цьому випадку бачимо закид «фахівця», який займався проблемою ринкової економіки протягом приблизно 10 років, західним ученим, які все життя працювали в умовах ринкової економіки, вивчали її протягом багатьох поколінь – це має вигляд доволі типового прикладу «вітчизняної ученості» на зразок: як колись підкували блоху наші народні умільці, так і ми «підкуємо» західну науку. Щодо другого звинувачення В. Тарасевич «пропрокує» кару західним суспільствам через поширення екологічних проблем, кримінального впливу, «маргіналізованого людського капіталу», екстремізму та тероризму й на розвинуті країни. Така позиція збігається, по суті, із екстремістськими теоріями «диявольського Заходу», властивими різноманітним маргінальним течіям (особливо в азійському варіанті), які й підживлюють міжнародний тероризм.

На думку вітчизняного економіко–універсумного пророка, Україна повинна уникнути і прозахідного, і просхідного варіантів соціально - економічного розвитку, а знайти «свій особливий шлях», який би поєднав найкраще від обох вказаних і відповідати «імперативам становлення нового мегауніверсумного інтеграційного типу історичного розвитку» [19, с. 80]. Рецепт для цього «дива» вітчизняний економіст подає у вигляді подолання «тресторонньої суперечності» між технологічним, соціальним і соціально – економічними укладами національної економіки. А оскільки В. Тарасевич розглядає західну модель як «економічний імперіалізм», а східну – в діалектичний спосіб, певно, розуміє як «глибоку духовність», індиферентну до економічних проблем, то їх синтезом постає дещо на зразок раю на землі, в якому українці (ліпше, українсько–універсумні часточки) будуть і економічно багатими, і духовно розвинутими, гармонізованими з універсумом, людством і з самими собою. Однак такий варіант, і без суворого наукового аналізу так шанованого В. Тарасевичем Карла Маркса, видається цілковитою утопією. Навіть сам автор «космо-біо-соціального» підходу до економіки на завершення власної праці зазначає, що «економічна наука, не тільки не всесильна, але часто просто безсила» [19, с. 210] у реалізації утопічної мети – «віднайти

велосипед» ефективної економіки (незахідного взірця та способу функціонування).

В. Бобров здійснив спробу концептуально поєднати основні положення економічної теорії з функціонуванням ринкового механізму, в якій намагався розкрити найважливіші теми основ ринкової економіки на підставі фундаментальних положень сучасної теорії мікро- та макроекономіки. Він систематизував методологічні положення економічної теорії, що пояснюють закони функціонування ринку, управління в ринковій економіці, основні їх елементи (фінансова, кредитно-банківська система, ринок цінних паперів тощо) [2].

В. Бобров зазначає, що «закріплення функцій володіння й управління власністю за одним суб'єктом неминуче породжує її відчуження від суспільства. У нас протягом багатьох десятиріч відбувався процес, пов'язаний з надмірною централізацією власності, її бюрократизацією, майже виключною її зосередженістю в руках держави. І в теорії, і в практиці так звана «загальнонародна» власність ототожнювалась з державною» [2, с. 43]. Він наводить статистику, згідно з якою 92 % засобів виробництва належали державі, а якщо врахувати, що так звана кооперативна (колгоспна) власність теж перебувала під тотальним контролем радянської влади, то це означає повне одержавлення засобів виробництва і позбавлення цілих поколінь «вільних радянських людей» приватної власності та стимулів до її набуття.

Дослідженню ринкового господарства значну увагу приділив і український економіст В. Базилевич. Його погляди просякнуті стереотипами ортодоксального марксизму східного (радянського) зразка. Так, основні поняття ринкової економіки тлумачаться ніби з позицій 70–80–х років минулого століття. У праці відчуваються стереотипи стосовно капіталізму як антагоністичного соціального ладу. «Капіталістичне товарне виробництво – велике, середнє і мале виробництво, – пише В. Базилевич, – ґрунтується на приватній власності на засоби виробництва незначної частини населення; найманої праці тих, хто позбавлений власності на засоби виробництва; продукт (результат) виробництва є власністю капіталіста (власника засобів виробництва); суспільною метою виробництва є отримання максимального прибутку [1, с. 43]. Професор найкращого ВНЗ країни, мабуть, забув, що «незначна частина населення» в розвинутих країнах – це майже половина всіх громадян, які в тій чи іншій формі володіють акціями корпорацій, тобто є співвласниками (хоч і міноритарними).

Відомий економіст також чітко розділяє ринок на *вільний класичний* (до середини ХІХ ст.) – «ринок, за якого держава не втручається в економіку, а виступає як «нічний вартовий», що стежить за тим, щоб усі, хто має

самостійне джерело доходів, ретельно сплачували податки до державної казни. Основними регуляторами економіки є вільні ціни, процентна ставка та ставка заробітної плати» [1, с. 55-56] та *риннок регульований* (середина XIX – 50-ті роки XX ст.), який характеризується втручанням держави в економічне життя суспільства з метою обмеження свавілля монополій та захисту конкурентного середовища.

Умовами виникнення ринкового господарства професор-економіст визнає суспільний поділ праці, який ґрунтується на спеціалізації, що визначається порівняльними перевагами або відносно меншою альтернативною вартістю виробництва; економічна відособленість суб'єктів господарювання (що, скільки і як виробляти – вирішує сам товаровиробник); величина трансакційних витрат визначає умови й межі ділової активності; вільний обмін ресурсами, який забезпечує вільне ціноутворення та ефективне господарювання [1, с. 58]. Як бачимо з цієї дефініції, серед чинників ринку немає приватної власності. Отже, визначення ринкової економіки в цій праці немає, хоча в самій назві воно проголошене.

Натомість інший знаний український економіст – А. Гальчинський приділяє проблемі співвідношення ринкової економіки та приватної власності велику увагу. Вчений навіть пропонує «принцип історизму власності» [6, с. 58] і вважає, що радянська наука розглядала питання історизму відносин власності з позицій формаційного підходу, а «характеристики загальноцивілізаційних перетворень, які визначають об'єктивну основу еволюційного розвитку відносин власності, не розглядалися» [6, с. 58]. У чому ж його відмінність від марксистського тлумачення, яке також орієнтувалося на «загальну спрямованість» історичного процесу? А. Гальчинський бере за основу Марксову тезу про «позитивне заперечення приватної власності», але не комуністичною формацією, а новою формою капіталізму. Він запевняє, що сучасні корпорації «долають обмеження, притаманні цій формі власності в умовах класичної приватно-капіталістичної форми» [6, с. 65]. На його думку, нинішні корпорації – колективні, а не приватні власники. Критерій автора – відсутність одноосібних, чи домінуючих власників у найбільших корпорацій США (на момент написання книги). Це затіняє для автора простий факт – акції цих корпорацій продаються на світових біржах, що означає нічим необмежене право їх власника – власника саме приватного. Цей власник може їх зберігати, продавати, дарувати та ін., що і є ознакою приватної власності, тобто власності, автономної від політичної, релігійної та інших сфер суспільства. Єдина проблема у власника акціонерного капіталу – ризик знецінення його акцій унаслідок економічних процесів.

Іншим критерієм подолання капіталізмом «класичної приватно-капіталістичної форми» А. Гальчинський вважає соціальні інвестиції приватних компаній та корпорацій (на прикладі США). Згідно з даними 1987 р. в США соціальні інвестиції корпорацій становили 541,1 млрд. дол. (фонди медичної допомоги працівникам, фонди матеріальної підтримки, фонди перепідготовки кадрів тощо). Соціальні витрати держави в тому самому році становили 834,4 млрд. дол. (18,4 % ВВП). На підставі цього автор робить висновки про подолання основних суперечностей капіталістичного суспільства на етапі корпоративної форми власності. «Якщо приватно - капіталістична власність у її класичному втіленні дезінтегрує суспільство, породжуючи цим складні проблеми суспільного розвитку, то корпорація, навпаки, створює економічні передумови для соціальної інтеграції, подолання відчуження людини від засобів виробництва, його результатів, участі в управлінні» [6, с. 66].

Ще більше, на думку А. Гальчинського, природу капіталізму змінює діяльність страхових та пенсійних фондів, які уособлюють для нього усуспільнену форму власності. «Власне, – зазначає вітчизняний економіст, – це вже не капітал у його класичному розумінні, який працює лише на одержання прибутку. Діяльність цих інституцій повністю підпорядкована інтересам громадянина, що акумулює свої кошти на їхніх рахунках» [7, с. 78]. Автор апелює до статистичних даних, за якими близько половини акціонерного капіталу найбільших корпорацій втілюється у специфічній формі пасивів, «які мають трудовий характер, є власністю мільйонів громадян і не мають ознак класичного капіталу» [7, с. 78]. Така апологетична позиція А. Гальчинського не враховує інтернаціоналізації (глобалізації) діяльності корпорацій. Можна поставити питання, чи втрачає капітал транснаціональних корпорацій «ознаки класичного» у країнах «третього світу», де використання дешевої робочої сили дає змогу отримувати надприбуток.

Те, що капіталом у розвинутих країнах стала володіти більша частина суспільства, не заперечує сутності капіталістичної системи, орієнтованої на прибуток. Пенсіонери та застраховані особи, які є клієнтами вказаних фондів, справді зорієнтовані на збереження (заощадження) своїх коштів, але фонди гарантують це за рахунок пакетного володіння акціями потужних транснаціональних корпорацій. Останні, у свою чергу, орієнтуються на прибуток, і якщо є можливість отримати його в слабorozвинутих країнах, керівництво корпорації добровільно не відмовиться від нього і не спрямує в них кошти на соціальні інвестиції та підвищення соціальних стандартів. Адже якщо корпорація втрачатиме прибуток, ціна акцій на біржі буде падати, що може спонукати пенсійні та страхові фонди продати їх, щоб не втратити

заощадження своїх клієнтів. Природа прибутку корпорацій турбує фонди та їх клієнтів значно менше, ніж рівень прибутковості й можливість наростити власні заощадження. Отже, приватно-власницький характер капіталу не може «скасувати» навіть його поширення серед населення багатих країн. Інша справа, якщо таке явище стане глобальним, тобто більшість населення планети матиме страхові та пенсійні заощадження, але поки що це видається утопією.

Український економіст Л. Кудирко проаналізував проблеми переходу до ринкової економіки з позицій ордолібералізму. Він зазначає, що ігнорування специфіки соціально-економічних та історичних обставин перехідної економіки і вбачання в моне-таристських рецептах відповідей, придатних «для всіх часів і народів» призвели до неочікуваних наслідків, які, зрештою сприяли повному розчаруванню в неоліберальних можливостях взагалі й монетаристському ідеалі зокрема [12, с. 2].

Це завадило адекватнішому сприйняттю неоліберальних ідей, зокрема німецького ордолібералізму, який продуктивно осмислює еволюцію економічних систем, їх сутності та основних механізмів функціонування. Українські дослідники вважають, що саме адекватності положень ордолібералізму повоєнна Німеччина завдячує у своєму соціально-економічному розвитку. ФРН в доволі короткий історичний період перетворилася з посттоталітарної країни з вщент зруйнованою економікою та соціальною системою на соціально-ринкову та правову державу [12, с. 2].

Темпи гіперінфляції в Україні становили: 1991 р. – 240 %, 1992 р. – 2100 %, 1993 р. – 1025 %. Безпрецедентне падіння обсягів виробництва з 1990 по 1994 р. (у промисловості на 70 %, а у сільському господарстві – на 30%) дослідники порівнюють із періодом Великої депресії у США 1929– 1933 рр. Аналізуючи стан доходів населення, Л. Кудирко відзначає факт їх падіння внаслідок абсолютного і відносного зниження рівня заробітної платні. З 1992 по 1994 р. частка номінальної зарплати у ВВП упала з 50,1 % до 33,8 %, що майже удвічі менше, ніж у розвинутих країнах. У подальшому ця тенденція збереглася, що свідчить про грабіжницьку роль вітчизняного капіталу, який розвивається за рахунок гіперексплуатації та захоплення суспільної власності. У багатьох галузях частка заробітної плати у структурі собівартості зменшилась до 5-7 %, а на деяких підприємствах – до 3 % [12, с.4].

Вітчизняні дослідники вказують, що нестабільність політичної та соціально-економічної ситуації в Україні на ранній стадії переходу до ринкової економіки зумовила дуже низький рівень іноземних інвестицій. На кінець 1995 р. вони становили близько 750 млн дол. США замість очікуваних 40 млрд.

На думку Л. Кудирко, *псевдоліберальна та псевдодемократична політика* зумовила такий значний рівень падіння виробництва в Україні під

час переходу до ринку, оскільки лібералізм не припускає високого рівня монополізації ринків, непрозорості приватизаційних процесів, гіперінфляції як способу збагачення багатих за рахунок бідних [12, с. 8].

Неабиякий успіх ордолібералізму в реформуванні повоєнної Німеччини пов'язаний із плідним синтезом лібералізації господарського життя, роздержавленням та декартелізацією економіки. При цьому системна державна підтримка надавалася тим сферам господарства, у яких використання лише ринкових механізмів було б недостатнім або загрожувало б значними соціальними витратами і втратами. «Контроль за цінами був збережений у сферах, де введення вільного ціноутворення було визнано соціально небезпечним. Держава залишила за собою контроль за цінами на електроенергію до 1953 р., вугілля та дорогоцінні метали – до 1954 р., воду і газ – до 1959 р. Предметом особливого державного регулювання на трансформаційний період залишилися ціни на сільськогосподарську продукцію і житло» [15, с. 8-9].

Особливо вітчизняні дослідники наголошують на негативній ролі партійно–господарської номенклатури в процесі переходу України до ринкової економіки, яка завдяки корумпованим зв'язкам із державним апаратом розбудувала картелізоване господарство («олігархію») та сприяла збереженню насильницького характеру держави стосовно широких кіл населення.

3. Правове і соціально-економічне визначення підвалин ринкової економіки

Сучасне ефективне функціонування ринкової економіки можливе тільки за наявності в країні певних зовнішніх та внутрішніх чинників, що забезпечують сприятливе підґрунтя для розвитку підприємництва. Для характеристики умов, у яких ведеться підприємницька діяльність використовують поняття підприємницького середовища. «Під підприємницьким середовищем, – пише О. Кудласевич, – розуміють сукупність різнопорядкових складових, що оточують підприємця в його господарській діяльності, сприятливі соціально – економічні, політичні, громадсько–правові умови, що гарантують економічну свободу для заняття підприємницькою діяльністю. Підприємницьке середовище формує інтегровану сукупність об'єктивних та суб'єктивних факторів, що дає можливість підприємцям досягати успіху в реалізації поставлених цілей та у здійсненні підприємницьких проектів, отриманні прибутку. У широкому плані підприємницьке середовище та його основні складові задаються економічною системою кожної держави» [13, с. 91].

Умови становлення та розвитку підприємництва на українських землях унаслідок різного типу державного управління істотно відрізнялися від західноєвропейських. Як показує Т. Лазанська, через низький рівень первинного нагромадження капіталу вітчизняне підприємництво започатковувалося як державне (казенне). Російська держава сотні років трималася на експлуатації кріпосних селян і підтримувалася незацікавленим у промислового зростанні дворянстві, яке виконувало військові та адміністративні функції. Великого прошарку вільного населення, здатного на вільне підприємництво, Російська імперія не мала, тож управління промисловістю здійснювалося адміністративними методами, на відмінну від Західної Європи, де організатором мануфактурного виробництва були купецькі гільдії з доволі широкими правами (не останню роль у їх поширенні відіграло і Магдебурзьке право, запроваджене в багатьох європейських містах) [14].

У XVIII ст. розвиткові українського підприємництва заважала відсутність найманої робочої сили, оскільки кріпацтво гальмувало формування ринку праці, не могла широко розвиватися мануфактура. Прикметно, що уряд направляв на мануфактури солдат, ув'язнених і полонених, тобто переносив методи адміністративного, репресивного господарювання, в ранню мануфактурну промисловість. Посесійні (контрольовані державою) мануфактури перебували під суворим наглядом уряду, який мав право їх конфіскувати, керуючись бюрократичною логікою, а не положеннями закону. Тобто основ приватної власності приблизно до кінця XIX ст. російська державність не створила. Тож підприємництво в Російській імперії розвивалося, як слушно доводить О. Кудласевич, державно-кріпосницьким шляхом за рахунок безжалісної експлуатації людських ресурсів і в умовах невпинного розширення втручання держави в соціальне життя [13, с. 93].

Так само і в XIX ст. значна частка розпоряджувальних та виконавчих функцій сконцентрована в центральних ланках бюрократичного апарату, що призводило до гальмування приватної активності та незалежної від влади підприємницької ініціативи. Кріпосницько-бюрократична система спричинила глибоку соціально-економічну кризу суспільства. У результаті скасування кріпосного права в 1861 р. розпочався новий етап історії підприємництва. З кріпосної залежності було звільнено приблизно 52 млн осіб, запроваджено земельну, судову та інші реформи. Вони сприяли послабленню бюрократичної централізації, поступовому утвердженню ринкового способу господарювання, розвитку товарно-грошових відносин, формуванню ринку праці, появі більшої кількості приватних капіталів, зростанню виробництва товарів, прискоренню темпів розвитку господарства.

Період XIX – початку XX ст. в Росії характеризується швидким зростанням господарства та суттєвими змінами в його структурі. Російська імперія дуже відставала в економічному розвитку від передових західноєвропейських країн, а становлення ринкового підприємництва на тлі пережитків кріпацтва негативно позначилося на соціальному розвитку. Це була доба прискореного зростання капіталізму, але елементи ринку тісно перепліталися з командно-адміністративним втручанням держави. Об'єктивні фактори зростання – економічні закони ринку, що сприяли виникненню великої фабрично-заводської промисловості, співіснували із суб'єктивними – протекційною політикою уряду та патронатом бюрократії над новою буржуазією. Перехід від поміркованої до відверто протекціоністської економічної політики наприкінці XIX ст. передбачав активне втручання держави в економічне життя суспільства забезпечивши зміцнення економічної могутності самодержавства й перешкоджаючи розвиткові ринкових відносин.

Охоронні засади державного протекціонізму яскраво виявилися в митній політиці, коли було запроваджено високі митні тарифи з метою заохочення й опіки деяких галузей промисловості (та під активним тиском з боку місцевої буржуазії). Питання митної політики тлумачилися й тогочасними вченими-економістами. Економісти українського походження вбачали в політиці митного протекціонізму економічний дуалізм (Д. Піхно [17]), називали її двосічною (М. Туган-Барановський [25]) і характеризували як тимчасовий захід. Вони зазначали, що протекціоністська політика спирається на систему високих митних податків, які дають можливість ослабити іноземну конкуренцію і збільшити прибутки. Водночас вітчизняні вчені звертали увагу на вибірковість такої системи, що захищає лише певні галузі виробництва, а всі інші перетворюються на відсталі, зазнають збитків. Результатом проведення такої політики економісти передбачали протидію та репресивні заходи з боку інших країн, що могло негативно вплинути на національне господарство. Таким чином, українські вчені вбачали в митній політиці потужний інструмент впливу на економіку і розвиток підприємництва. Водночас вони зауважували, що необхідно постійно узгоджувати митну політику з інтересами вітчизняних виробників, населення та країн-партнерів. Наукова та політична дискусія завершилася прийняттям нового митного законодавства, що почало діяти з 1868 р., вигідною як для промисловців, так і для уряду [13, с. 94].

Із середини 60-х років XIX ст. уряд розширює практику казенних замовлень, які стали провідною формою підтримки державними структурами підприємств великої промисловості. Завдяки державним авансам лояльна буржуазія без ринкового ризику та серйозних технічних удосконалень

отримувала великі прибутки. Найбільшим замовником промислової продукції виступала держава, фінансування надавалося на роки наперед та були вдвічі дорожчим від звичайної ринкової вартості. Поряд із казенними замовленнями з 60-х років XIX ст. Державний банк надавав позики, що підтримували великий капітал.

Першими об'єктами урядової підтримки стали металургійні заводи України (тогочасної Малоросії), де за допомогою протекціонізму було закладено основи для організації великого капіталістичного підприємництва монопольного типу. Практика широкого позастатутного фінансування тривала до кінця XIX ст., тому прискорення промислового розвитку супроводжувалося прямим державним втручанням. Головною метою економічної політики уряду в той час стало створення великих підприємств у галузях важкої промисловості як основи військової могутності Російської імперії. Протекціоністська політика царизму створювала сприятливе середовище для великих підприємців України. «Вся практика державного фінансування південних підприємств націлювалася на підтримку невеликої кількості найбільших із них, і тому таку допомогу одержувало досить обмежене коло підприємців. У металургійній промисловості України, що виникла одразу у формі великих капіталістичних підприємств із залученням великих капіталів, доступних лише пайовим та акціонерним товариствам, вже на ранній стадії розвитку з'явилися державно-капіталістичні тенденції» [13, с. 95].

Нобелівський лауреат Д. Норт, відомий як один із фундаторів нової інституційної економіки, а також Б. Уейнґаст та Дж. Дж. Уолліс, показали, що світові лідери (розвинуті ринкові економіки) рухаються у напрямі від громадського порядку «з обмеженим доступом» до порядку «з відкритим доступом». Ці суспільні уклади, за версією названих впливових економістів, принципово відрізняються способами підтримання громадського порядку (на противагу насильству) [31].

За «обмеженого доступу» до розподілу благ у суспільстві насильство стримується шляхом перетворення соціальних груп які прагнуть домінувати, на «респектабельних» бізнесменів. Авторитарна влада або олігархія в такому суспільстві відкуповується від усіх, хто становить реальну загрозу її власності та доступу до багатства. Влада надає цим політично заангажованим підприємцям (олігархам) можливість доступу до найвигідніших сфер розподілу економічних благ і (або) штучно обмежує доступ привабливих економічних можливостей конкуруючим соціальним групам (наприклад, дрібним підприємцям), усуває конкуренцію, щоб забезпечити своїх союзників надвеликими прибутками. Таким чином, найбільш хижацькі політико-економічні угруповання (як їх влучно називає вітчизняна соціальна філософія –

«клани») можуть, як і раніше, грабувати громадян, але вже впорядковано, у межах чинного законодавства. їм стає вигідніше експлуатувати маси, отримувати на них ренту (через доступ до державного бюджету), аніж застосовувати методи прямого насильства.

В олігархічному, авторитарному суспільстві все визначають привілеї, неважливо, формальні чи неформальні, головне, що гарантовані персональними зв'язками з бюрократичною верхівкою держави. Якщо суб'єкт економічного життя не «людина Віктора Вікторовича», він – «ніхто» і жодних реальних прав у нього немає. Накопичення стає ризикованим, тому що все одно рано чи пізно здобути можуть відібрати «наближені до влади». Для того щоб відкрити власний бізнес, потрібні «зв'язки», розвивати його – потрібен «дах», одержати доступ до кращих умов на ринку – треба «дати на лапу» або «стати своїм». Влада і власність у такому типі соціуму є неподільними. Тому українські фахівці зазначають, що у нас вибудовується «у найкращому разі – феодалізм, у найгіршому – кріпацтво і рабство. Відповідно, інновації – раз на сторіччя, темпи зростання – ніякі, ну й інші переваги середньовіччя. Щоправда, у наш час у таких країн з'явилася можливість зростати, і навіть досить швидко, за рахунок індустріалізації, що базується на запозиченні технологій. Втім, для України це було актуально більш як півстоліття тому» [3].

Натомість розвинуті економіки функціонують у режимі «відкритого доступу». Позаконотичного примусу і насильства в таких суспільствах значно менше, ніж за обмеженого доступу. Монополію на насильство міцно утримує держава, підконтрольна громадянам через механізм політичної конкуренції. Д. Норт, Б. Уейнгаст і Дж. Дж. Уолліс наполягають, що саме конкуренція, а не виборність як така, є визначальною ознакою нового укладу. Політична конкуренція підтримується економічною, завдяки чому опозиція може спиратися на підтримку незалежного від влади бізнесу. Політична конкуренція, у свою чергу, забезпечує усталеність і захищеність економічної, тому ЩО скривджені діями влади та відсторонені від доступу до економічних можливостей підприємці (чи певні соціальні групи) знаходять захист своїх прав у політичній опозиції. Справді, сучасні західні суспільства демонструють, що в умовах політичної конкуренції монополізувати економіку і вибудувати схеми розкрадання державного бюджету значно складніше, майже неможливо, оскільки опозиція та вільна преса стоять на сторожі суспільних інтересів заради власного успіху в політичній конкуренції. «Модний» в українській економічній думці останніх років термін «модернізація» означає саме перехід від суспільства «обмеженого доступу» до суспільства «відкритого доступу». Такий перехід неможливий з волі чинної влади, якщо в конкретно-історичному

суспільстві «не дозріли» відповідні соціально-економічні передумови. А якщо влада зосереджена в руках однієї особи чи групи осіб, історичні приклади такого переходу дуже рідкісні. Адже утриматися від спокуси зловживати політичною монополією заради створення економічної за ослабленого соціального контролю з боку конкуруючих політичних та економічних еліт майже неможливо.

Досвід модернізації центрально - та східноєвропейських країн доводить, що перехід між двома системами, які ґрунтуються на взаємовиключних принципах, не може бути безболісним для суспільства, тому його бажано не затягувати. Нині в Україні перехідний стан між цими системами доводить свою небезпечність: одні соціально-економічні механізми та інституції вже неефективні, інші ще не створені (і навіть немає шансів на їх створення). Саме тому на теперішньому етапі, який багато років долають українська економіка та політична система, особливо необхідне проведення системних реформ з метою встановлення «системи відкритого доступу» до соціально - економічних благ.

Чинна в Україні влада «звітує» громадянам та міжнародним партнерам про «системні реформи», але насправді відбуваються лише «косметичні правки» системи. Якщо підійти до суворого визначення поняття, економічні реформи – це свідомі та скоординовані дії легітимної влади, що зумовлюють якісну зміну поведінки і відносин суб'єктів економіки – фірм, домогосподарств та органів самої держави. У цьому полягає їх докорінна відмінність від звичайних заходів уряду (наприклад, зміни рівня регульованих цін, коригування цифр податків тощо). Наприклад нещодавні дії вітчизняної влади з розв'язання пенсійної проблеми – підвищення віку, стажу та ін. – не є реформою по суті. Реформа відбувалася б якби впроваджувалося накопичувальне страхування, гарантувалася діяльність недержавних пенсійних інвестиційних фондів тощо.

Теорія та практика свідчать, що абсолютна більшість таких політичних дій, як скорочення певних статей бюджету чи підвищення податків – стандартний пакет «затягування пасків», прямого стосунку до реформ не мають (хоча це не означає, що такі заходи не супроводжують справжні реформи). Навпаки, реформи можуть замінити такі непопулярні заходи завдяки оптимізації економічної взаємодії суб'єктів та вилучення «непрозорих схем». Наприклад, реформа житлово-комунального господарства (впровадження прозорих механізмів, реальної взаємної відповідальності платників і постачальників та ін.) дала б змогу, по-перше, одразу зменшити зловживання; по-друге, створити стимули й механізми для економії в усіх сторін, насамперед зменшення енергетичних втрат. Тарифи регулювалися б

ринком, а не стурбованою наступними виборами владою. Реформи освіти, медицини і соціальної допомоги з метою оптимізації використання бюджетних коштів і залучення на легальній основі позабюджетних коштів є реальною альтернативою збільшенню бюджетних видатків на ці сфери. Однак вказані якісні зміни взаємодії влади, економіки та суспільства потребують системних реформ, що безпосередньо створюють передумови для «відкритого доступу» та усувають обмеження для «неполітичного бізнесу», монополізм і можливості для системної корупції. Горезвісний «брак політичної волі» для їх проведення теорія Д. Норта пояснює дуже просто: хто ж руйнуватиме систему, на вадах якої можна заробити величезні особисті статки і привілеї?

Запереченням проти теорії Норта міг би стати аргумент краху СРСР – радянська номенклатура «втратила» командно-адміністративну економіку й уможливила ринкові перетворення. Деякі публіцисти стверджують, що жодних системних реформ у пострадянській Україні не відбувалося, але це не так. Усупереч описаній вище логіці збереження «закритого доступу», в Україні у кризових 1990-х було проведено численні поточні реформи, які створили інститути незалежної держави, і низку системних реформ (зокрема, лібералізацію цін, забезпечення можливості вільно створювати підприємства, приватизацію з подальшим відлученням підприємств від державного бюджету тощо).

Радянська система прогнила настільки, що на зламі 80-90-х років XX ст. сама зруйнувалася під «вагою» власної номенклатури, особливо після Чорнобильської катастрофи та війни в Афганістані, які прискорили економічний занепад. Але комуністична номенклатура встигла переорієнтуватися на більш життєздатну систему «обмеженого доступу», яку називають олігархічним капіталізмом. Страх перед падінням у прірву громадянської війни був тією силою, яка змусила її обмежувати сферу свого впливу доти, доки її розміри не звузилися до рамок реального контролю. Але після завершення необхідних реформ з оформлення незалежної від Москви країни її «оновлена» підприємницько-кланова еліта, не зрадила принципів обмеженого доступу і підпорядкувала своєму впливу державні інституції, відповідно системні реформи закінчилися на етапі, що влаштовував олігархічні клани. Найгірше для українського громадянського суспільства те, що не було втілено однієї з головних передумов «відкритого доступу» – «влади закону» (або «верховенства права», яке так і залишається суто декларативним і в Конституції, і в інших актах держави). Суворість законів, як і за часів тоталітарно-авторитарної влади, послаблюється необов'язковістю їх виконання, особливо можновладцями та привілейованими членами суспільства. А на вибіркового застосуванні нераціональних законів

тримається влада нової бюрократично–економічної еліти, оскільки «своїх» вона від невиконання законів звільняє, а ворогів (політичних та економічних конкурентів) карає (формально правильно, але несправедливо).

Такі неформальні привілеї перетворюють скромного (за західними стандартами) чиновника чи представника «силових відомств» на всемогутнього «Начальника» й забезпечують йому рівень життя, вищий від більшості підприємців. Це порушує другу найважливішу передумову ринкової економіки «відкритого доступу»: політичний контроль над силовими структурами держави. Тут полягає найбільша прірва між Україною і Європою, яку чинні керманічі країни не бажають помічати. Головні відмінності між нами не в чинному законодавстві, а у системних підходах – за «відкритого доступу» закони мають владу над усіма громадянами, а в Україні (та інших пострадянських республіках), як відомо, тільки над найбіднішими та «безвладними». На жаль, «помаранчева революція» створила тільки одну складову «відкритого доступу» – політичну конкуренцію, але не виправдала надій на системні реформи. Вона продемонструвала, що поки на першому місці для еліт залишатиметься переділ громадського «пирога» в межах «обмеженого доступу», демократія буде зводитися до брутального популізму.

Економічний добробут прямо пов'язаний із питанням про демократію, як доводять американські дослідники Д. Асемоглу й Дж. Робінсон [30]. На їхню думку, бідніші соціальні групи створюють небезпеку для існування найбільш забезпечених – еліти, тому олігархи ризикують своєю власністю в умовах авторитаризму (хоч і отримують величезні шанси на швидке збагачення). Чим більше встигли накопичити олігархи, тим дорожче коштує соціальна нестабільність і виявляється більша готовність «поділитися», відкупитися від небезпеки. Однак приклад М. Ходорковського в Росії демонструє, що загроза не завжди виходить від «низів суспільства», інколи авторитарні правителі самі зазіхають на власність олігархів. Проте, щоб народ повірив обіцянкам політиків «ділитися» статками олігархів з народом, стверджують Д. Асемоглу і Дж. Робінсон, олігархічним елітам потрібна демократія. Краще, звичайно, демократія обмежена («керована», як у Росії), яка легко вписується в логіку «обмеженого доступу» з бунтівним народом у ролі збурювача спокою, від якого влада відкупується деякими соціальними пільгами для бідних.

Д. Асемоглу і Дж. Робінсон дають оптимістичний прогноз, що за певних умов для найбагатших «ділитися» стає занадто накладним – тоді їм вигідніше трохи відкривати можливості, щоб бідні заробляли на себе самі (але не ставали серйозними конкурентами ні в економічній, ні в політичній сферах). Наприклад, таку нішу для умовно вільних підприємців створила попередня влада у вигляді системи спрощеного оподаткування (чинна влада намагається і

цю «резервацію» умовно відкритої економіки поставити під жорсткий контроль з метою отримання «політичної ренти»). Але для здійснення системних реформ потрібно вимагати від політиків не «подачки» з бюджету, а свободу й рівні можливості в економічній сфері, тільки тоді демократія насправді стане інструментом реформ цивілізованого типу.

Необхідно, щоб переважна більшість українських громадян зрозуміла, що ринкова економіка – це не «гра з нульовою сумою», а бюджет не може постійно бути дефіцитним через нецільові витрати та надмірні пільги. Тому в інтересах більшості слід усвідомити, що боротися варто не за перерозподіл власності та благ з бюджету, а за можливості вільного господарювання; не за майнову чи дохідну рівність, а за інституалізовану рівність у правах; не за широкий соціальний захист, а за захист прав власності. Тільки тоді Україна перетвориться на демократичну країну з розвинутою ринковою економікою «відкритого доступу».

Питання для самоконтролю:

1. Дайте характеристику соціально-економічному дискурсу в Україні як супроводу ринкових перетворень.
2. Поясніть яке місце займають ринкові відносини у соціально економічному дискурсі сучасних український вчених.
3. Яку роль відіграють правове і соціально-економічне визначення підвалин ринкової економіки.

Використана література:

1. Базилевич В. Д. Ринкова економіка: основні поняття і категорії: навч. посіб. / В. Д. Базилевич, К. С. Базилевич – К.: Знання, 2006. – 263 с.
2. Бобров В. Я. Основи ринкової економіки: підручник / В. Я. Бобров – К.: Либідь, 1995. – 320 с.
3. Боярчук Д. Цікава реформістика, або Чому влада не хоче і не може робити реформи? / Д. Боярчук, В. Дубровський // Дзеркало тижня. – 2012. – № 10. – 16 березня.
4. Бунге Н. Курс статистики, составленный в 1864–65 учебном году. Для студентов императорского университета Св. Владимира / Н. Бунге. – К., 1865. – Вып. 1.
5. Вернадский В. И. Очерки геохимии / В. И. Вернадский. – М., 1983.
6. Гальчинський А. С. Становлення суспільства постформаційної цивілізації: навч. посіб. / А. С. Гальчинський. – К. : Вища шк, 1993. – 107 с.
7. Гальчинський А. С. Кінець тоталітарного соціалізму. Що далі? / Анатолій Гальчинський – К.: Українські пропілеї, – 160 с.

8. Драгоманов М. П. Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні / М. П. Драгоманов // Драгоманов М. П. Вибране.
9. Злупко С. М. Економічна думка України (від найдавніших часів). Методичні матеріали для викладачів і студентів університету / С.М. Злупко. – Л: ЛДУ, 1996. – 48 с.
10. Злупко С. М. Історія економічної теорії : підручник / С. М. Злупко. – 2-ге вид., виправ, і доповн. – К.: Знання, 2005. – 719 с.
11. Кудирко Л. П. Формування ринкового простору перехідної економіки України у контексті ідей неоліберальної спадщини / Л. П. Кудирко – Донецьк: ІЕП НАНУ, 1997. – 24 с.
12. Кудласевич О. М. Особливості розвитку підприємницького середовища на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. М. Кудласевич // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2010. – Вип. 43. – С. 91–105.
13. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. І. Лазанська; НАН України, Ін-т історії України. – К.,–282 с.
14. Никитин С. Что такое «шоковая терапия» / С. Никитин // Междунар. экономика и междунар. отношения. – 1992. – №2. – С.3-10.
15. Пихно Д. Закон спроса и предложения (к теории ценности) / Д. Пихно. – К., 1856.
16. Пихно Д. И. О свободе международной торговли и протекционизме / Д. И. Пихно. – К., 1889. – 26 с.
17. Пихно Д. И. Основы политической экономии / Д. И. Пихно. – К, 1890.– Вып. 1.
18. Тарасевич В. Н. Очерки теории переходной экономики / В.Н. Тарасевич. – К.: Наук, думка, 2001. – 224 с.
19. Тимошенко В. М. І. Туган-Барановський і Західноєвропейська економічна думка / В. М. Тимошенко // Анапи Української Академії Мистецтв і Наук в США, III. – 1954. – № 3. – Весна.
20. Українська економічна думка: хрестоматія. – К., 1998.
21. Чухно А. А. Твори у трьох томах / А. А. Чухно. – Т. 1: Становлення і розвиток ринкової економіки – К.: Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2006. – 560 с.
22. Яснопольский М.П. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования / М. П. Яснопольский. – К, 1890.–С. 1.

23. Яснопольский М.П. О географическом распределении государственных расходов России. Вторая часть исследования // М.П. Яснопольский. – К., 1897.
24. Acemoglu D. Economic Origins of Dictatorship and Democracy / D. Acemoglu, J. A. Robinson. – Cambridge: Cambridge University Press. – 415 p.
25. North D. C. Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History / D. C. North, J. J. Wallis, B. R. Weingast. – Cambridge University Press, 2009.

Тема № 5

Філософія, світогляд і мораль сучасного українського підприємця

План лекції:

1. Економічна освіта і виховання як засоби становлення світоглядних засад сучасного підприємця. Духовно-моральне виховання майбутнього підприємця в сім'ї.
2. Ринкові філософія, світогляд і мораль сучасної людини. Структура ринкової економічної свідомості особистості.

Зміст лекції:

1. Економічна освіта і виховання як засоби становлення світоглядних засад сучасного підприємця. Духовно-моральне виховання майбутнього підприємця в сім'ї.

Філософія, ідеологія і мораль командно-адміністративної системи колишнього СРСР змушені були обслуговувати її потреби, інтереси панівної партійно-номенклатурної верхівки. Домінантами були поняття «слуг народу» і «роботяг» – робітничого класу і трудового селянства, які пишномовно проголошувалися «провідною силою» суспільного розвитку. Нормою часу стала безвідповідальна балаканина. Людина з творчим ставленням до праці вважалася некомфортною, обтяжливою, не зручною. Самовіддане ставлення до праці яскраво підносилось пишномовною ідеологією і пропагандою, тоді як реальна справа замінювалась порожніми гаслами й безвідповідальними заявами. Домінував формальний підхід до оцінки трудового внеску. На офіційному рівні й надалі декларувалися принципи комуністичної моралі, пропагувалися приклади комуністичного ставлення до праці, що поглиблювало розрив між загальноприйнятими нормами та принципами моралі та реальними типами трудової поведінки, які поширювалися в суспільстві.

Нові часи потребували нової філософії, світогляду і моралі. Відповідно на ці потреби стала відмова від класового змісту моралі й проголошення пріоритету загальнолюдських цінностей. Вважалося, що приватна власність і ринкові відносини, що утверджувались, чи не автоматично змінять одні моральні принципи іншими. Однак цього не сталося. Про автоматизм у зміні світогляду, філософії, моралі не може бути й мови. Проблема трансформації в морально-етичній сфері виявилася надзвичайно складною. Традиційні «радянські» моральні норми та цінності – «колективна безвідповідальність», безініціативність, пасивність тощо – не поспішали «здавати позиції». Водночас

нові цінності – ринкові – ще не сформувалися. Значна частина працівників перебувала в стані розгубленості. Формування нових цінностей стримувалося поширеним уявленням про неможливість ведення в Україні чесного бізнесу, про те, що все і всіх можна купити, що протизаконна діяльність може бути безкарною, що в суспільстві домінує корупція і т. ін. У поєднанні з податковим тягарем, свавіллям чиновників і значним рівнем криміналізації трудових відносин завдання утвердження нової філософії, світогляду та моралі на засадах загальнолюдської, християнської етики видавалося майже недосяжним. Остаточно не розв'язано його й сьогодні, через понад двадцять років незалежного розвитку України. Проте на виклики епохи радикальних змін відповіді має дати передусім людина, яка сповідує нову філософію, світогляд, мораль і культуру. Формування такої сили є чи не головним завданням епохи.

Сучасний світ висуває перед людиною нові виклики щодо світоглядно – ціннісного формування її особистісної та соціальної сутності. Надшвидка динамічність знаково-інформаційної цивілізації змушує людину включати в структуру власної феноменологічності елемент підприємливості, без якого неможливе набуття соціокультурної суб'єктності в надскладному інформаційному світі. «У конституюванні аксіосфери соціуму особливе місце належить підприємництву. Як відносно самостійний феномен підприємництво постає особливим видом соціальної взаємодії, різновидом соціальної діяльності з оригінальними ознаками: ціннісно-раціональною спрямованістю, корисно орієнтованою тенденцією, креативно-інноваційним потенціалом» [26, с. 274]. Така сутнісна взаємопов'язаність феномену підприємництва з ціннісно-смысловими характеристиками соціокультурного простору сучасної цивілізації особливо актуалізує концептуально-теоретичне дослідження процесу формування, становлення та розвитку світогляду й моралі сучасного українського підприємця.

Водночас такі філософія, світогляд і мораль є складовими загальнокультурного простору економіко-соціального розвитку будь-якого суспільства. У зв'язку з цим, досліджуючи світоглядно-ціннісні параметри підприємництва, необхідно звернутися до проблематики визначення економічності сучасної людини через категорію економічної культури.

«Економічна культура – це система економічних цінностей суспільства, в якій закарбовано нормативний канон «людини економічної», що визначає особливості економічної соціалізації. Якщо порівняти системи економічних цінностей різних типів суспільства, то можна пересвідчитись, що ці системи несуть в собі образи різних економічних типів особистості як факторів економічної соціалізації. Різні системи економічних цінностей стимулюють

різні властивості індивіда» [22, с. 6]. Таким чином, розгляд світоглядно-моральних та філософсько-феноменологічних якостей нинішнього українського підприємця доцільно, на нашу думку, розпочати з аналізу та визначення філософсько-світоглядних характеристик суб'єкта ринкових перетворень, у його русі та саморозвитку від «homo economicus» до «homo creativus» сучасного типу.

Людина економічна, що формувалася за попередньої – індустріальної – цивілізаційної матриці, була ціннісно зорієнтована, насамперед на здобування користі й прибутку, виробництво та примноження матеріальних благ, їх статусне споживання, а також на завоювання та використання собі на користь різних соціальних статусів, ніш, ринків збуту тощо. «Економізація життя, раціональність, гонитва за матеріальним прибутком сформували капіталістичну людину, тобто економічну людину (homo economicus) – працювиту, раціональну, дисципліновану, підприємницьку, матеріально зацікавлену. Але кожне суспільство породжує два типи людей (адже однією із сутнісних ознак людини є двозначність, амбівалентність): адекватний даному суспільству і протилежний йому, з позитивними й негативними рисами. Капіталізм породив антикапіталіста. Капіталізм породив людину з такими негативними рисами: егоїзм, індивідуалізм, бездушний раціоналізм, самовпевненість, владність, уміння подати себе, показати, рекламувати» [39, с. 67]. На нашу думку, саме економічна людина сучасного типу має потенціал подолання такої амбівалентності на основі вибудовування нових взаємозв'язків між світоглядно-ціннісними значеннями суто економічних категорій, понять, явищ і процесів та духовно-особистісними потребами, прагненнями й морально-вольовими поривами. Саме вивченню такого нового взаємозв'язку економічності та моральності сучасного підприємця присвячене наше дослідження.

Як один із концептуальних моментів варто підкреслити те, що будь-яка підприємницька, бізнесова активність завжди пов'язана з моральними та світоглядними орієнтирами, оскільки є одним із найактивніших видів соціальної дії та особистісної самореалізації. «Зв'язок бізнесу і моралі досить міцний. Адже підприємництво, як і більшість інших видів суспільної діяльності, із самого початку передбачає моральну основу і без неї неможливе» [16, с. 118]. Водночас нинішнє підприємництво відрізняється від такої діяльності минулих століть саме тим, що прагне не вступати у суперечності з загальноприйнятими морально-етичними настановами, а навпаки, інноваційно їх використовувати або навіть визначати тенденції моральнісного самовияву сучасної людини.

У зв'язку з цим, «людина економічна» сучасного типу постає як феноменологічна цілісність економічно–комерційних, бізнесово – підприємницьких цілей і мотивів та світоглядно–ціннісних, морально–етичних установок, принципів, ідеалів, особистісно–творчих енергетичних самовиявів. З метою аналізу такої єдності слід визначити сутнісні характеристики та структурні властивості економічної свідомості сучасного суб'єкта підприємницької діяльності. «До основних феноменів індивідуальної або групової економічної свідомості належать такі: соціальні уявлення про економічні об'єкти, як реальні, так і ідеальні; відношення до економічних об'єктів, а також думки і судження про них, їх оцінки; соціальні настановлення, стереотипи і забобони, що пов'язані з економічними об'єктами; усвідомлювані емоції, почуття і в цілому переживання, що пов'язані з економічними об'єктами; феномен соціальних очікувань, передбачення, прогнозу економічних змін, тобто майбутніх подій, пов'язаних з економічними об'єктами; соціальна катетеризація і інтерпретація економіко–психологічних явищ тощо» [40, с. 419]. Таким чином, складність і багатовимірність економічної свідомості «економічної людини» сучасного типу потребує прискіпливого концептуально–теоретичного дослідження процесу формування, розвитку та реалізації філософських, світоглядних та моральних принципів та орієнтирів сучасного підприємця, що особливо актуально для вітчизняної дійсності, адже українське суспільство перебуває на складному трансформаційному етапі становлення демократичного суспільства, для чого необхідне і зрощення цивілізованого й новітнього типу економічної культури індивідуального та суспільного рівнів.

Загалом підприємці в кожному сучасному суспільстві утворюють один із найпрогресивніших та найактивніших прошарків, що особливо підкреслює їх роль у поступовій еволюції суспільно–економічних, соціально – політичних, громадянських форм. Важливо й те, що підприємець нині є одним із найактивніших суб'єктів формування, становлення і захисту демократичних елементів громадянського світогляду.

«Структурують компонентами громадянського світогляду підприємців можна визнати: самоцінність людського життя, суверенність особистості; екологічну свідомість; дотримання загальнолюдських моральних норм, прав і свобод; законошанування і законслухняність; самозростання в освітній діяльності, професійне самовдосконалення; життєвий оптимізм, потребу в благодіянні тощо» [32, с. 101–102]. Отже, «економічну людину» сучасного типу можна визначити і як людину демократичну, громадянську, людину соціокультурної творчості та інноваційної самореалізації тощо. Саме такі її властивості, на нашу думку, відрізняють її від «homo economicus»

індустріального стибу, яка прагнула насамперед до накопичення й збільшення матеріальних благ та підвищення соціальної статусності.

Визначаючи «*homo economicus*» новітньої формації важливо говорити про неї як про активного суб'єкта соціокультурного розвитку місцевої, національної, регіональної та глобальної спільноти. Визначення відповідних соціокультурних ознак «*homo economicus*» нового типу є необхідною умовою аналізу філософських, світоглядних і моральних основ буттєвої сфери сучасного українського підприємця. На нашу думку, соціокультурні ознаки сучасної економічної людини, підприємця полягають: «по-перше, у визначенні підприємництва є поняття творчості, інноваційності, що притаманне сучасному виду корпоративної культури – інноваційній культурі; по-друге, особиста ініціатива є основною характеристикою як корпоративної культури, так і підприємництва; по-третє, об'єктивним чинником є готовність до ризику; по-четверте, наявність цілі, а відтак і цілеспрямованість, притаманні культурі й підприємництву; по-п'яте, підприємництво розглядають як особливий спосіб господарської поведінки, засадними основами якої є архетипи, що виходять із національного менталітету і є складниками культури; по-шосте, підприємницьке середовище, містить, крім економічного, політичного, правового, технологічного, ще й культурне, як важливу компоненту» [12, с. 188]. Як бачимо, всі ці ознаки містять у собі елемент соціокультурної активності, що перетворює «економічну людину» сучасного типу, підприємця новітньої формації на ключову одиницю загальної системи розвитку соціальної системи як окремої країни чи регіону, так і людства в його цілісно-цивілізаційному вимірі.

Загалом, говорячи про «економічну людину» сучасного типу, ми маємо на увазі суб'єкта соціокультурної, соціально-економічної, громадсько-політичної активності, в основі діяльності якого лежить принцип інноваційної підприємливості. «Нормативним образом «*homo economicus*» ринкової економіки є тип підприємливої людини» [20, с. 273]. Підприємливість як невід'ємна ознака сучасної особистісно-економічної інноваційності є базисом, що визначає ключові ознаки людини нової соціально-економічної доби, котра характеризується надшвидкими темпами інформаційної динаміки, а також ціннісною фундаментальністю знань і компетентностей.

Важливим світоглядним та феноменологічним аспектом формування й розвитку «людини економічної» нової формації є вивчення особистісно – психологічних характеристик підприємця як ключового носія енергії соціально-економічного та соціокультурного розвитку. Дослідження економічних психологів підтвердили, що поведінка «економічної людини» не підпорядковується лише простим закономірностям максимізації вигоди,

раціональних розрахунків і раціонального вибору. До структури економічної свідомості вони відносять:

а) економічні емоції і почуття (задоволення від результатів і процесу праці, бажання визнання, почесей, подолати небезпеку, відчутти азарт, ризик, альтруїстичні або егоїстичні наміри);

б) перцептивну сферу економічної поведінки (дослідження сприйняття грошей, ставлення до речей, товарів, послуг, психологія споживача, реклами, методи продажу);

в) уявлення про те, як функціонує економіка, створюється суб'єктивний економічний образ;

г) здатність окремої людини або соціальної групи відображати, осмислювати економічні явища, пізнавати їх сутність, засвоювати і співвідносити економічні поняття, категорії, теорії з вимогами економічних законів;

д) вольові компоненти економічної свідомості (економічні норми, інтереси, вчинки тощо) [9, с. 162].

Таким чином, розглянувши світоглядні, філософсько-феноменологічні, морально-етичні, соціально-психологічні властивості «*homo economicus*» нового типу, можна стверджувати про її фундаментальну різноякісність, на відміну від «*homo economicus*» індустріальної доби. Більше того, ключовими характеристиками підприємливості сучасної економічної людини стають творчість, інноваційність, соціально-психологічна гнучкість і динамічність, морально-етична телеологічність тощо.

Визначивши ключові характеристики «людини економічної» сучасного типу в усьому їх різноманітті та багатофункціональності, варто зупинитися на аналізі філософсько-світоглядних та морально-етичних властивостей нинішнього українського підприємця, які багато в чому різняться від характеристик підприємницької свідомості розвинутих західних країн. Однією з визначальних причин цього є суспільно-свідомісна інерція, що ґрунтується на впливі колишніх радянських світоглядно-аксіологічних та морально-етичних орієнтацій, у тому числі в економічній сфері. На соціально-економічну сферу України дотепер впливають аномальні явища, які домінували в системі адміністративно-командної економіки СРСР та закріпилися в рисах характеру людини (відчуження від власності, безгосподарність, безініціативність, схильність до розкрадання державної власності тощо). «Ситуація з вітчизняною економічною свідомістю та культурою складалася не найкращим чином. Життя кількох поколінь відбувалось в умовах, що виробили певний спосіб мислення відчужений від економічної самостійності, оснований не на знаннях, а на вірі у всесильність

владних структур, масова свідомість досі не позбулася моделей економічної поведінки, властивих саме радянській економічній культурі» [36, с. 67]. Соціальна пам'ять і механізми її трансляції перетворюють економічні цінності колишньої тоталітарної системи на один із ключових елементів суспільної свідомості, який у поєднанні з комерціалізацією масової психології та прагненням до швидкої наживи створює передумови не для становлення «економічної людини» новітньої формації, а для створення середовища нечесної та нецивілізованої, «дикої» конкуренції.

Окрім того, від колишнього радянського типу соціальної свідомості нам у спадок залишилося постійне сподівання на допомогу держави, відсутність якої є виправданням власної не підприємливості та неможливості активно адаптуватися до ринкових умов суспільного функціонування. Відома українська дослідниця суспільної психології, зокрема економічної, Валентина Москаленко зазначає, що в межах радянського типу економіки відбувалося «виховання залежності і вдячності державі за її патерналізм, відповідальності перед державою, забувалася боротьба з будь-якими об'єднаннями, несанкціонованими державою» [22, с. 7], тоді як за умов ринкової економіки в людині виховуються «незалежність, відповідальність за себе, здатність до відкритих об'єднань з іншими людьми для захисту власних інтересів, стимулювання ініціативи і самоорганізації» [22, с. 7]. На нашу думку, знадобиться ще не одне покоління для позбавлення нашої національно-суспільної свідомості залишків радянських деградаційних принципів і становлення прогресивних принципів ринкового розвитку соціально-економічної сфери. Тому дослідження філософії, світогляду, морально-етичної сфери сучасного українського підприємництва має як теоретичне, так і глибоке соціально-практичне значення.

Вплив радянської економічної культури та масової свідомості сьогодні надзвичайно потужний і через ефективність застосовуваних протягом багатьох десятиліть пропагандистських інструментів, які цілеспрямовано формували групоцентричний тип мислення, позбавляючи людину можливості до особистісної реалізації та встановлення власних смисло- життєвих орієнтирів. Підприємницький тип мислення є глибоко самостійницьким, індивідуалістським, інноваційно-особистісним, таким, що не терпить домінування групової догматики й назавжди витлумачених істин, не придатних до інноваційного покращання. «Радянська культура всією міццю тоталітарної системи формувала інший тип особистості, ніж західна. Це був групоцентристський тип, головним для якого були клас, партія, комуністичне суспільство, а все, що навкруг – вороги, проти яких припустимі будь-які засоби боротьби. Радянська епоха сформувала не тільки групоцентристську

орієнтацію суспільства і особистості, а й, відповідно, групоцентристські внутрішні, часто неусвідомлені настановлення. В сучасних умовах багато предметів і символів, пов'язаних з цими настановленнями, виявились дискредитованими, вони втратили колишню привабливість. Предмети зникають, а настановлення залишаються, бо вони мають більшу інерцію і не змінюються раптово через зовнішні причини. І дійсно, зараз ми спостерігаємо, здавалося б різку, кардинальну зміну символів і захоплень, однак за своєю внутрішньою суттю, за смыслом особистісних настановлень, що їх породили, вони залишаються колишніми. Наприклад, групоцентризм нині не тільки не подоланий, а й навпаки – розквітнув, отримав нові форми і втілення: сепаратизм, націоналізм, різні форми групування, кучкування і протистояння» [22, с. 7]. Отже, аномальні явища, на кшталт безвідповідальності, особистісної пасивності, безініціативності, постійного пошуку ворога, який заважає ефективно працювати тощо, які прищеплювалися тривалий час нашому народові, дотепер негативно впливають на процеси зародження й розвитку підприємницького прошарку в Україні, а також на створення феноменологічного підґрунтя для його діяльності.

Водночас, потрапляння України у вир глобального економічного життя наприкінці минулого століття, а також намагання перетворитися на активного суб'єкта міжнародних економічних відносин – на початку теперішнього, ставить перед нашими громадянами, особливо молоддю, завдання адаптації до нових соціально-економічних реалій. Поки що вітчизняне суспільство далеке від його виконання. «Чимала кількість українців працездатного віку не змогла або не захотіла адаптуватися до нових умов. Багато в чому наші співвітчизники ще зберігають рудименти настанов, норм та практик радянської доби, які – без упевнених сподівань відновлення елементів соціалістичної системи – сьогодні в Україні малоефективні. Необхідна нова “пересоціалізація”, сприяння адаптації працездатного населення, у першу чергу молоді, до нових умов соціально - економічних взаємовідносин» [34, с. 646]. Для такої «пересоціалізації» насамперед необхідно здійснити глибинний концептуально-теоретичний соціально-філософський аналіз і пошук практичних шляхів становлення в суспільстві філософії, світогляду, морально-етичного середовища справжнього підприємництва сучасної доби, з усім різноманіттям його аксіологічної реальності.

У цьому аспекті важливо теоретично визначити економічну сутність людини ринкових відносин: людина-працівник, людина-власник, їх основні характеристики. Сьогодні, в умовах становлення та розвитку економіки знань, ключовою характеристикою людини як елемента ринкових відносин, що розвиваються, є здатність до постійного саморозвитку, інноваційної зміни

дійсності, пошуку та реалізації новітніх методів соціально-економічної, підприємницької, управлінської, комерційної активності. «Зміна змісту праці із репродуктивної, характерної для індустріальної, ресурснозалежної економіки, на творчу працю, що домінує у знаннєвій економіці, – основна тенденція нових соціальних відносин, які безпосередньо визначають роль і місце людини у новій економіці. Саме людина виступає рушійною силою розвитку суспільного виробництва за рахунок накопичення і використання продуктивних сил і знань, проте така діяльність завжди спрямована всередину суб'єкта, передбачає зміну, перетворення внутрішнього світу людини. При цьому матеріальний прогрес, зрозуміло залишається необхідною умовою формування нового господарського порядку, проте новою сутнісною умовою є зміна ціннісних орієнтирів людини. Формується ситуація, в якій головним прагненням особистості стає розвиток і вдосконалення її внутрішнього потенціалу» [30, с. 139]. Таким чином, людина як феномен ринкової економіки є не виробником і споживачем, не власником і робітником, але людиною - творцем, джерелом інноваційної активності, носієм духовно-вольового прагнення до перетворення навколишньої дійсності й самої себе, до самореалізації своїх внутрішніх потреб і поривань.

Становлення такого особистісно-сильного суб'єкта підприємницької активності в нашій країні, яка зазнає впливу згаданих нами застарілих ідеологічних та світоглядно-ціннісних конструктів, – надзвичайно складне завдання. Це зумовлює нагальну необхідність теоретичного розроблення методів адаптаційно-креативної соціалізації української молоді до системи ринкових відносин, що розвиваються в національному суспільстві та у світі.

«З одного боку, підрастаюча людина має адаптуватися в умовах розгортання ринкових економічних відносин. Але цей процес ускладнюється елементарною відсутністю усталеної системи орієнтирів, і в першу чергу – конвенційованої системи нових (ринкових) економічних цінностей, з якими б молода людина звиряла, зорієнтувала свої відносини у сфері економіки. Отже, з іншого боку, на перший план виходить не стільки задача «приспосовуватися» до економічного середовища, скільки формувати його, оскільки нестача усталених ціннісних економічних орієнтирів зумовлює необхідність покладатись на власні ціннісні ресурси, на власний досвід економічних відносин. Сучасні умови формування культури ринкової економіки в Україні вимагають від особистості активної позиції у системі економічних ВІДНОСИН, творчої взаємодії з іншими їх суб'єктами» [10, с. 110]. Отже, перед українською філософською, науковою, економічною спільнотою постає завдання створення такого світоглядно – ціннісного, морально-етичного національного середовища, в якому молодь могла б себе

реалізувати як власники, підприємці, робітники новітньої формації, використовуючи свій значний інноваційно-креативний потенціал.

У світі проблематика підприємницької сутності сучасної економічної людини постає дуже гостро навіть в економічно розвинених країнах. Питання про смисл бізнесу, ієрархію цінностей, роль і місце людини у сфері підприємницької діяльності дедалі частіше порушують як окремі робітники, так і цілі відділи та фірми. Головною проблемою сучасного бізнесу є створення специфічної для конкретної фірми культури, яка була б адекватним утіленням її ділової стратегії [29, с. 15]. В основі новітньої підприємницької культури лежить саме принцип людиноцентричності та моральності будь-якого сучасного бізнесового процесу. «Найбільш цінним капіталом фірми в сучасних умовах стає її робітник – висококультурна особистість, майстер своєї справи. А можливості професійного росту і кар'єри все більше пов'язують з поняттям бізнесу» [19, с. 202]. У зв'язку з цим формування в українській масовій свідомості властивостей «людини економічної» сучасного типу вможливиться лише за умови сприйняття суспільством світоглядно-аксіологічних і морально-ціннісних настанов новітнього підприємництва, спрямованого на розвиток людського потенціалу та креативне перетворення дійсності.

Людина-власник і людина-робітник в основі своїй визначаються саме суспільними відносинами, тобто соціально-гуманітарною нормативністю, що означає обґрунтування їхньої щоденної професійної та побутової поведінки морально-ціннісним самовизначенням. Природна еволюція підприємництва як частини людської цивілізації, що спирається на прогрес економічної культури, свідчить, що процвітання в бізнесі має бути пов'язане з високою мораллю підприємництва. Інакше бізнес не має майбутнього [28, с. 179]. Відповідно підприємницька активність, а особливо її успішність, безпосередньо пов'язана з людськими якостями, особистісними потенціями суб'єкта підприємницької діяльності. «Підприємництво – це не тільки професія, але й покликання, навіть властивість душі або вроджена схильність, особливий спосіб мислення, поведінка, стиль. Підприємництво – це особлива культура. Підприємець зобов'язаний бути культурною людиною хоч би тому, що зацікавлений у постійному успіху» [32, с. 103]. Таким чином, розглядаючи філософські, світоглядні та моральні основи буттєвої самореалізації сучасного підприємця, зауважимо, що вона можлива лише на засадах активної соціокультурної самоідентифікації.

Розглядаючи економічну сутність людини ринкових відносин (людини - працівника, людини-власника), необхідно підкреслити, що сама її професійна діяльність потребує постійного креативно-інноваційного настрою, що глибоко

впливає і на їх особистісно-світоглядне самовизначення. «Підприємець – це господарюючий суб'єкт, функцією якого в економіці як системі господарювання є створення (й реалізація) нових комбінацій факторів виробництва, й який сам виступає активним елементом цього процесу. Підприємець – це ініціатор економічних інновацій у суспільній життєдіяльності» [5, с. 330]. Згідно з енциклопедичним соціологічним словником, підприємець – «провідний суб'єкт ринкового процесу, який ініціює бізнес для випуску товарів та надання послуг з метою здобування прибутку» [35, с. 391], а підприємницька діяльність – «активне запровадження інновацій та нових технологій, творчий пошук «нових комбінацій», масовий випуск нових товарів та надання нових послуг» [35, с. 391]. Підприємницька активність є складовою соціальної активності, де остання – «характеристика способу життєдіяльності соціального суб'єкта (індивіда, групи), що фіксує свідому спрямованість його діяльності і поведінки на зміну соціального середовища, умов, інститутів, відповідно до назрілих потреб, інтересів, цілей, ідеалів» [6, с. 9]. Професійні якості людини ринкового середовища, підприємливої особистості, таким чином, потребують наявності у феноменологічній структурі її свідомості постійного налаштування на активну перетворювальну, творчу, інноваційно-креативну діяльність.

Важливим є й аспект аналізованої проблеми, який присвячений трансформації якісних характеристик людського капіталу нації, що намагається перейти від адміністративно-командної до ринкової системи організації соціально-економічного життя. «Дослідження проблем відтворення й використання людського капіталу як і раніше актуальне, оскільки формування людського капіталу (здібностей до праці, трудової активності, професіоналізму тощо) в умовах ринкових відносин, що розвиваються в Україні, мають свою специфіку порівняно з минулою організацією виробництва, що здійснювалася на основі адміністративно – командної економіки. Ця специфіка пов'язана передусім з розвитком інтелектуального підприємництва, диференціацією кваліфікованої робочої сили і прибутковістю інвестицій у підвищення її продуктивності. Якщо в минулому, віддаючи данину важливості якості робочої сили, а отже, освіти, а далі – стану науки, практичний акцент все ж таки ставився на ресурсному забезпеченні виробництва, то сьогодні економічний успіх розглядається, насамперед, як наслідок якості робочої сили, стану науки, освіти й охорони здоров'я» [4, с. 10]. Тобто ключовим ресурсом ринкової системи економічного функціонування суспільства, безумовно, є трудовий та управлінський людський ресурс з усіма притаманними йому творчо – продуктивними та креативно-трансформуючими характеристиками та властивостями.

Зрештою, розглядаючи економічну сутність людини ринкових відносин – людини-працівника, людини-власника – необхідно, на нашу думку, зупинитися на визначенні ключових морально-етичних особливостей, що характеризують суб'єкта активної, творчо-інноваційної підприємницької діяльності. «Основними моральними критеріями сучасної підприємницької діяльності в умовах сучасної економічної кризи ми вважаємо наступні: культура ділової поведінки на ринку, професіоналізм, справедливість, довіра, завоювання репутації чесного, компетентного та порядного партнера, гідна конкуренція, найбільш надійний партнер той, який теж матиме зиск від угоди, дотримання чинних законів, об'єднання з однопумцями, які поділяють дані принципи» [31, с. 170]. Такі оцінні характеристики морально-етичного образу сучасного є справжніми орієнтирами для формування світоглядно - ціннісного та філософсько-аксіологічного середовища зрощення національного підприємця з високим рівнем економічної культури сучасного типу.

Виконання цього завдання залежить також від чіткого визначення в структурі національної суспільної свідомості співвідношення колективного та індивідуального начал, які по-різному розуміються в адміністративно – командній та ринковій системах управління народногосподарським комплексом.

У свідомості українців зберігаються впливові уявлення про фундаментальність групоцентричного типу мислення. «Ставлення до способу життєдіяльності (колективізм / індивідуалізм). Щодо цих принципів організації господарського життя у масовій свідомості українців, як і раніше, превалює ідея колективної взаємопідтримки (48,6 %) над принципом індивідуального самозабезпечення (40,1 %). Незважаючи на деяке переважання в умонастроях людей ідеї колективної взаємопідтримки над ідеєю індивідуального самозабезпечення, свідомість українського населення нині являє собою доволі сприятливу основу для формування колективістської і індивідуалістичної культури» [14, с. 31]. Водночас ринкова економічна культура також визначає високий рівень ціннісного значення колективної підприємницької дії (корпоративна культура, цінність єдності персоналу фірми тощо), однак на відміну від колишньої радянської свідомості ці принципи ґрунтуються не на всезагальній обов'язковості, а на підприємницькій доцільності й необхідності створення колективних умов для особистісної самореалізації.

Економічна культура людини, у тому числі підприємця, формується в умовах різноманіття соціальних відносин, а отже, не може не містити колективістського, усупільненого компонента. «Особливість феноменів економічної культури в тому, що цінності, норми, потреби й ін. – застосовуються до всього, що оточує людину: цінністю може бути родина,

споріднення, знайомство, заняття, професія, посада, влада, дохід, освіта, місце проживання, житло – тобто все, що складає «світ людини». Завдяки цьому реально економічна культура виявляється немовби «вмонтованою» у тканину суспільних відносин, причому в процесі їхнього формування вона бере дуже активну участь» [17, с. 232]. Таким чином, індивідуальне та колективістське начала в межах сучасної підприємницької культури можуть творчо поєднуватися з метою отримання економічної вигоди та соціокультурного розвитку в рамках ринкових форм управління економічними процесами. Саме підприємець є суб'єктом гармонійного поєднання соціального та індивідуального в економічній сфері цивілізаційного простору.

Підприємець, як і кожна інша людина, формується як особистість на перетині чи в суперечності між внутрішньоособистісними пориваннями й потребами та об'єктивно-соціальними явищами дійсності. Саме в цій сфері зустрічаються взаємонаправлені тенденції індивідуалізму та колективізму, котрі можуть як чинити руйнівний вплив на людину (у разі перекосів та абсолютизації однієї з них), так і сприяти особистісній самотворчості (за умови гармонійного поєднання). «Процес економічної соціалізації особистості відбувається як безперервне встановлення відповідності між рівнем і особливостями структури внутрішньої мотиваційно-потребової системи і відповідними їй об'єктивними обставинами, нормативно-ціннісною системою суспільства. В такому ракурсі, з урахуванням впливу зовнішнього ціннісного середовища на економічну свідомість особистості ми можемо розглядати процес економічної соціалізації як психолого-економічну адаптацію до умов мінливого ціннісного середовища» [13, с. 163]. Таким чином, взаємозв'язок індивідуального й колективістського начал у ринковій економіці представлений як взаємозалежність особистісного саморозвитку та об'єктивно-економічних впливів корпоративної дійсності, що породжує гармонійну або конфліктну енергію, яка зумовлює потребу в самовдосконаленні та саморозвитку людини як суб'єкта підприємницької діяльності, носія певного набору філософських, світоглядних та моральних принципів.

Окрім того, підприємництво та ринкова економіка можуть функціонувати та розвиватися лише в демократичному суспільстві, а демократія втілює в собі поєднання індивідуальних воель та загальносуспільних принципів життєдіяльності, що також поєднує її із соціальною та колективною відповідальністю бізнесу. «Демократія може розвиватись лише там, де є матеріальна забезпеченість та соціальна стабільність.

У протилежному випадку людям просто недоступне демократичне розуміння свободи. Для них воно буде зводитись лише до рівня права на самозбереження. Так, у сучасній Україні більшість людей досі не навчилася

повного мірою використовувати ті права та свободи, які надає демократія» [2, с. 84]. Таким чином, сучасним українським підприємцям на світоглядному та ціннісно–моральному рівні необхідно навчитися колективно – демократичного стилю мислення, а не лише прагнення до індивідуальної самовдоволеності. Саме в цьому, на нашу думку, полягає проблема суперечливого поєднання колективного та індивідуального начал у структурі свідомості підприємця нової формації.

Вивчаючи світогляд, філософію, мораль сучасного підприємця, необхідно звернутися до соціально–філософського аналізу його інтересів, потреб і захоплень як економічної людини, котра формує своє буттєве середовище в межах ринково–економічного простору. В цьому аспекті важливо зазначити, що суто економічні, комерційні інтереси й потреби обов'язково доповнюються особистісно значущими, духовно орієнтованими, такими, що задовольняються індивідуально. «В умовах господарського розвитку, адекватного новій економіці, особливого значення набувають якісні характеристики не лише людини–працівника (такі як компетентність, тобто знання, навички, досвід, кваліфікація; здатність до неперервної освіти, самоосвіти; інтелект; інновативність; креативність), але й людини – особистості – це порядність, чесність, відповідальність, комунікабельність, довіра, колективізм, здатність до співробітництва тощо» [30, с. 140]. Отже, інтереси і потреби сучасного підприємця охоплюють увесь спектр соціальних взаємодій і комунікативних інтеракцій – від професійної діяльності до культурно–творчого самовтілення, від щоденної рутинної роботи до емоційно насиченого дозвілля тощо. У цьому аспекті сучасний підприємець виявляє себе як найактивніший суб'єкт соціокультурної активності, чому також необхідно вчитися представникам підприємницького прошарку нашої країни.

У сучасних економіко–теоретичних концепціях людина економічна вже не розглядається як суб'єкт насамперед виробничої чи прибуткової діяльності. Людина економічна, підприємлива виявляється переважно у вмінні та прагненні раціонально вибудувувати свою буттєву сферу, в якій духовно–творчі елементи не поступаються місцем виробничо–зисковим. Наприклад, «в економічній моделі людини, запропонованій представниками кейнсіанського та інституційного напрямів економічної теорії, людина прагне не лише до привласнення матеріальних благ, а й до збільшення вільного часу, престижної роботи, соціальної захищеності. Економічна модель поведінки людини тут доповнюється такими психологічними чинниками, як милосердя, альтруїзм, служіння колективу, суспільству. Водночас діям індивідів за цією моделлю властива недостатня поінформованість, а отже й обмежена раціональність. Причиною цього є складніша економіко–соціологічна модель поведінки

людини, в якій передбачається вплив на економічну поведінку звичаїв, традицій, культурних цінностей, релігійних переконань» [27, с. 354]. Основою онтологічного, світоглядно-філософського, морально-етичного самовизначення підприємця новітньої формації, таким чином, є повний набір соціокультурних феноменів, представлених у межах сучасної цивілізаційної матриці. Інтереси, потреби, захоплення сучасного підприємця, зокрема українського, мають енергетично спрямовуватися на ті явища об'єктивної та суб'єктивно-духовної природи, які найповнішою мірою здатні сприяти самоідентифікації та саморозвитку його особистості.

Загалом, аналізуючи соціокультурну сутність підприємництва як феномену людської буттєвості, важливо говорити про те, воно спрямоване в сутнісній структурі на задоволення амбівалентних потреб у споживанні й творчості, використанні й перетворенні, самозадоволенні й самопожертві тощо. «Підприємництво – складний багатогранний соціально-економічний феномен, сукупність норм, інститутів і процесів, орієнтований на максимальне задоволення комплексу людських потреб: споживання і творчої самореалізації» [33, с. 3]. Саме людиновимірність феномену підприємництва надзвичайно актуалізує концептуально-теоретичне вивчення філософських, світоглядних, моральних основ середовища буття сучасної економічної людини, в аспекті чого виникає і необхідність дослідження її потреб, інтересів, захоплень і прагнень.

Таким чином, аналізуючи питання інтересів, потреб і захоплень економічної людини початку XXI ст., відзначимо світоглядно-ціннісну роль поєднання чинників суто економіко-підприємницьких з особистісно-духовними факторами, у тому числі морально-етичними. «Моральна мотивація економічної діяльності особистості містить у своїй структурі кілька важливих компонентів, серед яких, крім задоволення економічних

потреб, істотну роль відіграють такі духовно-моральні компоненти, як потреба у самовираженні, самореалізації, здобутті певного соціального статусу, в спілкуванні з іншими людьми та в суспільній оцінці своєї праці. Ці мотиви ґрунтуються на природному прагненні людини до поваги, самоповаги, авторитету в суспільстві, престижу» [23, с. 15]. Інтереси і потреби сучасного підприємця, якщо він прагне до самостановлення як активного соціокультурного суб'єкта, охоплюють увесь спектр новітньої культурно-цивілізаційної буттєвості людини нового тисячоліття. В іншому варіанті підприємницька активність приречена на тимчасовість, дегуманістичне наповнення, неуспішність і нецікавість.

Разом із багатоспрямованістю та різноманітністю інтересів, потреб та захоплень сучасний підприємець характеризується такими рисами, як

діловитість, ініціатива, творчість. Саме вони дають людині економічній новій формції можливість виокремитися в загально-соціальной структурі в ролі найактивнішого суб'єкта соціокультурного розвитку. «Бізнес-прошарок – це активні та творчі люди, значною мірою ініціативні, спрямовані на зміни й перетворення, основна діяльність яких спрямована на отримання прибутку. У своїй діяльності активність спрямовують на вирішення проблем. Дід час прийняття рішень орієнтуються лише на себе, власний досвід. Своїх підлеглих розглядають як хороших виконавців, у конфліктних ситуаціях намагаються шляхом переговорів та співробітництва прийняти конструктивне рішення. Опинившись у скрутній ситуації, нарікають лише на себе. Це люди, які ставлять перед собою завдання досягти далекосяжних цілей і не бояться інновацій. Бізнес-прошарок – категорія людей, котрі постійно в пошуках нових ідей та ресурсів розвитку» [18, с. 266]. Така інноваційно-креативна природа сучасного підприємництва абсолютизує необхідність формування активного та цивілізованого бізнес-прошарку для трансформаційних суспільств, до яких належить і Україна. Саме підприємець із сучасним світоглядом, філософією, мораллю, спрямованими на творчу трансформацію дійсності та на духовно-вольове самовтілення, здатний до реальних реформ, які можуть вивести країну на сучасний рівень соціокультурного й цивілізаційного розвитку. Це надзвичайно актуалізує теоретичну проблематику виховання в сучасній українській молоді підприємницького прагнення до ділової, ініціативної, творчої самореалізації.

Поки що усвідомлення та розуміння сутності підприємливості в нашій країні викривлене у зв'язку з історично-культурними стереотипами і забобонами. Нерозуміння світоглядних та моральних основ підприємницької діяльності призводить до повільного розгортання ініціативно-творчих процесів у вітчизняній економіці. «Які якості повинен мати підприємець? На це запитання відповіли так: жителі України – комерційна кмітливість, хитрість, вміння викручуватися, комбінувати; жителі США – сильний характер, чесність, почуття відповідальності, обов'язковості» [24, с. 94]. Тільки тоді, коли й український підприємець набуде таких світоглядно-фундаментальних і морально-етичних ознак, зокрема в суспільно-національній свідомості, енергія української молоді, спрямована на самореалізацію в ініціативному, творчому, діловитому стилі, справді реалізується повною мірою.

Світоглядний, філософський, морально-етичний рівень аналізу таких якостей підприємця нової формції, як діловитість, ініціатива, творчість, потребує деталізації в конкретних особистісно-духовних та соціально-психологічних параметрах, на що сьогодні спрямована увага філософів,

психологів, соціологів та ін. Загально визнано такі диспозиції підприємницького типу особистості:

¼ Ініціативність – бачить і використовує нові або незвичні ділові можливості; діє до того, як його примусять обставини.

¼ Наполегливість – готовий до неодноразових зусиль, щоб подолати перешкоду; змінює стратегії, щоб досягти мети.

¼ Готовність до ризику – віддає перевагу ситуації виклику або помірному ризику; прагне до дій, що зменшують ризик або дозволяють контролювати результат.

¼ Цілеспрямованість – чітко формулює цілі на перспективу; постійно ставить і коригує короткострокові завдання.

¼ Управлінські якості – використовує ефективні стратегії для впливу і переконання людей; розробляє або використовує процедури спостереження за виконанням робіт.

¼ Незалежність – прагне до незалежності від правил і контролю інших людей; покладається лише на себе в ситуаціях протистояння і відсутності успіху.

¼ Прагнення до самореалізації – бере на себе виконання важких завдань; постійно підвищує фаховий рівень; хоче досягти досконалості в своїй діяльності.

¼ Поінформованість – постійно збирає нову інформацію за напрямками своєї діяльності; використовує особисті й ділові контакти для своєї поінформованості.

¼ Відповідальність – бере на себе відповідальність і йде на особисті жертви для виконання роботи; вірить у свою здатність реалізувати складні завдання [див.: 22, с. 12].

Як бачимо, є широкий спектр індивідуально – та соціально – психологічних характеристик і конкретних виявів загально-світоглядних, ціннісно-філософських, морально-етичних основ сутнісно-буттєвої природи підприємницької активності та сучасного підприємця як креативно-інноваційного суб'єкта цивілізаційного й соціокультурного розвитку національного суспільства. «Культура бізнесу вчить розуміти смисл двох взаємозв'язаних боків підприємницької діяльності – економічного та соціокультурного. Бізнесмен – справжній професіонал своєї справи – вносить у ринкову сферу не тільки поняття «норма прибутку», але й поняття високої якості товару або послуги, поняття «честь марки», «честь фірми», облагороджуючи свою працю, роблячи її сенсом життя. У цьому випадку одержаний прибуток у бізнесі відобразить і професійну майстерність, і

творчий зріст, і суспільну користь. Особиста культура бізнесмена направляє його діяльність в русло загальнолюдського процесу духовного розвитку і гуманізує виробничі відносини. Культура бізнесу поєднує прагматичний та гуманістичний аспекти людської діяльності. Висока культура бізнесмена приводить до виразного усвідомлення своєї творчої ролі в професійній справі та соціокультурного значення своєї діяльності для прогресивного розвитку суспільства» [19, с. 201]. Таким чином, діловитість, ініціативність, творчість, креативність як продовження онтологічних основ світогляду, філософії і моралі сучасного підприємця – це необхідні характеристики формування ключової ролі ділової людини, людини економічної нової формації в соціокультурному просторі сучасної цивілізації. Особливо важливо це усвідомлювати представникам підприємницьких прошарків трансформаційних суспільств, одним з яких є сучасна Україна, яка всіляко намагається позбутися негативних наслідків тривалого перебування в світоглядно-ціннісному полі тоталітарної держави, а також виробити національно орієнтовані та цивілізаційно-адекватні принципи соціального функціонування, у тому числі в підприємницькій сфері.

У будь-якій сфері соціокультурної активності людини ініціатива, творчість, інновація обов'язково зумовлюють відповідальність як світоглядно-ціннісний фундамент вияву особистісної буттєвості. Не є винятком у цьому аспекті й підприємництво, яке втілює в своїй новітній формі найактивніші вияви соціальної відповідальності та підґрунтя для формування людського потенціалу системи ринкових відносин «Оскільки в ХХІ ст. у світі утверджується гуманістична парадигма, то питання відповідальності також набувають особливої ваги. Підвищення відповідальності в сфері підприємництва має поєднуватися із зростанням самосвідомості суб'єктів підприємництва, ефективною законодавчою базою та реальним здійсненням свободи вибору. Крім юридичної відповідності, сьогодні особливо актуальною стає соціальна відповідальність, яка пов'язана з категоріями моралі та етики бізнесу» [12, с. 191]. Соціальна відповідальність підприємця сучасного типу є не просто законодавчо встановленим явищем, але глибоко особистісним світоглядно-філософським базисом його економічної, виробничої, комерційної, соціокультурної активності. Соціальна активність і формування та розвиток людського капіталу – на сьогодні ключові характеристики сучасного типу мислення і дії підприємця, які не набули великого поширення в Україні.

Соціальна відповідальність бізнесу, а також роль підприємництва у зрощенні людського потенціалу нації та народного господарства полягає також у тому, що «середній клас», підприємливі особистості історично несуть

на собі тягар відповідальності за формування певних загальних, типових морально-етичних і соціокультурних типів поведінки, діяльності, особистісної активності. «Головні моральні принципи, що визначають концептуальні засади бізнесу, передбачають повагу до людської гідності й відповідальність, слідування обов'язку і чесність, справедливість і легітимність, сприяння суспільному благу й екологічну свідомість. Підприємницька діяльність ґрунтується також на таких моральних категоріях, як благородство, надійність, відкритість, порядність, солідарність. Кредо бізнесу можна висловити так: «Прибуток вищий за все, але вище прибутку – честь» [16, с. 121].

Сучасний бізнес є не лише діяльністю, спрямованою на отримання максимального прибутку, а й важливим соціокультурним явищем, на яке покладається відповідальність щодо встановлення значної частини соціальної нормативності, зокрема морально-етичної. «Важливою цінністю бізнесу є соціальна відповідальність, яка передбачає певний рівень добровільного відгуку на соціальні проблеми, виконання моральних вимог, що висуває суспільство. У 50-х роках ХХ ст. з'явилася перша ґрунтовна праця з цієї проблеми – «Соціальна відповідальність бізнесмена» Р. Оуена. Автор розглядає поширення концепції соціальної відповідальності на підприємництво, вказує, що усвідомлення гуманістичної мети діяльності може приносити користь і підприємцю, і суспільству загалом» [16, с. 120]. Цей принцип на теоретичному, ідеологічному і практичному рівнях необхідно впроваджувати і в сучасному українському суспільстві. Інакше є велика ймовірність того, що бізнес у нашій країні залишиться «диким» та корумпованим, таким, що буде нездатним відповідально формувати певну соціальну структурність і морально-ціннісну матрицю виробництва, поширення і споживання матеріальних благ.

Окрім того, соціальна відповідальність сучасного бізнесу в його розвинутих, новітніх формах не просто зумовлена зовнішньою необхідністю чи законодавством, але глибоко усвідомлювана та раціонально, навіть науково, обґрунтована. Водночас таке усвідомлення й обґрунтування можливі лише за умови формування достатньої питомої частки освічених та інтелектуально-інноваційних управлінців, робітників, власників-підприємців та ін., що ще більше пов'язує проблематику соціальної відповідальності бізнесу та нарощення його людського капіталу. «Базовою умовою усвідомлення потреби в самореалізації й самовідповідальності у бізнесі є економічна самостійність, основана на знаннях, а не на уседозволеності. У теорії фірми економічна самостійність будь-якого суб'єкта бізнесу розуміється як поєднання свободи і відповідальності. Свобода стосується вибору стратегії і тактики легальної роботи у конкретному ринковому середовищі і має враховувати певні

обмеження, які накладають на цю діяльність держава, закон інші суб'єкти бізнес-діяльності. Відповідальність регулюється законами бізнес-етики, яку слід розуміти як сукупність моральних норм, правил та уявлень, що регулюють поведінку і взаємовідносини людей в процесі їх виробничої діяльності» [11, с. 125]. Отже, нами встановлено чітку й безпосередню залежність між такими феноменами підприємницької буттєвої сфери, як інтереси, потреби та захоплення підприємця – економічної людини, його діловитістю, ініціативністю й творчістю, а також відповідальністю бізнесу та його зацікавленням у формуванні людського потенціалу системи ринкових відносин.

Для того щоб і в українських підприємців сформувалися такі характерні для сучасної економічної людини риси, як ініціативність, креативність, діловитість, відповідальність, творчість, особистісна зацікавленість тощо, необхідно створити систему зрощення людського капіталу засобами освіти, культури, виховання. Саме ці засоби, на нашу думку, є ефективними для підвищення якості людського капіталу країни, що зрештою має виявитися у формуванні міцного та креативного «середнього класу». «Носієм морального прогресу у будь-якому суспільстві завжди був провідний соціальний клас. У демократичному суспільстві сьогодні ця місія належить новому середньому класу. Сучасний представник середнього класу повинен бути не лише зорієнтований на здобуття матеріального успіху, але й соціально відповідальним, готовим до діалогу, мати достатні знання, постійно вдосконалюватись в своїй галузі, мислити критично та, водночас, інноваційно» [3, с. 325]. Такі якості можна формувати лише на основі розвинутих на загальнонаціональному та загальнодержавному рівнях системах освіти, культури, виховання, які були б здатні переконувати молодь і все суспільство в необхідності керуватися певними моральнішими, когнітивними, етико-естетичними, відповідальнішими та іншими критеріями в межах власної професійної та особистісної самореалізації.

Від розвинутості таких соціальних підсистем, як освітня, культурна, виховна, безпосередньо залежить суспільно-формувальна здатність соціуму до виховання підприємницької культури економічної людини сучасного типу, що особливо актуально для трансформаційних суспільств, які випереджальними темпами намагаються формувати ринкову економічну систему, притаманну розвинутих західним країнам. «Під професійною культурою підприємця необхідно розуміти соціальне явище, що відображає ступінь оволодіння професійною групою підприємців, її представниками практичними та ментальними алгоритмами розширеного відтворення приватного капіталу в будь-якій сфері матеріального та духовного виробництва» [21, с. 15]. Тому

суспільству надзвичайно важливо підвищувати рівень підприємницької культури, адже від цього безпосередньо залежать загальнонаціональний економічний розвиток і рівень конкурентоспроможності країни на міжнародних ринках. Підприємницька культура сьогодні є одним із ключових показників, за яким оцінюються економічна розвинутість та перспективність національних народногосподарських систем.

Таке значення рівня підприємницької культури і свідомості для загальносуспільного та загальнонаціонального розвитку надзвичайно актуалізує активність громадськості в розвитку морально-етичних чеснот представників бізнесу, що належать до певної громади, а також молоді як носія значного підприємницько-ділового потенціалу. «Істотну роль у формуванні ділової етики, а також у виявленні та усуненні неетичних методів ведення підприємницької діяльності відіграє громадськість. Питання етики повинні обговорюватись у пресі, на телебаченні, у товариствах споживачів, різних асоціаціях» [25, с. 118]. Справді, значний потенціал зростання людського капіталу та підприємницької культури засобами освіти, культури, виховання належить саме громадськості, чия активність має спрямуватися саме на формування високого рівня громадянської свідомості кожного з її представників, особливо підприємців сучасного типу та новітньої формації.

З огляду на інтереси, потреби та захоплення людини економічної сучасного типу, підприємця нової формації, розкриті нами вище, належний рівень діловитості, ініціативності, творчості, креативності та відповідальності, важливим є рівень освіти та професійної компетентності, яку набуває майбутній бізнесмен в системі національної освіти. «Основна стратегія розвитку освіти може бути реалізована з урахуванням ринкових відносин в системі вищої освіти по формулі: професіоналізм + креативний тип мислення. При цьому другим головним завданням є виконання, крім навчання, функцій виховання коли формуються сила волі, характер, стратегія поведінки, націлена не на реалізацію особистих амбіцій, а на розвиток загальних державних інтересів. В умовах розвитку ринкових відносин та інформатизації суспільства виникають процеси, спрямовані на практичне застосування знань і умінь, що набуваються, здатних задовольняти потреби людини. Соціально-економічні умови диктують необхідність внесення в життя нових вимог – розвиток якостей та здібностей ділової людини» [38, с. 15]. Таким чином, система національної освіти і виховання є вихідною точкою у формуванні високого рівня підприємницької культури і свідомості сучасної економічної людини, особливо в перехідних, трансформаційних суспільствах на кшталт України, де підприємницько-економічні реалії ще надзвичайно далекі від критеріїв цивілізованого бізнесу.

Окрім загальнокультурного, особистісно-феноменологічного значення національної системи освіти і виховання для формування прогресивного підприємницького прошарку в українському суспільстві економічна освіта має також конкретно-професійний компетентнісний характер, адже кожен бізнесмен має володіти необхідними знаннями, уміннями, навичками цивілізованого та ефективного ведення власної справи. «Що дає вивчення дисциплін з бізнесу? Передусім воно дає змогу зрозуміти складності ділового життя, без чого сьогодні в діловому світі не можна ступити і кроку. Освіта допомагає розібратися в тому, як функціонують окремо різні підрозділи в межах одного підприємства, як один вид бізнесу пов'язаний з іншими. Вивчення бізнесу розвиває допитливість, творчий підхід, які дуже знадобляться для роботи, наприклад у галузі маркетингу. Хорошим менеджерам слід мати навички стратегічного мислення, систематичного аналізу. Взагалі, це досить творчі спеціалісти» [24, с. 100]. У зв'язку з цим на українську систему освіти покладається важливе завдання формування нового економічного типу мислення та сучасної ділової компетентності у молоді в таких суспільних реаліях, які не сприяють формуванню цивілізованих економічно-ринкових відносин.

Тому особливої важливості набуває необхідність формування на загальнонаціональному рівні концептуально-теоретичної парадигми підприємницько-економічної освіти і виховання молоді, підвищення її людського, інтелектуального потенціалу. Інтелектуальний потенціал суспільства виконує такі функції: надання кваліфікації та професійної підготовленості населення до продуктивної діяльності; розвиток творчих навичок, зокрема і теоретичного мислення; масова трансформація наукових знань у буденне знання; протистояння процесам руйнування суспільної свідомості [8, с. 6-7]. Інтелектуальний потенціал суспільства розвивається за такими принципами: свобода творчості; недоторканність інтелектуальної власності; не протиставлення інтелектуалізації суспільства загальному перебігу прогресивних змін, їх синхронізація і взаємодоповнення; взаємопоєднання інтелектуалізації та інформатизації; надання нового змісту його структурним утворенням; активне залучення до міжнародного поділу праці [8, с. 6-7]. Всі ці параметри і критерії зростання національного економічно-людського потенціалу пов'язані з необхідністю розвитку національної системи освіти в усіх її вимірах – від набуття конкретно - підприємницьких компетенцій до виховання особистісної творчості, креативності, інноваційності, громадянської активної позиції, соціальної відповідальності.

У цьому аспекті слід якнайактивніше використовувати також потенціал народної культури для того, щоб на основі її потужного морально-духовного енергетичного імпульсу формувати етичні принципи економіко - підприємницької діяльності. В усі історичні часи підприємництво, ділова активність так чи інакше були пов'язані з народною культурою, побутом фольклором, тощо. Багато десятиліть свідомого тоталітарного знищення національно-культурних здатностей до підприємливості й діловитості не минули дарма, і сьогодні перед культурно-освітньою спільнотою України постає завдання відродження національного соціокультурного підґрунтя економічної людини народно-національного моральнішого типу. «Сутнісне начало підприємництва безпосередньо пов'язане з моральними цінностями, виробленими культурою народу. Воно опосередковує мотивацію та соціальну спрямованість цього виду трудової діяльності. Моральні цінності і їхня перевага в різних народів не збігаються. До того ж при виробленні духу підприємництва в шкалу цінностей можуть вноситися корективи, що й відбувалося при становленні капіталізму. Усе це унеможлиблює успішну приживлюваність запозичень, далеких національній культурі: вони набувають спотворених форм» [37, с. 87]. У глибинах української національної свідомості вкорінені ефективні властивості та механізми виховання сучасної економічної людини. «Особливостями українського господарського менталітету дослідники також називають завзятість у праці, розвинуті приватновласницькі інстинкти, толерантність та відкритість до засвоєння чужого досвіду» [7, с. 11]. Посткомуністична Україна, на жаль, у соціально – феноменологічному плані є носієм і багатьох негативних економічно – свідомісних феноменів. Н. Г. Комих серед соціокультурних особливостей сучасного українського підприємництва підкреслює такі риси, як наявність інституту соціальних зв'язків (кумівство, дружба, родинні зв'язки) та патерналізм (очікування підтримки, захисту, допомоги, пільг з боку держави) [15, с. 5]. Саме на подолання таких негативних явищ у структурі сучасного національного економічного типу мислення мають спрямовуватися зусилля української освіти, культури, виховання.

Загалом варто підкреслити особливе значення національної системи освіти і виховання у формуванні світогляду, філософії, моралі сучасного українського підприємця. «Успішному формуванню морально-етичних засад підприємництва сприяє існуючий соціальний механізм впливу на індивіда. Морально етичні якості підприємців формуються, насамперед, в процесі функціонування системи виховання і навчання, які спрямовані на перетворення етичних знань в моральні переконання. Причому саме виховання необхідно розглядати в нерозривній єдності з перетворюючою діяльністю, а

отже не тільки з наявними об'єктивними умовами, але й із зміною цих умов. Інакше кажучи, виховання морально-етичних засад підприємництва покликане передати соціальний досвід попередніх поколінь, ввести підприємця в існуючі суспільні відносини. Разом з тим, воно спрямоване в майбутнє, на постійний розвиток і вдосконалення, зміну умов як власного життя, так і життя інших людей. Таким чином, наявні об'єктивні і суб'єктивні фактори виступають в ролі засобів виховання морально - етичних основ підприємництва, включаються в систему виховання в міру того, як вони можуть бути використані для вирішення виховних завдань» [1, с. 12]. Таким чином, засоби освіти, культури, виховання є, на нашу думку, найефективнішими засобами зростання людського капіталу з метою підвищення рівня його економічної та підприємницької культури та свідомості.

Підбиваючи підсумки нашого дослідження, слід зауважити, що саме підприємницький прошарок у будь-якому демократичному суспільстві містить основний потенціал його національно-креативного та перетворювально-інноваційного розвитку. «На сучасне підприємництво покладаються надії і як на механізм, що регулює соціальну взаємодію з позиції орієнтації на гуманістичні цінності. Духовно-практичний потенціал суб'єкта підприємництва містить творчо-інноваційний актив, сполучений із зусиллями волі й знань у сфері організації й управління, які сукупно спрямовані на самовдосконалення й самозбереження» [26, с. 272]. Отже, розглянувши сутність поняття «економічної людини» сучасного типу, простеживши впливи посткомуністичної суспільної свідомості на формування сучасної підприємницької культури в нашій країні, визначивши можливості подолання впливу негативних факторів колишньої командно – адміністративної системи на сучасну економічну культуру, а також здатності освіти, національної культури та виховання формувати креативність, діловитість, інноваційність і відповідальність у сучасній молоді як потенціалу формування активного підприємницького середнього класу в Україні, можна зробити низку взаємопов'язаних висновків.

По-перше, визначивши основні світоглядно-ціннісні, філософсько-феноменологічні, морально-етичні та соціально-психологічні особливості «людини економічної» сучасного типу, підкреслимо фундаментальну інноваційність, внутрішню творчу енергетичність а також морально-ціннісну телеологічність цього феномену. На відміну від «homo economicus» індустріальної доби, «людина економічна» нової формації не лише прагне до зміцнення і нарощування свого матеріального добробуту та соціальної статусності, а й орієнтується на ціннісні імперативи духовно-творчого, інноваційного, ціннісно-вольового характеру. Нормативним принципом

«людини економічної» сучасного типу є підприємливість – здатність до інноваційного осмислення та перетворення дійсності різними методами, здебільшого економічно – комерційними. Світогляд, філософія, мораль сучасного підприємця як «людини економічної» нової формації – це складний – структурний та поліфункціональний феномен, у якому спрямованість на прибуток за будь-яку мету посідає далеко не центральне місце.

По-друге, проаналізувавши аномальні явища в системі адміністративно-командної економіки та їх закріплення в рисах характеру людини (відчуження людини від власності, безгосподарність, безініціативність, схильність до розкрадання державної власності, страх новацій, пошук ворогу, що заважає нормально працювати тощо), а також їхній інерційний вплив на формування економічної культури і свідомості сучасного українського суспільства, підкреслимо, що саме деградаційні тенденції збереження негативних принципів командно-адміністративної системи управління соціально-економічним життям суспільства стають на заваді формуванню нового типу підприємницького світогляду, філософії моралі. Також визначено ключові характеристики економічної сутності людини ринкових відносин (відповідальність, ініціативність, прагнення до моральнішого впорядкування діяльності, до інноваційно-креативного перетворення дійсності та активно-адаптаційного соціокультурного самовизначення), які мають стати справжніми світоглядно-аксіологічними орієнтирами для підприємницького прошарку, що формується в Україні.

По-третє, дослідивши суперечливі тенденції та можливості поєднання колективного й індивідуального начал у свідомості, світогляді, філософії та моралі сучасного підприємства, визначено, що лише за соціально-економічних систем управління, в яких навмисно наголошується на дихотомії цих начал, вони вступають у жорстку суперечність. Насправді, є безліч можливостей соціальної дійсності у гармонійному поєднанні індивідуалістських та колективістських прагнень особистості, адже саме вони лежать в основі будь-якої соціальної дії. Нами підкреслено, що саме ринкова економіка, яка формує сучасний цивілізований рівень підприємницької свідомості та мислення, створює сприятливе середовище для гармонійного поєднання цих двох суперечливих феноменів людського буття.

По-четверте, встановивши чітку й безпосередню залежність між такими феноменами підприємницької буттєвої сфери, як інтереси, потреби та захоплення підприємця як економічної людини, його діловитість, ініціативність і творчість, а також відповідальність бізнесу та його зацікавлення у формуванні людського потенціалу системи ринкових відносин, визначено, що всі ці феномени мають глибоке світоглядно – філософське,

морально-вольове та етико-аксіологічне підґрунтя, яке склалося протягом століть розвитку західної ринкової культури та цивілізації. В усіх сферах життєдіяльності сучасного підприємця, в усіх середовищах його онтологічної самореалізації виявляється особистісне прагнення до морально – духовного та енергетично-вольового перетворення дійсності, що робить економічну людину нової формації креативно– інноваційною, інтелектуальною, відповідальною не лише перед собою чи своїми працівниками, а й перед усім суспільством. Саме відчуття такої глобальної соціокультурної відповідальності необхідно виховувати в української молоді, яка зрештою утворить підприємницький клас, що відповідатиме світоглядно – філософським і морально-етичним критеріям сучасного цивілізованого підприємництва.

По-п'яте, вивчивши можливості зростання людського капіталу та підприємницької культури засобами освіти, культури, виховання, відзначимо нагальну потребу в ефективному освітньо-виховному та культурно – розвивальному впливі на сучасне українське суспільство з метою підвищення рівня суспільної свідомості щодо економічно–підприємницької проблематики. Використання новітніх освітніх і виховних технологій, а також застосування значного духовно-енергетичного потенціалу народної культури мають впливати на свідомість нації, особливо молоді, яка зрештою повинна перетворитися на підприємницький локомотив соціокультурного та економічного розвитку країни. Загалом від зусиль держави, національної освітньої та культурної спільноти, громадянського суспільства у сфері економічного виховання та просвітництва залежить майбутнє України як повноцінного та конкурентоспроможного суб'єкта міжнародного і глобального соціально-економічного розвитку.

Феномен сучасної економічної людини передбачає високий рівень соціально-економічної, громадянської, особистісно-моральної культури і свідомості, що означає необхідність високого рівня економічної освіти і виховання в суспільстві, де забезпечуються ключові основи для формування підприємця сучасного типу. В Україні як державі перехідного, трансформаційного типу поки що відбувається лише процес становлення економічної освіти і виховання, необхідних для повноцінного розвитку в масовій та професійній свідомості елементів економічно–підприємницької культури сучасного характеру. Це надзвичайно актуалізує концептуально – теоретичний, філософсько-світоглядний аналіз розвитку економічної освіти і виховання як основних засобів становлення світоглядних засад сучасного підприємця.

У сучасному світі людина будь-якої професії та сфери діяльності має потребу в достатньо високому рівні економічної освіченості, культури та

свідомості, що особливо стосується тих, хто обрав для професійної самореалізації сферу підприємницької діяльності. Соціально-економічна сфера життєдіяльності загальносуспільної системи в глобальному інформаційному світі домінує над іншими, що потребує для достеменної орієнтації в цивілізаційному та соціокультурному просторі формування певного рівня економічних знань, цінностей, орієнтирів та вмінь.

«Життєдіяльність людини протікає в соціальному просторі де вона, як суб'єкт, характеризується, зокрема, і формами включенням в економічну діяльність. Розгортання суб'єктності в процесі економічної соціалізації зумовлює формування у людини соціально-економічних настановлень, орієнтацій на певні економічні цінності, професійних знань та навичок, інших психологічних якостей набутих особистістю при підготовці до економічної діяльності. Від успішності економічної соціалізації залежить активність людини в економічній сфері, її самореалізація протягом усього життя. Актуальність дослідження проблем формуванні соціально – економічних настановлень визначається необхідністю розкриття ролі суб'єкта в процесі економічної соціалізації особистості, що дасть можливість активізувати розгортання потенцій суб'єкта від чого залежить успішність самореалізації людини в економічній сфері» [3, с. 31]. Особливо активною та ефективною економічна соціалізація має бути для тих суспільних суб'єктів, які цілеспрямовано орієнтуються на самореалізацію в певних формах підприємницької активності. Одним із ключових, фундаментальних структурних елементів соціалізації, у тому числі економічної, в сучасному світі є система освіти і виховання, від якісних та кількісних показників якої багато в чому залежить міжнародна конкурентоспроможність національної економіки, а також її внутрішня стабільність, прогресивність, здатність до інноваційного саморозвитку.

Особливо актуальною проблематика економічної освіченості та соціалізованості постає для молоді трансформаційних суспільств, у яких не сформований ціннісно-орієнтаційний, світоглядно-феноменологічний, національно-культурний фундамент для становлення підприємливої особистості в її сучасному цивілізованому розумінні. У зв'язку з цим саме перед системою економічної освіти і виховання постає комплексне завдання підготовки молоді до життя та самореалізації у фінансово-економічному середовищі сучасного світу. «Глибокі соціально-економічні зміни в світі, перехід до ринкової економіки ставлять перед сучасним суспільством важливу педагогічну проблему – сформувати економічну культуру молоді людини, яка сприятиме здійсненню ефективної економічної діяльності та дозволить оцінювати цю діяльність з позиції не тільки економічної доцільності, а й

моральної цінності» [15, с. 86]. У такій ситуації економічна освіта і виховання постають не лише як професійна необхідність, а й як засіб формування світоглядно–ціннісних, морально-етичних засад сучасного українського підприємця. «Перехід до ринкової економіки, який вимагає глибоких соціально-економічних змін у державі, висуває перед суспільством важливу педагогічну проблему формування економічної культури молоді, її підготовки до входження в життя за нових умов, значної перебудови змісту шкільної та вищої освіти» [8, с. 141]. Таким чином, перед українською освітньою спільнотою та широкою громадськістю сьогодні стоїть важливе завдання створення відповідних умов для освітньо–виховної та світоглядно – моральної соціалізації національної молоді у складних економічних умовах сучасного глобального інформаційного світу.

У цьому аспекті виникає важливе питання, яке потребує концептуально–теоретичного аналізу, а саме: чи настільки нагальною є сьогодні потреба в загальній професійній та економічній освіті людини як суб'єкта ринкових відносин? Відповідь на нього, на нашу думку, однозначна, адже волею історичної долі ми опинилися в соціально-економічній ситуації, коли ринкова економіка диктує свої правила поведінки, а суспільна свідомість зазнає потужного впливу ідеологем, вироблених тоталітарною машинною командно-адміністративною системою. «Ломка економічного і життєвого укладу співвітчизників відбувається дуже болісно. Сформована система цінностей радянського способу життя, правил і норм поведінки, традицій і звичаїв господарювання ще діє і вступає в суперечність з новими реальними умовами» [17, с. 42]. Така ситуація потребує створення на загальнонаціональному рівні ефективних механізмів формування нових світоглядно–аксіологічних, професійно–інтелектуальних та творчо – інноваційних основ соціально-економічного, підприємницького менталітету українського населення, особливо молоді. «Ринкові відносини, навіть у зрілих, цивілізованих формах, породжують численні суспільні та особистісні проблеми, до адекватного сприйняття та розв'язання яких необхідно направлено готувати, і особливо, молодь. Саме забезпечення належного рівня життєздатності особистості, уміння орієнтуватись в швидкозмінних умовах дійсності і при цьому зберігати високу толерантність до невизначеності стає актуальним в рамках дослідження економічного аспекту соціалізації особистості» [25, с. 227]. Ці та інші виклики, що постають перед сучасною людиною, особливо молоддю, визначають необхідність здобуття принаймні загальної економічної освіти, а для майбутніх підприємців – і професійної. Крім того, на нашу думку, у світі, що швидко змінюється, особливо в його

фінансово-економічному вимірі, є постійна потреба в розширенні економічної компетентності, навчаючись впродовж життя.

Сучасна економічна освіта, як загальна, так і професійна, – це необхідна умова формування особистісних і професійних компетенцій людини, необхідних для всебічної самореалізації в умовах глобалізаційних інформаційно-інноваційних тенденцій. При цьому, така освіта повинна мати не тільки вузькоспеціалізований, а й загальносвітоглядний, особистісно-формувальний характер. «В умовах глобалізації інформаційно-інноваційних тенденцій та створення системи безперервної освіти першочергового значення набуває проблема формування особистості сучасного фахівця, виховання в нього якостей ділової людини, що характеризують можливості особистісного потенціалу в суспільно – громадській, державно-політичній, виробничій сферах. Отже, виникає потреба у переосмисленні та теоретико-методологічному обґрунтуванні процесу підготовки майбутніх фахівців, зокрема, економічного профілю» [7, с. 176]. Справді, економіко-педагогічна спільнота як один із ключових елементів української системи освіти має сьогодні докладати надзвичайних зусиль заради забезпечення методологічної, навчально – виховної, компетентісно – формувальної, світоглядно – ціннісної єдності у викладанні дисциплін економічного профілю як для майбутніх фахівців – підприємців, так і для спеціалістів в інших сферах професійної діяльності. Учені наголошують, що «в нових соціально-економічних та соціо – культурних умовах існування незалежної України освіта в економічній галузі має бути спрямована не тільки на формування певної кількості компетенцій, але й на виховання в майбутніх фахівців прагнення до діяльності в економічній галузі, формування самостійного дбайливого господаря, який відчуває потребу в особистій економічній культурі, у інноваційному застосуванні знань на практиці, у прагненні до ділового успіху» [6, с. 49–50]. Таким чином, загальна та професійна економічна освіта сьогодні для будь-якого суспільства, особливо трансформаційного, є ключовим фактором забезпечення його поступального розвитку в межах загальносвітових глобальних тенденцій. Це, у свою чергу, актуалізує проблему диверсифікації та урізноманітнення форм, методів та організаційних режимів надання громадянам України високоякісних освітніх послуг у сфері економічних наук і навчальних дисциплін.

У країнах із розвинутою формою ринкової економіки економічна освіта, просвітництво, виховання є необхідною умовою та обов'язковим елементом функціонування національної соціально-економічної системи. Високий рівень економічної освіченості, культури та свідомості в таких країнах забезпечується як економічними реаліями сучасного типу, так і розвинутою економічною

освітою, тоді як у трансформаційних суспільствах, зокрема в Україні, ці два елемента перебувають у зародковому стані.

«Перехід нашої країни до ринкової економіки висуває актуальну проблему сучасності – формування готовності молоді та студентів до адаптації в умовах соціально-економічного життя, що змінюється. Ця проблема може бути вирішена тільки за умови розвитку у молоді підприємницьких здібностей, які забезпечуватимуть досягнення реальних успіхів в будь-якій області вибраної ними професійної діяльності. Особливості сучасного адаптаційного процесу в Україні обумовлені не тільки глибокою трансформацією всього устрою суспільства, радикальною зміною форм власності, становленням і розвитком ринкових відносин, що визначають якісні зміни в соціально-економічній поведінці людей, але і у високому ступені нестабільності самого середовища, темпи зміни якого далеко не завжди враховують адаптивні можливості населення» [33, с. 13]. Таким чином, розвиток економічної системи українського суспільства прямо залежить від того, чи в змозі буде українська освітня спільнота виробити адекватні механізми прищеплення молоді високого рівня економічної та підприємницької культури сучасного типу. Водночас і реальні економічні процеси, безумовно впливають на економічну соціалізацію молоді та на рівень її економічно-підприємницької освіченості та вихованості.

У зв'язку з цим професійна економічна освіта сьогодні має формуватися у тісному взаємозв'язку з конкретною підприємницькою діяльністю, що забезпечуватиме повноціннішу соціалізацію підприємливої молоді в умовах надшвидких змін у соціально-економічному житті трансформаційного суспільства глобалізаційної доби. «Одним із важливих аспектів теорії формування і розвитку економічних знань, що, власне, і вказує на їх зміст, є професійна підготовка. Саме вона є однією з головних ланок побудови ефективної системи економічної освіти особистості. Економічна освіта дозволяє виявити певний рівень забезпечення особистості знаннями, необхідними для формування морально-економічних рис студента, підготовки його до навчально-пізнавальної та господарсько- побутової діяльності» [24, с. 56]. Надалі ж саме від креативно – інноваційних здатностей самої особистості безпосередньо залежатиме успішність її професійної підприємницької активності. Проте необхідно чітко усвідомлювати, що саме освіта, зокрема загальна та професійна економічна, покликана розвивати в людині перетворювальне ставлення до дійсності, креативне ставлення до буденної та професійної самореалізації, що є необхідною умовою і для ведення успішної підприємницької діяльності в умовах розвитку ринкової економіки.

Таким чином, в умовах становлення ринкової економіки, коли глобальні тенденції пов'язані зі знаннєвими принципами, концептуально – теоретичний аналіз національної системи освіти є надзвичайно актуальним. У зв'язку з цим необхідно зупинитися на аналізі сучасного стану та головних суперечностей економічної освіти в Україні. Соціальні зміни, що відбулися в нашій країні, зумовлюють значні перспективи у житті українського народу, переоцінку й оновлення всіх сфер життєдіяльності, у тому числі науки, освіти і культури. Одним із головних напрямів такого оновлення є пошук нових засобів виховання кваліфікованих фахівців для всіх галузей, насамперед спеціалістів з економіки, які будуть здатні в найближчому майбутньому організувати та здійснити такі економіко-соціальні перетворення, які нададуть змогу молодій незалежній Україні стати поряд із розвинутими європейськими державами. «На сучасному етапі вищі навчальні заклади, які готують економістів, повинні ще ретельніше розв'язувати актуальні завдання дальшого поліпшення їхньої професійної підготовки, зосереджувати свої зусилля на вдосконаленні змісту освіти, впровадженні в навчальний процес нових, більш ефективних методів, форм і засобів організації навчання, на формуванні в майбутніх спеціалістів активного творчого ставлення до економічної діяльності. Нагальне зростання вимог до підготовки економістів–спеціалістів, які будуть відповідати перед народом за визнання держави в цивілізованому світі, продиктоване самим часом» [34, с. 175]. Отже, є нагальна потреба у світоглядно–ціннісному, науково – методичному, інструментально–інноваційному поліпшенні стану економічної освіти в нашій країні, а також у подоланні ключових суперечностей у її структурі, які, на нашу думку, виникають насамперед через невідповідність об'єктивної економічної реальності в Україні та провідних теоретичних розробок щодо підприємництва в умовах ринкової економіки та глобального світорозвитку.

Провідні європейські та північноамериканські країни розвивали сучасні форми ринково–економічних відносин у гармонійному зв'язку з новітніми досягненнями економічної науки і освіти, що сприяло формуванню інноваційно–креативного типу підприємницького мислення. Брак такого типу мислення в трансформаційних посткомуністичних країнах сьогодні має компенсуватися наздоганяльними темпами розвитку економічної освіти. Однак сучасна ситуація засвідчує нездатність учасників ринку менеджмент – освіти – університетів бізнес–шкіл – забезпечити потреби бізнесу у відповідних фахівцях. Особливо це стосується підготовки фахівців, які повинні вирішувати завдання на стику інформаційних технологій із менеджментом, економікою, фінансами, управління персоналом, готових до роботи в галузях нової економіки. Серед таких потрібних і водночас

недостатньо представлених на ринку праці спеціальностей – бізнес – аналітика, управління інформаційними ресурсами підприємства, організація інформаційних систем тощо.

Зауважимо, що загальними недоліками української економічної освіти, які потребують негайного втручання, є: відсутність тривалих традицій вивчення менеджменту; відірваність від реальних потреб економічної діяльності; недостатній рівень підготовки фахівців щодо володіння методами економіко-математичного аналізу; неврахування вимог ринку праці під час підготовки фахівців економічного напрямку; низька середня якість підготовки студентів; невідповідність світовому рівню підготовки фахівців у переважній більшості ВНЗ [21, с. 131].

Як бачимо, економічній освіті в нашій країні властиво достатньо багато дисфункціональних і суперечливих явищ, фундаментальними причинами чого, на нашу думку, є як недостатня ідейно–принципова та науково – методична сформованість самої української економічної освіти, так і невідповідність реально–об’єктивних форм економічно–підприємницької дійсності України тим ринково–економічним реаліям, на які орієнтуються західна економічна освіта і наука, а також підприємницька інноваційно– професійна сфера.

Ще однією важливою суперечністю сучасної української економічної освіти є її намагання використовувати інноваційно–гуманістичні методи для формування сильної особистості підприємця тоді, коли реальні умови вітчизняного «нецивілізованого» ринку потребують від підприємця не стільки знань, вмінь та високої моралі, скільки здатності пристосовуватись до корупційного економіко–державного середовища. Цю суперечність може розв’язати лише за умови реформування й становлення національної ринкової економіки, коли знадобиться справді сучасний суб’єкт підприємницької та соціокультурної активності. «Ринкова економіка сучасної України потребує такого суб’єкта економічних відносин, у якого б особистісні риси узгоджувались з принципами лібералізації виробництва, фінансів, пріоритету приватної власності» [22, с. 211]. Саме на підставі таких цінностей та орієнтирів, на нашу думку можна подолати згадані суперечності національної економічної освіти, а також сприяти активнішій і креативнішій соціалізації української молоді до економіко–підприємницьких реалій.

«Економічна соціалізація особистості розглядається як процес входження підростаючої людини в економічну сферу суспільства, як формування у неї економічного мислення, як процес інтеріоризації нової реальності, що включає пізнання економічної дійсності, засвоєння економічних знань, набуття навичок економічної поведінки. В ході його відбувається процес формування і розвитку певного типу особистості у

відповідності з потребами і вимогами соціально-економічної сфери суспільства» [13, с. 7]. З огляду на це у структурі економічної освіти, як загальної, так і професійно – підприємницької, необхідно передбачати змістові елементи, спрямовані на світоглядно–ціннісну та компетентнісну підготовку молодшої людини до економічних реалій трансформаційного суспільства, а також на підготовку майбутніх підприємців до компетентного подолання суперечностей, наявних у такому суспільстві.

Зрештою, саме освіта є суспільною підсистемою, в якій у найактивніший та найадекватніший спосіб долається невідповідність між сферою знання і цінностей та об'єктивно– реальними умовами. На економічну освіту сьогодні в нашій країні покладається завдання виховання не лише професіоналів– підприємців, а й людей з високими особистісно– духовними, творчо– вольовими здатностями. «У контексті теорії людського капіталу освіта розглядається як підготовка людей до трудової реалізації, тому перевага віддається професійним предметам. З погляду людського розвитку навчання має самостійну цінність тому, разом з професійними предметами важливого значення набувають гуманітарні дисципліни як засіб глибшого розуміння природних і соціальних явищ, місця людини в житті» [10, с. 123]. Саме на потенціал подолання через економічну освіту і просвітництво розриву між усвідомленою бажаною дійсністю та об'єктивною реальністю покладається багато сподівань, адже від цього залежить здатність майбутніх поколінь до активно–творчої, креативно– інноваційної самореалізації в економіко– підприємницькій та управлінській сфері.

Для вирішення сформульованих вище фундаментальних і стратегічних завдань, які необхідно, на нашу думку, теоретично і парадигмально– концептуально визначитися з перспективами та основними напрямками розвитку економічної освіти, здійснити деталізоване діагностування і прогнозування можливостей розвитку цієї освітньої сфери в креативно– інноваційному руслі. Головним, звичайно, має бути стратегічний пріоритет підготовки молоді до професійно–компетентної підприємницької діяльності та активно–інноваційної економічної соціалізації в умовах глобалізаційних і трансформаційних тенденцій. «Основні завдання вищих навчальних закладів, що здійснюють підготовку фахівців з економічних профілів, полягають у забезпеченні опанування випускниками системи знань і вмінь розв'язувати певні типові завдання діяльності в процесі здійснення зазначених виробничих функцій, перетворення необхідних економічних знань в економічне мислення, розвитку важливих якостей особистості, які підвищують адаптацію молоді в професійній сфері» [19, с. 155]. Гармонійне поєднання професійної компетентності та загальнолюдських цінностей, розуміння економічних

закономірностей та соціокультурних тенденцій є ключовим пріоритетом національної економічної освіти, особливо в умовах, коли майбутні підприємці після здобуття освіти стикнуться зі складними реаліями трансформаційного суспільства.

Найважливішим напрямом розвитку економічної освіти, який необхідно перспективно прогнозувати, а також усіляко розвивати, є формування у свідомості населення, особливо у майбутніх спеціалістів – підприємців, глибокого розуміння світоглядно-ціннісної, фундаментально – феноменологічної значущості економічних знань і переконань, високої підприємницької компетентності в структурі особистості кожної людини. «Завдання навчання економістів полягає в тому, щоб вибір професії виявлявся логічним наслідком поступового підвищення рівня професійної спрямованості. Для розвитку професійної спрямованості необхідною є така організація діяльності майбутніх керівників, яка б актуалізувала протиріччя між вимогами передбачуваної діяльності та її особистісним значенням для людини» [16, с. 375]. Розбудова економічної освіти, яка б гармонійно поєднувала професійно-управлінські, підприємницькі компетенції з особистісними ціннісними орієнтирами людини можлива лише за умови застосування провідних інноваційно-гуманістичних методів навчання висококваліфікованою освітньою спільнотою.

У зв'язку з цим виникає необхідність розроблення науково – педагогічною спільнотою адекватних реальній соціально-економічній ситуації методик інноваційно-гуманістичного плану, які б спрямовувалися на розвиток сучасних, якісних світоглядно-ціннісних, особистісно- професійних, підприємницьких компетенцій. Від цього, на нашу думку, залежать як конкурентоспроможність національної економічної освіти, так і перспективи розвитку та реформування української економічної системи.

«Виникає необхідність пошуку нових моделей і підходів до професійної підготовки майбутніх фахівців, зокрема, економічного профілю, від якості знань і умінь яких значною мірою залежить економічний розвиток нашої країни. За таких умов переосмислення змісту, форм і методів професійної підготовки майбутніх економістів спрямування її на врахування сучасних соціально-економічних реалій має важливе загальнодержавне значення. Істотною складовою професійної підготовки фахівців економічного профілю є їх психолого-педагогічна освіта, адже професійна діяльність цих фахівців значною мірою пов'язана з професійним і особистісним спілкуванням, вмінням долати конфлікти, здатністю до саморегуляції, самоконтролю, саморозвитку, організаційної діяльності, творчого вирішення професійних завдань. Тому психолого-педагогічна підготовка майбутніх фахівців

фінансово-економічного профілю є однією з вирішальних умов підвищення ефективності їх майбутньої професійної діяльності» [29, с. 171—172]. Формування цілісного освітнього простору підготовки спеціалістів – підприємців на засадах гармонійного поєднання загальнолюдських цінностей та світоглядних орієнтирів з конкретно–професійними знаннями, вміннями та навичками має бути основним пріоритетом формування й розвитку національної системи економічної освіти. При цьому надзвичайно важливо як використовувати здобутки провідних зарубіжних шкіл економічно–управлінської освіти, так і значні гуманістичні здобутки вітчизняної освітньої спільноти, якими славиться українська педагогіка.

Окрім того, стратегічним пріоритетом національної системи економічної освіти і виховання є формування у широких мас сучасного розуміння економічно–підприємницьких цінностей надзвичайно викривлених в умовах посткомуністичного простору, що потребує значних просвітницько–виховних зусиль. У цьому аспекті важливе й виховання ключових морально–етичних компетенцій спеціалістів–підприємців. Освіта студентів–фахівців економічного профілю покликана послідовно формувати у спеціалістів економічне мислення та свідомість, виховувати розумні потреби, розвивати здібності у певному виді діяльності, формувати вміння співвідносити свої потреби з матеріальними можливостями; виховувати бережливе ставлення до природи, свідоме ставлення до обраної професії в умовах інтеграційних процесів, що відбуваються у державі; озброювати спеціалістів теоретичними знаннями та практичними навичками щодо особливостей праці, формувати потреби у здійсненні економічного аналізу, баченні перспективи; вчити оволодівати основами наукової організації праці в умовах ринкових відносин; формувати бажання та потребу повсякденно поліпшувати результати праці у навчальній та побутово–корисній діяльності, брати участь в економічному житті вищого навчального закладу, виховувати в собі якості бережливості, ініціативності, діловитості, дисциплінованості [24, с. 57]. Такі засоби навчання та виховання економічно–підприємницької культури і свідомості можуть бути ефективними та корисними як для підготовки спеціалістів–підприємців, так і для формування загальної економічно–культурної грамотності населення. Саме різноманітність навчально–виховних і професійно–компетентнісних навчально–виховних впливів є одним із ключових діагностично–прогностичних вимірів ефективності освітнього та просвітницького середовища економіко – підприємницького профілю та загальноекономічної грамотності.

Зрештою, до головних завдань будь-якого спеціалізованого виду освітньої діяльності, а особливо економічної, в сучасному глобально – фінансовому світі належить вироблення в особистості креативно–

інноваційного типу мислення, який сприятиме активній соціалізації молоді людини в умовах динамічної соціокультурної змінності. Окрім того, освіта повинна орієнтуватися на формування у молоді інноваційного стилю мислення, необхідного для орієнтації у швидкозмінному підприємницькому середовищі, для вміння приймати ризиковані ефективні рішення, а також для гнучкості підприємницького мислення. «Сьогодні також фіксується неготовність багатьох молодих людей жити в ситуації швидких змін. Об'єктивно це спричиняється новими умовами, які склалися в результаті становлення ринкових економічних відносин і визначають появу нових суспільних норм та стандартів поведінки» [12, с. 49]. У зв'язку з цим актуалізується соціально-педагогічне завдання виховання підприємницької особистості в молодіжному віці. Українська економіко – педагогічна спільнота має розробити методики навчання і виховання, які б, з одного боку, використовували найновіші здобутки світової економічної думки, а з іншого – враховували б вітчизняні соціально-економічні реалії, які складаються в нашій країні як у посттоталітарному трансформаційному суспільстві.

Одним із можливих засобів виконання стратегічно-пріоритетних завдань розвитку національної економічної освіти і виховання як механізмів становлення світоглядних засад сучасного підприємця є використання науково-методологічних і навчально-інноваційних здобутків освітніх систем західних розвинутих країн. Особливо плідним, на нашу думку, є орієнтація на західних партнерів у сфері підготовки висококваліфікованих та компетентних спеціалістів підприємницького й управлінського профілів із високими соціальними та морально-етичними параметрами, тим паче, що українське суспільство дедалі більше прагне орієнтуватися на західні форми ринкового упорядкування національного соціально-економічного середовища. «В Україні за роки незалежності створилися суспільні підвалини і соціально – психологічні передумови вироблення власної моделі етики підприємництва. Моральні орієнтири українського підприємництва базуються на західному теоретичному і практичному досвіді, але передусім мають відповідати політиці державотворення, специфічним умовам становлення ринкової економіки і особливостям національного менталітету» [9, с. 6]. Це означає, що пріоритетом національної системи освіти має бути така підготовка молоді людини до активної соціалізації в глобальному економічному світі, яка ґрунтувалася б на цивілізованих ринкових принципах соціально-економічної взаємодії західного типу, але особистісно орієнтувалася на національно-культурні форми, смисли і образи, формуючи особистість, моральнісно та функціонально пристосовану до загальносвітових економічних тенденцій, але таку, що шанує національно – культурні традиції.

Щодо конкретної користі вивчення бізнесу як академічного предмета, то врахування досвіду закордонних підприємств допоможе: краще уявити можливості найоптимальнішого (з погляду матеріальної винагороди) використання своєї праці; зробити кваліфікований вибір ділової кар'єри; використати американський досвід під час вивчення організаційної форми своєї підприємницької діяльності в Україні; розпочати власну справу з урахуванням рекомендацій і досвіду закордонного бізнесу; більш системно, упорядковано, змістовно вести особисті справи; глибше розібратися у проблемах економічних реформ в Україні; зрозуміти, чи варто взагалі займатися підприємництвом [27, с. 100]. За кордоном вважають першим завданням слухача школи бізнесу навчитися управляти своїм часом і особистими справами так, як це відбувається у справжньому бізнесі, що, по суті, є преамбулою до практичного менеджменту. Людина, яка не вмє керувати особистими справами, навряд чи досягне великих успіхів на ниві підприємництва.

Загалом у західноєвропейській та північноамериканській традиції організації підприємницької діяльності одним із фундаментальних елементів є наукове розроблення та опанування ключових професійних та морально – етичних компетенцій майбутніми спеціалістами. Що найголовніше і на що має орієнтуватися українська система освіти – світоглядно моральні основи розвитку бізнесу, які засвоюються в навчально-виховному процесі, беззастережно застосовуються і в підприємницько-економічній реальності.

«У період 80–90-х років у західних країнах формується і запроваджується в практику етика бізнесу не тільки як наукова, але й як навчально-освітня дисципліна. В США, наприклад, цей предмет до своїх навчальних програм включила більшість шкіл бізнесу» [28]. Необхідність розроблення морально – етичного фундаменту підприємницької ДІЯЛЬНОСТІ Є Й у нашому суспільстві, Що актуалізує дослідження методів застосування національних форм свідомості, моралі, менталітету для формування прогресивних форм економічної освіти і виховання.

В організаційному плані надзвичайно показові, на нашу думку, методики, застосовувані для науково-професійної підготовки економіко – управлінських кадрів у Сполучених Штатах Америки. Як відомо, могутність американської економіки ґрунтується на професійних і морально – особистісних якостях кадрового потенціалу, що, у свою чергу, підтримується та постійно поповнюється завдяки високорозвинутій системі економічної освіти. Як приклад розглянемо основні характеристики системної підготовки магістрів управління, які є ключовим підприємницько-управлінським проширком в американській економічній системі. Програма «Магістр управління» (МВА –

Master of Business Administration) – основна в системі освіти керівних підприємницьких кадрів у США. Аналіз програм МВА в США дав змогу виявити такі особливості підготовки магістрів: магістратура – це третій рівень навчання з отриманням академічного ступеня і практичної орієнтації на керівництво; велика варіативність програм і напрямів спеціалізації, здатних задовольнити різні інтереси і потреби; фундаментальна підготовка керівника на базі вищої освіти в галузі менеджменту і бізнесу; використання кредитної системи, яка забезпечує гнучкість процесу навчання і мобільність студентів; тривалість навчання – від 10 до 24 місяців за навчальною програмою 720–1100 академічних годин; поєднання базових курсів (від 720 год.) із професійними спеціалізованими курсами за вибором (від 450 год.); крос-функціональний підхід; інтенсивна самостійна робота студентів; зв'язок із практикою бізнесу, орієнтація на самостійне прийняття рішень (ділові ігри, господарські ситуації, робота над реальними проектами у фірмах); жорсткий контроль знань і успішності за допомогою залікових балів; високий рівень професорського складу, значна частина якого працює в конкретному бізнесі чи консультує компанії [26, с. 139].

Вивчення досвіду США щодо професійної підготовки магістрів економічного профілю показує, що їх готують за денними, вечірними, денно – заочними або модульними й дистанційними програмами. Особливістю цих програм є те, що значна увага приділяється самостійній роботі студентів, вивченню спеціалізованих курсів за вибором студентів, зв'язку з практикою бізнесу, використанню інтерактивних методів навчання, які спрямовані на формування умінь самостійного прийняття рішень. Окрім того, незважаючи на значну академічну свободу американських університетів, усередині науково-педагогічного співтовариства сформувався консенсус щодо структури навчальних планів і змісту програм у галузі економічної освіти. Обов'язковий компонент навчальних планів для економістів фактично не відрізняється в різних університетах, тому потреби в державних стандартах у цій галузі не виникає, а гнучкий багатокомпонентний навчальний план дає змогу поєднувати необхідні основи професійної підготовки з можливістю обирати індивідуальну стратегію навчання [26, с. 139]. Все це дає змогу зробити висновок про те, що досвід американської, європейської освітньої системи підготовки і виховання економіко-управлінських, підприємницьких кадрів має використовуватися для інноваційного оновлення науково-методологічного та організаційно-технологічного забезпечення національної економічної освіти як засобу становлення світоглядних засад сучасного українського економіста-підприємця.

Запозичення досвіду формування інноваційно-прогресивних форм економічного навчання і виховання, зорієнтоване на вдосконалення національної системи підприємницької освіти, має також ураховувати найновіші методики та механізми, одним із яких, безумовно є безперервна освіта, яка на сьогодні стала чи не найефективнішою формою освітньої та просвітницько-професійної підготовки підприємців у західних країнах. «У другій половині ХХ століття в розвинених країнах світу були усвідомлені важливість і необхідність безперервної освіти, а також були створені відповідні освітні системи у США, Японії, країнах ЄС. Україна має досить розвинену систему шкільної, професійно-технічної і вищої освіти. Проте ця система не забезпечує безперервної освіти впродовж усього життя людини. Необхідність формування безперервної освіти обумовлена динамізмом світового розвитку, науково – технологічним прогресом та переходом економіки України до інноваційної моделі розвитку. Глобалізація, стрімкий технологічний розвиток, поява високотехнологічного обладнання обумовлює необхідність розвитку системи освіти адаптованої до нинішніх умов» [23, с. 24]. Саме адаптативні форми сучасної західної освіти та залучення провідного досвіду їх застосування західними партнерами мають стати пріоритетом розвитку системи економічної освіти і виховання як засобу становлення світоглядних засад українського підприємця та економічної соціалізації молоді загалом.

Концептуально-теоретичний аналіз та розроблення основних перспективних напрямів розвитку національної економічної освіти обов'язково мають підкріплюватися конкретними заходами, націленими на інноваційне оновлення економічної освіти та виховання. Одним із ключових заходів повинні бути створення та розвиток розгалуженої, диверсифікованої, поліваріативна системи підготовки та перепідготовки кадрів для системи економічної освіти.

Саме науково-педагогічні кадри, які працюють і працюватимуть у майбутньому в межах національної системи економічної освіти, мають потенціал та несуть відповідальність щодо її інноваційного оновлення. Це означає, що саме вони є головними виконавцями тих стратегічних планів і завдань, які постають перед системою освіти підприємців і від яких залежить ефективність реформування і розвитку економічної системи країни загалом. Основне завдання економічної освіти – формування новітнього економічного мислення у студентів економічного профілю в умовах інтеграції економічних відносин. З огляду на це потрібно розрізнати і проміжні завдання:

а) розкриття для кожного спеціаліста соціально-економічних аспектів економічної підготовки особистості, базуючись на досвіді практичної роботи сучасного ВНЗ і досягненнях економічної науки;

б) обґрунтування необхідності постійного вдосконалення методики економічної освіти студентів у реальних умовах навчального процесу;

в) активізація шляхів підвищення ефективності економічної підготовки фахівців через поєднання та вдосконалення навчальної, громадсько-практичної діяльності, їх продуктивної праці [24, с. 56].

Всі ці конкретизовані завдання, науково-методичні та навчально-виховні орієнтири, механізми встановлення взаємозв'язку між навчальним процесом і реальним економічним життям тощо можна виконати тільки за умови наявності висококваліфікованих, компетентних, сучасних науково – педагогічних кадрів, здатних поєднувати в навчально-виховному процесі змістовно-професійні компетенції з інноваційно-гуманістичною сутністю.

З огляду на те, що, як зазначалося, корисним для розвитку національної економічної освіти може бути залучення досвіду партнерів із розвинутих західних країн, важливо, на нашу думку, залучити зарубіжних спеціалістів до викладання певних економічних дисциплін, а також проводити регулярні стажування українських викладачів у провідних університетах і бізнес – школах Європи та Північної Америки. «Одним із важливих способів поліпшення якості освіти в менеджменті та економіці є залучення зарубіжних викладачів та науковців з кращих західних ВНЗ, де існує напрацьована школа в цих дисциплінах, та адаптація їх програм навчання. Крім цього, треба поширювати практику перепідготовки викладачів ВНЗ у відповідних університетах зарубіжних країн» [4, с. 13]. Такі заходи високоефективні для підготовки та перепідготовки науково-педагогічних кадрів для системи національної економічної освіти, від якості якої залежать рівень економічної свідомості і культури населення, світоглядно-ціннісні орієнтації та професійні компетенції підприємців а отже, і розвиток економіки, яка намагається перейти на ринкові принципи функціонування.

Важливим аспектом проблеми підготовки та перепідготовки науково – педагогічних кадрів для системи економічної освіти України є постійна орієнтація на мінливе економічне середовище, яке постійно потребує підвищеного рівня науково-теоретичного та навчально-професійного реагування та належної педагогічної кваліфікованості. «Розвиток ринку праці, а також динаміка змін на ньому вимагає від освітянських закладів підготовку та перепідготовку фахівців з сучасними знаннями та вміннями, які вільно володіють теоретичними основами економічних знань, знаються на всіх аспектах застосування в практичній діяльності інноваційних технологій, мають

навички поновлення та вдосконалення знань упродовж життя» [32, с. 265]. Таким чином, у підготовці та перепідготовці науково – педагогічних кадрів для системи економічної освіти нами підкреслено декілька ключових, на нашу думку, засобів розвитку та принципів, одним з яких є важливість забезпечення постійного підвищення теоретичної та практичної кваліфікації, а також навчання впродовж життя викладачів дисциплін економічного профілю.

Водночас потрібно розбудувати розгалужену систему навчання впродовж життя для спеціалістів економіко-підприємницької галузі через надзвичайну динамічність та змінність сучасного глобального та національного фінансово-економічного й виробничо-інноваційного простору, що особливо актуалізує концептуально-теоретичний аналіз проблематики, пов'язаної з особливостями та завданнями реалізації економічної освіти впродовж життя. «Кадровий супровід інноваційної економіки важко уявити без нової наукової еліти, лідерів в освіті, без створення умов для навчання впродовж всього життя. Сьогодні у всьому світі робиться наголос на неперервній освіті. У більшості високотехнологічних країн світу одночасно навчається біля 50 % дорослого населення. Тому одним із головних ресурсів інноваційного розвитку повинно стати створення сучасного механізму функціонування системи підвищення кваліфікації і загалом задоволення освітніх потреб людини впродовж її життя» [30, с. 6]. Саме підвищення професійної та особистісно-моральної компетентності завдяки використанню можливостей та структур освіти впродовж життя є, на нашу думку, одним із найефективніших засобів становлення та осучаснення світогляду й ціннісних орієнтацій українських підприємців.

2. Ринкові філософія, світогляд і мораль сучасної людини.

Структура ринкової економічної свідомості особистості.

Останнім часом зростає зацікавлення підприємців моральними, етичними питаннями. Мораль, своєю чергою, відіграє дедалі вагомішу роль у підприємницькій діяльності. Підприємницький процес охоплює пошук ділових можливостей, ініціювання виробничих проектів, об'єднання матеріальних, фінансових та трудових ресурсів, необхідних для реалізації планів, вибір мети бізнесу та забезпечення шляхів їх досягнення з мінімальними економічними витратами. Сфера функціонування бізнесу передбачає доволі складну систему відносин, у якій діють свої правила. Крім законів, що регулюють відносини продавця і покупця на ринку, стосунки людей у сфері підприємництва регулюються певними не інституційними формами. Отже, морально-етичні питання важливі для нормальної діяльності бізнесу.

Підприємець не лише має справу з ресурсами, технологіями, продуктами, документами, різними процесами, а й постійно співпрацює з людьми – керує підлеглими чи виконує доручення, радиться з експертами чи дає оцінку, веде переговори тощо. Успіх бізнес-діяльності великою мірою залежить саме від уміння налагоджувати стосунки. Підприємництво – це суспільно-корисна діяльність, і як кожна інша сфера соціальної активності не може функціонувати без наявності певних моральних передумов. Бізнес неодмінно активізує міжособистісне спілкування і взаємодію, а відповідно потребує моральних принципів, цінностей та норм.

Етика проникає у бізнес-діяльність, стає невід’ємною складовою економічних, соціальних та ідеологічних параметрів підприємства, забезпечуючи його належне функціонування. Розгляд взаємозв’язку етики і бізнесу варто розпочати з аналізу стійкого стереотипного уявлення про принципову несумісність таких двох царин. Тривалий час панувала тривка позиція, за якою підприємницька діяльність має авантюрно-спекулятивну суть. Такі настанови, як гедонізм, розрахунок егоїзм, безпринципність, однозначно поєднувалися з господарською практикою підприємця. Цей помилковий підхід призвів до спотвореного уявлення про образ бізнесмена, поширив скепсис щодо самої можливості етики бізнесу [13, С. 116] Проте, зв’язок бізнесу і моралі досить міцний. Адже підприємництво, як і більшість інших видів суспільної діяльності, із самого початку передбачає моральну основу і без неї неможливе.

Синтез моралі й бізнесу, поєднання підприємницької справи і суспільного блага передбачає такі ідеї:

- концепція «служіння суспільству». Ілюстрацією цього принципу є слова Г. Форда: «Добробут виробника залежить у кінцевому підсумку від користі, яку він надає народу»;

- байдужість до грошей. Гроші слід розглядати лише як засіб, використовуваний для досягнення поставленої мети. Відсутність культу грошей робить підприємця розкутим, дає змогу йти на розумний ризик;

- постійна незадоволеність досягнутим, почуття здорового честолюбства. Бізнес – не лише результат, а й процес. Постійна спрямованість на успіх, прагнення виконувати щоразу складніші й масштабніші завдання – своєрідна «візитівка» справжнього бізнесмена;

- відкритість, щирість, добросовісність, чесність, вірність слову – неодмінний атрибут стилю ділових стосунків. Важливо поважати інтереси своєї фірми, партнерів, клієнтів, конкурентів, суспільства загалом;

- гордість за свій бізнес незалежно від його галузі й масштабів. В основі такого підходу – високий професіоналізм, віра і впевненість у власних силах і можливостях;

- екологічний принцип: успіх у бізнесі не повинен досягатися за рахунок нищення довкілля;

- принцип справедливого розподілу: в розподілі прибутку повинні брати участь усі ті, хто брав участь у його створенні [11, с. 48].

Головні моральні принципи, що визначають концептуальні засади бізнесу, передбачають повагу до людської гідності й відповідальність, дотримання обов'язку і чесність, справедливість і легітимність, сприяння суспільному благу й екологічну свідомість. Підприємницька діяльність ґрунтується також на таких моральних категоріях, як шляхетність, надійність, відкритість, порядність, солідарність.

Переконані, що бізнес-діяльність – це сфера людських стосунків. Саме люди, а не товари, фінансові потоки, акції і цінні папери, є дійовими особами економічного життя. Бізнес потребує морального патронування як і кожна царина людської активності. Підприємці очікують, що їхні працівники чесно й добросовісно виконуватимуть професійні обов'язки; працівники сподіваються на гідні умови праці (відповідну трудовим затратам зарплату і повагу до себе). При укладанні угод партнери розраховують на дотримання умов контракту. Моральні чинники сприяють успішному веденню підприємництва. Етика підтримує корпоративну культуру на належному рівні й допомагає зміцнити бізнес. Отже, морально – етичні питання щоразу більше домінують у підприємницькій справі. Зростає переконання, що культура бізнес-діяльності з глибоким етичним підґрунтям є важливою передумовою виживання, стабільності й прибутковості компаній.

Нестримне зростання матеріального виробництва, обміну і споживання, комерціалізація та маркетизація всіх сфер суспільного життя без паралельного духовного розвитку продемонстрували згубний характер розвитку цивілізації в такому напрямі. Підприємництво як ключовий елемент соціально – економічного розвитку суспільства має інтегруватися із засадами моралі, етики, культури загалом. У цьому аспекті універсальний характер етики як регулятора всіх рівнів і видів відносин людини із соціальним, суспільним і природним середовищем дає змогу гармонізувати підприємницький і духовний світ людини, її особисте й суспільне, поточне і перспективне, потреби груп, суспільства. Поволі забуватиметься й твердження про те, що підприємництво і мораль – несумісні. Підприємницькі, або комерційні, види діяльності досить складно пов'язуються у свідомості співвітчизників із такими поняттями, як честь, мораль, етика, культура. На жаль, у сфері підприємництва

принципи високої культури і моралі часто не в пошані. Говорячи про культуру підприємництва, потрібно націлити увагу на те, що сучасне цивілізоване підприємництво має базуватися на стійких морально – етичних нормах, традиціях, звичаях, на що, на жаль, не дуже зважають вітчизняні підприємці. Для того щоб вітчизняне підприємництво стало цивілізованим, необхідно не затримуватися із закладенням його морально – етичного фундаменту, особливо тепер, зі змінами морального та політичного клімату в Україні. Це особливо важливо, якщо взяти до уваги кризовий стан нашого суспільства в духовній сфері [22, с. 100].

Структуротворчими компонентами громадянського світогляду підприємців можна визнати: самоцінність людського життя, суверенність особистості; екологічну свідомість; дотримання загальнолюдських моральних норм, прав і свобод; законошанування й законслухняність; самозростання в освітній діяльності, професійне самовдосконалення; життєвий оптимізм, потребу в благодійнні. Таких принципів можна навести чимало, і не всі вони є похідними від підприємницької діяльності. Дотримуючись у діяльності власних постулатів, підприємець може продуктивно використовувати свої особисті й ділові риси, досягати успіху в бізнесі. На їхній основі можна визначити так звані гуманістичні заповіді цивілізованого підприємця. Їх слід розглядати як філософське кредо, повсякденне застосування якого буде гарантом утвердження добропорядної репутації ділової людини, набуття нею професійного авторитету. Це кредо підприємця створює те внутрішнє духовне начало, котре сприяє правильному моральному розвитку ділової людини [19, с. 32].

Упродовж історії чимало думок було висловлено щодо поєднання моралі та підприємницьких дій. Як зазначав І. Кант, людина, яка робить добро людям з надією мати якусь вигоду і для себе, не робить морального вчинку, вона просто захищає таким чином власний інтерес. Генрі Форд на вершину підприємницької діяльності підняв ідею служіння суспільству. Якщо не мати перед собою мети, дуже легко «перевантажити» себе грошима і потім у постійних зусиллях заробляти ще більше грошей, цілком забуваючи про необхідність задовольнити споживача тим, чого він хоче насправді. На переконання відомого підприємця, робити справи задля чистої наживи – це підприємництво найвищою мірою ризиковане. Мета підприємництва – виробництво для споживача, а не зиск і спекуляція.

Поєднання моралі та бізнесу впливає із самої сутності підприємництва, тому що бізнес – це і безперервні контакти, стосунки, переговори, угоди тощо. Бізнес – це постійний обмін між людьми, обмін товарами, грошима, послугами, результатами діяльності, ідеями, інформацією та ін. Вимоги

чесності в бізнесі впливають із його природи. Якщо товарообмін, комерція в широкому розумінні слова визначає й обумовлює еквівалентність і кожний учасник обміну повинен отримати справедливу частку, то всі зацікавлені в максимальній відповідальності кожного учасника. Обман одного небезпечний для іншого. Він не може бути основою для нормального економічного процесу, а навпаки – створює загрозу для інтересів партнерів. У кінцевому підсумку ті, хто допускає обман та фальсифікацію, більше втрачають, ніж виграють.

Природна еволюція підприємництва як частини людської цивілізації, що спирається на прогрес економічної культури, свідчить, що процвітання в бізнесі має бути пов'язане з високою мораллю підприємництва. Інакше бізнес не має майбутнього [1, с. 37]. Підприємництво – це не тільки професія, а й покликання, навіть властивість душі або вроджена схильність, особливий спосіб мислення, поведінка стиль. Підприємництво – особлива культура. Підприємець зобов'язаний бути культурною людиною хоч би тому, що зацікавлений у постійному успіху. Торкуючись проблеми етики, слід ознайомитися зі своєрідними нормами професійної етики підприємця. Вони лежать в основі того, що можна визначити як етичний кодекс підприємця.

Професійний кодекс існує в будь-якій діяльності як на формальному, так і на неформальному рівнях. Кодекс підприємця виник як продукт історичного розвитку уявлень про гідний моральний образ бізнесмена, притаманні йому риси. Ще Арістотель визначив етику як знання того, що слід робити і від чого слід утримуватися. Поведінка людей, що беруть участь у бізнесі, повинна відповідати розумним і прийнятним рекомендаціям.

У науковій літературі етико-моральні постулати підприємництва визначені по-різному, зокрема: поважати владу; бути чесним, поважати право приватної власності; бути вірним слову; жити відповідно до одержуваних доходів; бути цілеспрямованим. Видається, що ці принципи заслуговують на те, щоб бути відображеними в сучасному етичному кодексі підприємця. Культура (у вузькому розумінні) підприємництва, яку найчастіше сприймають як уявлення про цінності й спосіб поведінки підприємців, правила та норми поведінки, конкретна поведінка, містить у багато елементів: атмосферу спілкування, характер звертання один до одного учасників підприємницьких операцій, якість бізнесу. Є поняття культури фірми, внутрішньої культури, зовнішньої та ін. [22, с. 103].

Питання економічного виховання в умовах ринкових відносин посідають чільне місце в перспективах розвитку сімейного виховання. Підкреслюючи суть виховання як однієї з базових складових соціалізації особистості, доцільно визначити його як процес цілеспрямованого систематичного

формування особистості, зумовлений законами суспільного розвитку, дією багатьох факторів. У широкому розумінні виховання – це вся сума впливів на психіку людини, спрямованих на її підготовку до активної участі у виробничому, суспільному та культурному житті суспільства [16, с. 136].

Виховання суб'єкта ринкових відносин починається в сім'ї – первинному ядрі суспільства. У незалежній державі сім'я як первинна ланка суспільства бере безпосередню участь у виробництві, розподілі, обміні та використанні матеріальних благ. Дорослі члени сім'ї, працюючи на виробництві, у сфері обслуговування, сприяють випуску продукції, що задовольняє матеріальні й духовні потреби членів суспільства. Сім'я виконує економічну, матеріально-виробничу, господарсько-побутову функції, тобто функції накопичення матеріальних благ і передачі їх наступним поколінням. Таким чином, вона виховує майбутнього суб'єкта товарно-ринкових відносин, підприємця тощо. Економічне виховання – складова змісту родинного виховання майбутнього підприємця; це багатогранна практична школа, яка виховує усвідомлене ставлення дітей до власної праці, батьків і взагалі до будь-якої праці; формує поведінку у вирішенні питань ефективності витрачання ресурсів, здатність до раціонального вибору способу розв'язання економічної ситуації, виховує в дітей почуття підприємливої свідомості нарівні зі старшими членами сім'ї та прагнення до підвищення її доходів; передбачає бажання навчитися спільно вести сімейний бюджет, визначати пріоритети витрат і доходів, формувати раціональне ставлення до майбутнього самостійного використання економічних благ [27, с. 870]. Потреба в родинному економічному вихованні була завжди, але його значущість посилилася в період реформ 1990–х років та становлення ринкових відносин. Можна виокремити такі фактори економічного виховання майбутнього підприємця в сім'ї, як режим дня, дитячі ігри, праця та ринок, ведення домашнього господарства, бюджет родини, приклад батьків, визначення голови родини.

За сучасних умов цивілізаційного розвитку домогосподарство відіграє провідну роль у соціально-економічній системі. У ринковій економіці воно є насамперед постачальником виробничих ресурсів і споживачем різноманітних благ, а також безпосередньо тією чи іншою мірою продукує національний продукт. Разом із тим домогосподарство фокусує соціальний інститут, якому належить основоположне значення у відтворенні суспільства в сукупності всіх його характеристик. Таким чином, домогосподарство є не простою одиницею національного господарства, а складною системою і водночас клітинкою суспільства. Це означає, що економічна поведінка домогосподарства у ринковому середовищі повсякчас детермінована множиною різнопланових чинників (не тільки економічних, а й соціальних, психологічних, історичних та

ін.), роль і значення яких певною мірою залежать від рівня економічної культури і загалом цивілізованості певного соціуму. Отже, цілісний аналіз особливостей діяльності сучасного домогосподарства має передбачати дослідження соціальних та інших аспектів його функціонування, що безпосередньо впливають на прийняття економічних рішень членами домашнього господарства [12, с. 21].

Домогосподарство визначається не тільки як суб'єкт економічної науки, а й як суспільно необхідне об'єднання людей, що вирішують економічні, соціальні, освітні та інші проблеми. У межах господарської системи домогосподарство можна розглядати як економічну організацію, що створюється й функціонує для ефективного управління ресурсами, які перебувають у його власності. До того ж розвиток ринкових відносин в Україні дедалі більше наближає домогосподарство до економічної організації, оскільки в зазначених господарських формах уподібнюється внутрішня будова, що охоплює поточне та перспективне планування, бюджет, кооперацію та спеціалізацію, ієрархію учасників, різноманітні ресурси та визначеність прав доступу до них, економічні зв'язки з іншими учасниками господарського процесу. Проте потрібно зазначити, що домогосподарство є специфічною економічною організацією. Її унікальність полягає в тому, що воно орієнтоване не лише на отримання матеріального прибутку, а й на задоволення різних потреб своїх членів, а саме економічних, духовно-культурних, соціальних тощо, а також пов'язане з процесом відтворення населення, формування та виховання індивіда. Отже, домогосподарство – складна цілісна система, яка водночас поєднує такі риси:

1) є добровільним об'єднанням людей, які зазвичай перебувають у родинних або кровноспоріднених відносинах, об'єднані не тільки спільним бюджетом та цілями діяльності, а й місцем проживання; іноді домашнє господарство може складатися з однієї людини;

2) виявляє себе як важливий економічний суб'єкт ринкового господарства, який неодмінно впливає не лише на добробут та процвітання національної економіки, а й на морально – духовне становище населення;

3) вільно розпоряджається наявними правами власності на ресурси (грошові, трудові, інтелектуальні, майнові та ін.);

4) охоплює всі види економічної діяльності, як натурального, так і товарного характеру;

5) є не тільки головним постачальником фінансових ресурсів до бюджету сім'ї, а й вирішує проблеми відтворення населення та розвитку індивіда, особистості в межах власної сім'ї, таким чином суттєво впливаючи на розвиток соціальної складової суспільства;

б) побудоване на принципах взаємодопомоги, взаємодопомоги, співробітництва, навчання та передання досвіду майбутнім поколінням тощо [24, с. 13].

Значний внесок у розвиток економічної теорії домогосподарства зробив відомий американський вчений, лауреат Нобелівської премії 1992 р. Г. Беккер, котрий розглядає рішення щодо народження дітей як інвестиційне, в якому діти виступають як «блага тривалого користування». Вирішення такого питання у подальшому обов'язково впливатиме на розміри та, як зазначалося, структуру споживання. Тож потрібно проаналізувати фактори, що зумовлюють прийняття такого рішення. Відповідно до економічної теорії народжуваності висвітленої у фундаментальній праці Г. Беккера «Трактат про сім'ю» (1981 р), діти на перших роках життя потребують значних капіталовкладень (належний рівень охорони здоров'я, освіти, дозвілля), але згодом починають забезпечувати своїм батькам дивіденди. Здебільшого батьки роблять споживчий вибір між дітьми та іншими товарами за бюджетного обмеження, оскільки в межах «нової економіки домогосподарства», діти виступають як блага, що потребують значних часових і грошових вкладень. Кількість дітей у сім'ї залежить від багатьох чинників, серед яких важливий рівень доходів батьків. Справді, адже у разі збільшення або зменшення оплати праці змінюються не тільки рівень доходів батьків а й вартість їхнього часу, що витрачається на виховання дітей. Тому зі збільшенням оплати праці коригується рівень народжуваності, але якщо зростання заробітної плати жінки негативно позначається на кількості дітей, то чоловіка – навпаки. Серед інших факторів, які впливають на рівень народжуваності, Г. Беккер розглядає, зокрема, релігію, вік подружжя, расу, сімейні традиції та ін. Крім того, попит на дітей як блага тривалого користування перебуває у зворотному зв'язку з витратами на їх утримання [8, с. 119].

Важливе місце в теорії економіки сім'ї Г. Беккера посідає питання вибору між кількістю дітей та їх «якістю». Остання, згідно з економічною теорією народжуваності, визначається не тільки рівнем фінансового забезпечення дітей, що витрачається на освіту, охорону здоров'я, дозвілля тощо, а й залученням таких ресурсів, як батьківська любов, час, знання. Чим вищий такий показник, тим «високоякісною», на думку Г. Беккера, є дитина, а тому вона принесе більше користі для своїх батьків. Отже, у межах аналізованої теорії діти мають «ціну», зростання якої негативно впливає на їх кількість. Також є нелінійна залежність між кількістю та «якістю» дітей, оскільки за обмежених сімейних ресурсів додаткова дитина означатиме зменшення інвестицій у «якість» інших дітей сім'ї. Тому, на думку вченого, у

бідних сім'ях простежується тенденція до недоінвестування в людський капітал дітей [3, с. 187].

Таким чином, заможні домогосподарства більше вкладають інвестицій у розвиток дитини, працюючи на її майбутнє, на підвищення її «якості». І навпаки, бідні сім'ї у зв'язку з обмеженими фінансовими можливостями не можуть інвестувати значні кошти в розвиток своїх дітей.

Сутність економічного виховання майбутнього підприємця полягає у формуванні економічної культури у дітей, господарського ставлення до економічних благ, раціонального використання ресурсів, у створенні умов для альтернативності вибору при задоволенні потреб. Зміст економічного виховання виявляється у формуванні економічної культури, ощадливого ставлення до матеріальних речей, раціонального ведення домогосподарства, економічній підтримці всіх членів родині. Економічна функція сім'ї забезпечує матеріальні засади її існування, організацію домашньої праці та споживання.

Завдання економічного виховання майбутнього суб'єкта ринкових відносин полягають у: вихованні економічно мислячої особистості, забезпеченні необхідних соціально-економічних умов для повної реалізації можливостей розвитку підприємницьких здібностей дитини, формуванні навичок раціонального використання благ та ресурсів; створенні атмосфери фінансової стабільності та захищеності сімей з дітьми; засвоєнні дитиною базових економічних категорій і понять, вихованні культури економічної поведінки; залученні дітей до світу економіки, розвитку прагнення дітей заробляти гроші, допомоги в раціональному веденні господарства; залученні дітей до спільного раціонального ведення господарської діяльності, розвитку рис творчої підприємливої особистості, формуванні почуття власності та навичок господарювання; формуванні раціональних потреб; формуванні відповідальності за прийняті рішення, витрачені кошти [10, с. 28].

Методи та форми економічного виховання як складової змісту родинного виховання майбутнього підприємця мають певні особливості. Вони спрямовані на формування та виховання економічно обізнаної підприємливої особистості. Так, метод переконання має такі особливості: на підставі особистого прикладу батьків проводяться бесіди про цінність грошей, батькам даються поради стосовно того, як найкраще витратити кошти. Завдяки позитивному прикладу батьків стимулюється раціональне використання економічних ресурсів і матеріальних благ. Використовуючи метод заохочення, батьки залучають дітей до формування сімейного бюджету, пошуку нових джерел надходження до сімейного бюджету, ведення домогосподарства, ухвалення спільних рішень щодо витрат. Інколи застосовується також практика плати грошей за вдале навчання чи прибирання. При використанні

цього методу важливо показати дітям, що все це формує їхні навички складати сімейний бюджет та дає можливість раціонально використовувати кошти і вести домашнє господарство. Основою методу покарання є позбавлення матеріальних задоволень (наприклад, відмова батьків від сімейного походу до кінотеатру, від нової покупки, зменшення кількості «кишенькових» грошей через незадовільну поведінку дитини). Цей метод дає дитині можливість обміркувати свою неналежну поведінку та в подальшому не допускати такої [5, с. 87].

На особливості економічного виховання майбутніх підприємців в українських сім'ях впливають такі фактори: економічні й політичні умови життя; зниження виховної функції сім'ї; збільшення значення економічної функції в родині; використання традиційних українських засобів впливу. Серед особливостей економічного виховання майбутніх підприємців в українських сім'ях слід виокремити: ведення дітьми власної скарбнички; бесіди батьків з дітьми про економічне походження матеріальних благ і на теми, пов'язані із грошима; ведення власної економічної політики сім'ї; регулювання сімейного бюджету; заощаджування; особистий приклад батьків і суворий порядок у домашньому господарстві; велика диференціація доходів у сім'ях із великою кількістю членів; ухвалення родиною спільних рішень щодо економічних питань тощо. На жаль, на сьогодні батьки часто не дають дітям належного економічного виховання. Основна причина цього в тому, що економічне виховання – тонкий процес, який потребує: грамотного ведення сімейного бюджету самими батьками; постійного спостереження за своїми витратами та витратами дитини; раціонального використання грошей. Підвищенню ефективності економічного виховання майбутніх підприємців у родині сприяє ознайомлення дітей з економічними категоріями, формування сучасного економічного мислення, розвиток цілісних уявлень про виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних та духовних благ [17, с. 120].

Розвиток особистості майбутнього підприємця в сучасних умовах поряд із загальноосвітньою та спеціальною підготовкою передбачає формування системи як загальнолюдських, так і професійних цінностей. Професіонал – це передусім людина, яка має необхідні знання у галузі обраної професії, бездоганно володіє практичними та професійними навичками, креативними здібностями, створює нові способи професійної діяльності. У сучасному індустріальному суспільстві для переходу на вищий щабель розвитку особливі вимоги висуваються до моральної професійної діяльності. За таких умов виховний процес майбутнього суб'єкта ринкових відносин має базуватися на принципі нерозривності високого професіоналізму і духовності [28, с. 134].

Як зазначає О. Романовський, успіх підприємництва багато в чому залежить від вихованості, високих морально – етичних якостей підприємця, правдивості, уміння дотримуватися даного слова, наявності інших позитивних рис характеру. Загальнолюдські цінності, норми етики та моралі, вироблені історичною практикою суспільства, високо цінуються в країнах демократії і є обов'язковими для успішної підприємницької діяльності [18, с. 95]. З огляду на це морально-етичне виховання майбутніх бізнесменів є так само важливим завданням, як і їх професійне навчання і практична підготовка.

Система ціннісних орієнтацій майбутнього підприємця будується на підставі низки ідей та підходів до класифікації цінностей. Зокрема, класифікація освітніх цінностей охоплює соціально-політичні, інтелектуальні, моральні, цінності професійної діяльності; класифікація загальних професійних цінностей – зміст професійної діяльності й зумовлені ним можливості самореалізації особистості; суспільна цінність праці, яка визначається її результатом і наслідками; оцінка трудової діяльності людини залежно від ступеня її корисності для суспільства; оптимальний режим та умови праці (соціально – економічні, морально-психологічні тощо).

Зміст і цілі життя майбутнього підприємця залежать від сформованих цінностей як складових свідомості. І. Бех зазначає, що укорінюючись у структурі самосвідомості, ціннісна система виступає як її необхідна установка – морально – значуща й відповідально активна. Вона і є єдиною соціокультурною основою для перетворення внутрішніх можливостей особистості на реальність здійснюваних нею вчинків і духовно – моральної поведінки загалом [4, с. 27].

Найскладніше завдання – створення умов, які б сприяли сприйняттю особистістю цінностей як внутрішніх установок, орієнтирів поведінки і діяльності. У формуванні ідеалу як форми функціонування цінностей пріоритетом має стати особистість підприємця, яка поєднувала б високий рівень культури, духовності, принципи гуманізму, демократії [10, с. 27].

Формуючи «підприємницький тип особистості» у майбутніх підприємців, у родині слід забезпечити такі умови соціалізації, щоб саме поняття «гроші», «власність» сприймалися не тільки як індикатор значущості людини, її влади, пошани, прибутку, а й «економічного альтруїзму» (благодійність, милосердя). З огляду на це дуже важливою є виховна функція сім'ї, у якій вчинок є мірою знань, мислення та поведінки майбутнього підприємця.

Домінуючою в діяльності та поведінці особистості майбутнього підприємця є мотивація, яка розглядається за видами спрямованості:

- спрямованість на взаємодію (вчинки людини визначаються потребою у спілкуванні, прагненні підтримувати добрі стосунки з колегами);
- спрямованість на завдання або ділова активність (перевага мотивів, які зумовлюють діяльність); спрямованість на себе або особистісна спрямованість (перевага мотивів досягнення особистісного добробуту) [15, с. 6].

Вихованість – це властивість особистості підприємця, що є сукупністю достатньо сформованих соціально значущих якостей, які виявляються у ставленні людини до природи, суспільства, до людей, до себе, до продуктів людської діяльності. У вихованні моральної культури майбутніх підприємців виявляються, з одного боку, моральні вимоги суспільства, які відображаються у моральній свідомості особистості, у нормах, принципах, ідеалах, а з іншого – засвоєні кожною людиною принципи, які спрямовують, регулюють і контролюють її дії та вчинки в процесі підприємницької діяльності, зокрема підприємців у конкурентному ринковому середовищі.

Моральна вихованість майбутніх підприємців передбачає усвідомлення ними моральних норм, правил, дотримання їх у поведінці та трудовій діяльності. Моральна культура майбутніх підприємців як якісна характеристика професійної компетенції розвитку розкриває ставлення людини до суспільства, зовнішнього середовища, оточення, до себе, до продуктів людської діяльності, до діяльності на будь-якому сегменті ринкового середовища [6, с. 12].

Формування людського капіталу – це безперервний процес, який відбувається з різною інтенсивністю в різні періоди і залежить і від чинників, що впливають на його формування і від джерел інвестування. Цей процес залежить як від особистісних характеристик (елементи людського капіталу), так і від багатьох зовнішніх факторів (економічних, соціальних природних, інституційних).

Процес формування людського капіталу відбувається за безпосередньою участю сім'ї, держави, підприємств і різних суспільних фондів. Причому значення кожного джерела на певному етапі різне.

В умовах розвитку інформаційно-інноваційної економіки, яка потребує постійної активації працівника, удосконалення його здібностей, необхідно враховувати, що процес навчання триватиме все життя. І основою, першоджерелом формування людського капіталу є сім'я. Але не тільки тому, що кожний індивід з'являється в сім'ї, а швидше тому, що сім'я є тим фундаментом, на якому нарощується майбутній капітал. Саме від сім'ї та її можливостей залежать якість і кількість людського капіталу, який у майбутньому забезпечить і власний дохід, і загальний сукупний дохід всього суспільства. У сім'ї створюються умови для формування людського капіталу,

до яких належать наявність домашнього й особистого підсобного господарства, формування та використання сімейного бюджету, матеріальні умови, стан самих виробників людського капіталу (членів сім'ї). У сім'ї людський капітал формується та розвивається.

Але за однакових умов і наявності одних і тих самих ресурсів, що спрямовуються на виробництво людського капіталу, різні індивідууми можуть мати різні розміри людського капіталу.

Розвиток особистості майбутнього підприємця – дуже складний процес, і пов'язані з ним проблеми, зокрема економічне відтворення в сім'ї, ще недостатньо розроблені вітчизняною наукою. У ранній період життя людини накопичуються фізична й інтелектуальна складові людського капіталу за рахунок виховання та освіти в сім'ї. Всі складові людського капіталу набуваються та збільшуються завдяки інвестиціям, які сім'я вкладає в дитину, сподіваючись, що ці витрати буде компенсовано і вони забезпечать економічні та моральні результати людині в майбутньому. Сім'я здійснює витрати, необхідні для фізичного формування та виховання дітей, і ці витрати є інвестиціями, оскільки відбуваються за рахунок зменшення поточного споживання батьків і ґрунтуються не лише на альтруїстичних почуттях любові до ближнього, а й на сподіванні на їхню прибутковість у майбутньому [7, с. 80].

Відповідно, саме сім'я започатковує перший етап формування людського капіталу, визначаючи його якісний і кількісний аспект. Роль і значення сім'ї під час формування людського капіталу вивчали відомі вчені. Зокрема, Г. Беккер у праці «Трактат про сім'ю» досліджував різні аспекти життя сім'ї з економічного погляду. Витрати на виховання дітей у структурі сукупних витрат сім'ї, автор визначав як інвестиції і вважав, що до оцінки людського капіталу мають входити всі витрати на виховання всіх дітей, незалежно від того, чи стануть вони економічно активними. Можна суто гіпотетично інтерпретувати, яка частина дітей, у котрих вкладають сімейні інвестиції і які становлять складову трудового потенціалу, в майбутньому за рахунок інвестицій з інших джерел та під впливом низки як об'єктивних так і суб'єктивних факторів згодом перетвориться на людський капітал [21, с. 79].

Механізм формування людського капіталу в сім'ї змістовно розкрила О. Грішнова. Зокрема, нею визначено основні особливості формування людського капіталу в сім'ї:

¾ вплив рівня освіти батьків на ставлення до свого здоров'я, умов життя, праці, народження здорових дітей майбутніми поколіннями;

¼ взаємодія між попитом на кількість і якість дітей у визначених економічних умовах, що обумовлює демографічний фактор формування людського капіталу;

¼ формування адаптивних характеристик людини як якісного об'єкта інвестицій;

¼ закладання сімейним вихованням вольових і ділових рис, які забезпечують розвиток, мобілізацію та максимально ефективне використання внутрішнього людського ресурсу;

¼ забезпечення фінансування процесу формування людського капіталу [7, с. 82].

Таким чином, сім'я як першоджерело формування людського капіталу особливо важлива, оскільки визначає подальший вибір і можливість удосконалення індивідуального людського капіталу, а в майбутньому – і сукупного людського капіталу.

Те, що альтруїзму є місце в сучасних економічних відносинах, науково довів Геррі Беккер – видатний учений, економіст сучасності з найвищим індексом цитування, Нобелівський лауреат. Більше того, він показав, що неможливо здійснити ґрунтовний усебічний аналіз поведінки суб'єкта ринкових відносин без урахування альтруїзму. У таких працях, як «Людська поведінка. Економічний підхід» і «Трактат про сім'ю», вчений доводить, що модель «людини економічної» мотивується не лише з позицій максимізації корисності. Беккер показує, що альтруїзм визначає функцію корисності людини як позитивну залежність між функціями корисності різних людей.

Базовими положеннями нової теорії економіки домогосподарства у працях Г. Беккера є: застосування мікроекономічного аналізу під час дослідження сутності домогосподарства; вивчення домогосподарства не як пасивного споживача ринкових товарів та послуг, а як самостійної виробничої одиниці [26, с. 34].

Геррі Беккер класифікує моделі альтруїзму в аспекті чинників становлення підприємливої особистості за трьома широкими категоріями: альтруїзм у стосунках «батьки – діти», де обидва з батьків мають однакові погляди на те, що добре для їхніх дітей; альтруїзм у стосунках «чоловік – дружина»; альтруїзм у стосунках «батьки – діти», де батьки мають різні погляди на те, що є добре для їхніх дітей.

До останньої категорії також належать сім'ї, в яких батьки розлучилися.

Рішення мати дітей нічим не відрізняється від інших аналогічних інвестиційних рішень. Діти, на думку вченого, – «блага тривалого користування»: для батьків вони є джерелом самоствердження та задоволення,

але їх утримання потребує чималих витрат, як очевидних, так і прихованих (насамперед – часу батьків). Тому «попит на дітей» має обернену залежність від витрат на їх утримання і пряму – від рівня доходу батьків. На перший погляд може здатися, що це суперечить статистиці, яка свідчить про тенденцію до скорочення кількості членів сім'ї під час економічного зростання. Проте з підвищенням ставок заробітної плати збільшується не лише прибуток сім'ї – дорожчає фактично і час батьків. Окрім того, економічне зростання, підвищуючи стандарти освіти і стимулюючи таким чином попит на «якість дітей», теж може «підривати» попит на їхню кількість. Саме ці два чинники, на думку Беккера, й лежать в основі різкого скорочення чисельності сім'ї в індустріально розвинутих країнах. Учений вважає, що аналіз взаємодії між попитом на кількість і «якість дітей» є одним із найбільших досягнень економічної теорії народжуваності.

«Теорема про зіпсовану дитину» також дає підстави припустити, що в альтруїстів більше шансів на виживання у процесі природного добору. І не лише тому, що альтруїстичні сім'ї зазвичай мають більше дітей, ніж егоїстичні, а насамперед тому, що альтруїстичні сім'ї схильні більше інвестувати у своїх дітей, що сприяє їхньому успіхові в дорослому житті [3, с. 204].

Згідно з теорією Геррі Беккера, альтруїзм передається з покоління в покоління, тому в процесі розвитку людства він поширюватиметься серед дедалі більшої кількості сімей. Серед причин цього – нерозривна пов'язаність альтруїзму з добробутом сім'ї, що саме і є, на думку вченого, головним завданням економічної системи та вагомим чинником родинного виховання підприємливої особистості.

Беккер стверджував, що економічний підхід унікальний за своєю силою, оскільки здатний інтегрувати сукупність форм людської поведінки. Як наслідок, неокласична економічна теорія починає претендувати на «звання» базової науки про суспільство, що стало причиною руйнації кордонів між суміжними соціальними дисциплінами.

Успішному формуванню морально-етичних засад підприємництва сприяє соціальний механізм впливу на індивіда. Морально-етичні якості підприємців формуються насамперед у процесі функціонування системи виховання і навчання, спрямованих на перетворення етичних знань на моральні переконання. Причому саме виховання необхідно розглядати в нерозривній єдності з перетворювальною діяльністю, а отже, не тільки з наявними об'єктивними умовами, а й зі зміною цих умов. Інакше кажучи, виховання морально-етичних засад підприємництва покликане передати соціальний досвід попередніх поколінь, ввести підприємця в суспільні

відносини. Разом із тим воно спрямоване в майбутнє, на постійний розвиток і вдосконалення, зміну умов як власного життя, так і життя інших людей. Таким чином, наявні об'єктивні й суб'єктивні фактори виступають у ролі засобів виховання морально-етичних основ підприємництва, залучаються в систему виховання в міру того, як вони можуть бути використані для вирішення виховних завдань.

Моральне виховання особистості підприємця розпочинається в сім'ї. Від своїх батьків, братів та сестер дитина одержує первинну інформацію про світ, про норми стосунків з іншими людьми. Тому підприємець ще з «батьківського» порога і до кінця своїх днів несе закладені в сім'ї знання, навички, звички, характер, емоційну культуру. Незважаючи на те, що поряд із ним з перших років життя стоять й інші люди, потенційний заряд морально-етичних якостей, набутих у сім'ї, впливатиме все подальше життя. Батьки зазвичай уособлюють ті морально-етичні якості, які розвиваються в майбутньому у їхньої дитини. Їх справу продовжують суспільні інститути – загальноосвітня школа та професійні заклади освіти [5, с. 88].

Сфера сімейного виховання й освіти є досить складною і розгалуженою системою діяльності, без якої важко собі уявити залучення підприємців до сфери моральної культури, оскільки все їхнє життя так або інакше пов'язане з процесами навчання. Звичайно, в умовах розгортання підприємницької діяльності особливу вагу має сімейна економічна освіта. Вона забезпечує насамперед відповідний рівень економічних знань майбутніх підприємців, їх досконалу орієнтацію в проблемах функціонування ринкової економіки, уміння ефективно використовувати матеріальні й трудові ресурси тощо. Проте економічна освіта в родині відкриває також перспективні можливості для органічного поєднання різних аспектів духовного становлення підприємців. Адже вивчення ними основних економічних законів і принципів господарювання в нових ринкових умовах відіграє важливу роль у формуванні світогляду, а знання і навички, яких вони набувають при цьому, дають змогу ухвалювати правильні рішення в складному середовищі функціонування сучасного підприємництва. Більше того, знання процесів розвитку підприємництва дає підприємцям можливість значно зменшити не тільки економічний, а й моральний ризик, який є постійним супутником їхньої діяльності.

Водночас сучасне родинне виховання сприяє становленню морально – етичних засад підприємництва, оскільки має на меті формування розвинутої особистості. Воно дедалі більше вбирає в себе загальнолюдські моральні цінності, сприяючи їх утвердженню в суспільстві. Становлячи ефективний засіб реалізації загальнолюдських моральних пріоритетів, виховання в родині

безпосередньо впливає на процес становлення моральної культури підприємництва [11, с. 117].

Надзвичайно важливим завданням родинного виховання у справі підготовки майбутніх підприємців і виробників є їх ідеологічне, культурне та морально-етичне виховання, формування в кожній особистості як професійних навичок, так і якостей громадянина своєї країни й глобального суспільства загалом.

Ідеологічне виховання майбутніх бізнесменів так само важливе завдання, як і їх професійне навчання й практична підготовка. Бізнес – це не фіксована й незмінна реальність, а частина світу, що швидко й невідпинно змінюється. Бізнес не тільки породжує проблеми, а й надає можливості для їх технічного розв'язання, для вияву творчості й отримання як матеріального, так і морального задоволення.

Етика бізнесу – специфічна наука, розвиток якої значною мірою залежить від політичного устрою конкретної держави й глобального суспільства загалом. У демократичному суспільстві мораль разом із законодавством (а не уряд, як у країнах із тоталітарним режимом) регулює норми життя й поведінки кожної людини і всієї спільноти, причому чим вищий ступінь економічного та політичного розвитку демократичного суспільства, тим вищими є норми моралі і досконалішим, послідовнішим державне законодавство.

Родинне виховання покликане плекати в майбутнього підприємця здатність бути лідером, навчати й прищеплювати інші ділові якості, необхідні в бізнес-середовищі різних культур і народів; надавати необхідних знань про фах та виховувати пов'язані з ним ділові навички, завдяки чому дитина зможе зробити правильний вибір професії і працювати в різних галузях бізнесу; навчати майбутнього підприємця як правильно обирати та раціонально застосовувати технологічні інструменти для прийняття особистого та ділового рішення; допомагати підготуватися до роботи в ролі підприємця, навчити розуміти основні аспекти бізнесу; виробляти здатність купувати та продавати різноманітні товари, послуги, майно; формувати та прищеплювати норми морально-етичної поведінки в процесі бізнес – діяльності та у повсякденному житті [9, с. 72].

Морально-етичні засади підприємництва формуються не з перших кроків у бізнесі, а в ранньому дитинстві, коли індивід починає з необхідністю стиснутий до меж індивідуального буття шлях освоєння духовно-моральної культури людства. Причому цей шлях може бути істотно скорочений завдяки заходам, яких суспільство вживає для цілеспрямованого формування особистості, її виховання й освіти. У цьому випадку йдеться про передавання

культурних і моральних традицій, цінностей, тобто про весь позитивний досвід, накопичений людством.

Морально-етичні якості підприємця формує насамперед соціокультурне середовище, в якому відбувається його підприємницька діяльність. Його суперечливість, непослідовність і неузгодженість в окремих структурних елементах призводять до того, що поряд із позитивними морально – етичними характеристиками нерідко утворюються суперечливі й украй негативні якості – зарозумілість і чванливість, підлість і пристосовництво, безпідставне прагнення до влади та орієнтації на швидке збагачення.

Незважаючи на підвищене прагнення підприємця до самостійності, становлення та розвиток його морально-етичних характеристик відбуваються під впливом ЗМІ, літератури і мистецтва, освіти і т. ін. Важлива роль у цьому процесі належить цілеспрямованій навчальній, просвітницькій та виховній діяльності, організація якої є складовою управління сучасними виробничими та соціокультурними процесами. Очевидно, що одним із найвпливовіших чинників формування морально-етичних якостей підприємця є родина. При цьому суспільство зацікавлене у становленні цілісної суспільно значущої системи морально-етичних цінностей, яка б заохочувала підприємництво, сприяла формуванню позитивного іміджу підприємця, становила надійну духовну опору його успішної підприємницької діяльності. Важливу роль у розвитку такої системи відіграє державна і суспільна матеріальна й моральна підтримка підприємництва. Така підтримка повинна мати системний характер й охоплювати як сферу виробничої діяльності, так і сферу побуту, способу сімейного життя, виховання. Можна розглядати її можливості в контексті управлінського впливу на формування морально-етичних якостей [2, с. 49].

Перше, що важливо пам'ятати, обмірковуючи стратегію виховання майбутнього підприємця у родині, – це ідею про взаємозв'язок загального стилю виховання й приватних питань. Володіння майном розвиває в людях почуття відповідальності за нього, і це зовсім не поганий шлях до розвитку самостійності мислення підприємливої особистості. Звідси випливають принципи виховання майбутнього суб'єкта ринкових відносин:

- дотримуватися гарантії недоторканності приватної власності. Тим, що належить дитині, може розпоряджатися тільки вона сама. Причому це стосується не тільки грошей, а й іграшок, книжок і т. ін. Тобто якщо обумовлено, що ця річ належить дитині – не можна карати її за те, що вона вирішила її подарувати комусь, або обміняти, або просто зіпсувала. Тільки усвідомлення наслідків свого вчинку може надалі утримати дитину від правильного кроку. Іншими словами, нехай краще виявить, що даремно подарував другу новенький самоскид, ніж років через двадцять – що необачно

розлучився з часткою у бізнесі або автомобілем. Природно, при появі тієї чи іншої речі треба спробувати знайти їй «господаря», ненав'язливо пояснивши дитині, що вона може з цією річчю робити, як розпоряджатися нею і т. ін.;

- батькам необхідно бути готовими до можливих збитків заздалегідь. Жодний досвід не буває безкоштовним. Слід поставити собі запитання: чи згодні батьки «загубити» певну суму тепер, але багато чого виправити, ніж стикнутися з непоправною ситуацією в подальшому? Зрештою, будь-які курси удосконалення працюють за плату. Батькам слід пам'ятати, що з ними дитина вчиться, маючи «страховку», якої у неї, можливо, не буде надалі. Тому нехай вона при батьках припуститься якомога більше помилок, і при цьому їхнє завдання – не докоряти, а аналізувати ці випадки з дослідною і навчальною метою; родинному оточенню майбутнього суб'єкта ринкових відносин необхідно завжди пояснювати дитині, чому витратити гроші можна саме таким чином. У придбанні важливе не саме придбання, а його обговорення – можливі варіанти, співвідношення якості й вартості, вплив на стосунки з іншими. Це привчає дитину вибирати, а отже, аналізувати наявні альтернативи. Радитися необхідно з дитиною і при спільних покупках. Користь подвійна: можна буде побачити перебіг думок дитини, те, що для неї є критерієм успішності покупки («ж у всіх», «Ж НІ в кого», «дуже дешево», «виглядає дорого» і т. ін.) і дізнатися про погляд «зі сторони»;

- батькам слід чітко дотримуватися домовленостей: жодних додаткових фінансових вливань, якщо дитина нерационально розпорядилася первинною сумою; завжди треба віддавати обіцяне, у протилежному разі – не обіцяти нездійсненого. Найпоширеніша помилка батьків – це компенсація втраченого (неправильно втраченого) дитиною;

- близьким майбутньої підприємливої особистості обов'язково слід визначати систему фінансування дитини. Чим раніше вона отримає у свої руки гроші, тим краще. Адже для того, щоб навчитися чогось, треба робити це якомога частіше. Навичка формується за безпосередньої дії та її багаторазового повторення [25, с. 89].

На підставі викладених принципів розроблена система сімейного навчання майбутнього підприємця, сутність якої розкрита далі.

Система фінансування (кишенькові гроші). Головною тезою є те, що кишенькові гроші – це ті кошти, розпоряджатися якими дитина може на свій розсуд, незважаючи іноді й на поради дорослих. Завжди треба пам'ятати, що це не спосіб заохочення чи покарання, а засіб розвитку певних навичок, своєрідний інструмент освіти і виховання. Передусім необхідно визначитися з такими позиціями, як періодичність видачі коштів, їх розмір, перелік допустимих витрат, штрафні санкції.

Оптимальна періодичність видачі коштів – щотижня. Розмір – природно, чим менша дитина, тим менше сума. Виходити треба зі своїх можливостей, але варто поцікавитися у дитини, яка б сума її влаштувала. Цим визначаються запити дитини – майбутнього самостійного підприємця. Якщо запити надто високі, батькам слід відкоригувати їх, пояснивши, що вони можуть надати лише певну суму коштів. Треба нагадувати дитині частіше, що гроші – це засіб для отримання чогось, а не мета самі по собі. Діти часто мріють стати багатими. Краще, якщо вони мріятимуть мати гроші, щоб, наприклад, побудувати корабель, відкрити школу, подорожувати тощо. Батькам слід обов'язково цікавитися, на що і з якою метою витрачені кошти. Однак не можна наполягати на повному звіті про особисті витрати – необхідно поважати таємниці дитини, її можливі промахи [23].

Система штрафів – це щось на зразок ділової гри, коли збитки хоч і не «смертельні», але вельми неприємні. Така гра може стати непоганою діагностичною процедурою для дитини – майбутнього підприємця. Це покаже, наскільки вона готова до матеріальної відповідальності за свої дії, наскільки уважна, самостійна і справедлива до потреб інших. Зазвичай перша згадка про штрафи виникає у разі, коли дорослі дають дитині гроші в борг. У такому випадку слід обов'язково вимагати повернення всієї суми в строк. Відразу слід обумовити штрафні відсотки (пені) і не соромитися наполягати на їх сплаті. Майбутній підприємець повинен розуміти, що за невиконані зобов'язання треба платити. Краще закріпити свою угоду письмово (розпискою). Це підвищує відповідальність дитини за дане слово і дасть їй можливість у майбутньому уважніше ставитися до чужих обіцянок, наполягати на дотриманні юридичних норм [14, с. 96].

Підсумуємо, яке значення для виховання особистості майбутнього підприємця має система самостійного розпорядження грошима:

- уміння рахувати (в арифметичному сенсі);
- знання про співвідношення вартості речей (послуг);
- уміння вибирати (між двома «хочеться», між потрібним і необхідним, гарним і поганим і т. ін.). Це вміння розвиває мислення і здібності аналізувати;
- навички відмовлятися від менш потрібного, від неякісного, від менш цінного – і, відповідно, визначати пріоритети;
- підвищення самооцінки, почуття власної гідності. Як кожна навичка (знання, вміння) новий досвід додає впевненості. Міра психологічної зрілості – це міра відповідальності. Механізм у цьому випадку такий: вчинок наслідки – усвідомлення – розуміння – розвиток – психологічна зрілість – новий, вже більш зрілий вчинок;

- пізнання себе. Іноді діти з подивом виявляють, що вони не такі добрі, як про себе думали, не такі безпорадні, як припускали – все це веде до рефлексії;

- пізнання інших. Чим раніше дитина усвідомлює, що грошові відносини іноді є «лакмусовим папірцем» і для дружби, і для любові, тим менше помилок зазнає в майбутньому. Повага до інтересів інших – теж важливо. Усвідомивши, як іноді тяжко позбутися частини своєї власності, дитина не претендуватиме на власність іншого;

- радість благодійності, безоплатної допомоги іншим. Можна навіть запропонувати дитині пожертвувати частину її коштів на добрі справи й подивитися, як вона до цього поставиться;

- можливість виявити себе «на рівних» у стосунках з батьками (укладення договорів, позичання, можливість «скинутися» на спільну справу і т. ін.). У цьому – база для становлення особистості майбутнього суб'єкта ринкових відносин;

- ознайомлення з основними фінансовими поняттями – «боргове зобов'язання», «кредит», «договір», «розписка» і т. ін. Майбутньому підприємцю поряд зі знанням комп'ютера та іноземної мови передусім необхідні початкові знання у фінансовій сфері;

- уміння прораховувати свої дії, бачити наслідки певного рішення [20, с. 51].

Підсумовуючи викладене, наголосимо, що початковою структурною одиницею суспільства, яка закладає основи особистості, є сім'я. Сім'я – це суспільство в мініатюрі, від цілісності якого залежить безпека всього великого людського суспільства. Сімейне виховання – система виховання і навчання, що складається в умовах конкретної сім'ї силами батьків і родичів. Сімейне виховання духовно-моральних якостей майбутнього підприємця – складна система. На нього впливають спадковість і біологічне (природне) здоров'я дітей і батьків, матеріально-економічна забезпеченість, соціальний стан, уклад життя, кількість членів сім'ї, місце проживання, ставлення до дитини. Все це органічно переплітається і в кожному випадку проявляється по-різному. Виокремлюють такі завдання сім'ї в розрізі виховання майбутнього підприємця:

- створити максимальні умови для зростання і розвитку дитини;
- бути соціально-економічним та психологічним захистом дитини;
- навчати дітей корисних прикладних навичок і вмінь;
- виховувати почуття власної гідності, цінність власного «Я».

До принципів сімейного виховання духовно-моральних якостей майбутнього підприємця можна віднести:

- гуманність і милосердя до людей;
- залучення дитини до життєдіяльності сім'ї як її рівноправного учасника;
- відкритість і довірливість у грошових відносинах з дітьми;
- послідовність у своїх вимогах до поведінки і міри відповідальності дитини (не вимагати неможливого);
- надання допомоги дитині у розпорядженні майном, грошима тощо.

Зміст сімейного виховання майбутнього суб'єкта ринкових відносин охоплює всі напрями. У сім'ї здійснюється економічне, трудове, морально – духовне виховання особистості, формуються ціннісні відносини в усіх напрямках, надаються знання про суспільство, виробництво, професії, набувається досвід самостійної підприємливої діяльності; виробляються інтелектуальні навички; нарешті, виховується ставлення до світу, людей, професії, життя [2, с. 114].

Питання для самоконтролю:

1. Поясніть яку роль відіграють економічна освіта і виховання як засоби становлення світоглядних засад сучасного підприємця. Для чого потрібне духовно-моральне виховання майбутнього підприємця в сім'ї.
2. Яке місце посідають ринкові філософія, світогляд і мораль сучасної людини. Яка має бути структура ринкової економічної свідомості особистості.

Використана література:

1. Агеев А. И. Предпринимательство: проблемы собственности и культуры / А. И. Агеев. – М.: Наука, 1991. – 106 с.
2. Акопян В. Г. Морально–етичні цінності підприємця: формування та розвиток (соціально–філософський аналіз): дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Валерій Григорович Акопян. – К., 2004. – 170 с.
3. Беккер Г. Человеческое поведение: экономический подход: избр. тр. по экон. теории / Гэри Беккер; науч. ред. пер. Р. И. Капелюшников; пер. с англ. Е. В. Батракова. – М.: ГУВШЭ, 2003.–671 с.
4. Бех І. Д. Виховання особистості: навч.–метод. посіб.: у 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико– технологічні засади / І. Д. Бех. – К.: Либідь, 2003. – 357 с.
5. Варецька О. Спільна педагогічна діяльність учителя і батьків з економічного виховання молодших школярів / О. Варецька // Молодь і ринок. – 2007. – № 8. – С. 85–89.

6. Видиш М. М. Формування моральної культури майбутніх менеджерів / М. М. Видиш, В. О. Цибулько // Педагогічні науки. – 2010. – № 55. – С. 11–14.
7. Грішнова О. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки / О. Л. Грішнова. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2001. – 254 с.
8. Ильина И. Ю. Домохозяйство – важнейшая потребительская единица на рынке товаров и услуг / И. Ю. Ильина // Социально–гуманитарные знания. – 2007. – № 5. – С. 117–127.
9. Касьянов Д. В. Формування ідеології та культури українського підприємця в період утвердження ринкових відносин: дис канд. філос. наук: / Дмитро Володимирович Касьянов. – К., 2010. – 175 с.
10. Костюченко Л. М. Соціально–психологічні особливості економічної освіти і виховання молоді / Л. М. Костюченко // Рідна школа. – 2003. – № 10. – С. 27–34.
11. Левцун О. П. Культура підприємництва: навч. посіб. / О. П. Левцун. – К.: КМ Академія, 2003. – 316 с.
12. Литвак М. Л. Домогосподарство в умовах перехідної економіки інверсійного типу: дис канд. екон. Наук. / Марина Леонідівна Литвак. – К, 2005. – 170 с.
13. Ліщинська О. В. Моральні аспекти підприємницької діяльності / О.В. Ліщинська // Вісник Львівського університету. Філософські науки. – 2008. – Вип. 11. – С. 115–123.
14. Лопова О. В. Социализация и профессиональное образование личности / О. В. Лопова, Ю. И. Титаренко. – Барнаул : Акад. экономики и права, 2001. – 335 с.
15. Москаленко В. В. Економічна соціалізація особистості / В.В. Москаленко // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 8. – С. 1–9.
16. Поснова Т. В. Формування ціннісно–мотиваційної сфери особистості студента / Т. В. Поснова // Соціальна психологія. – № 2. – 2004. – С. 134–139.
17. Рижкова А. Ю. Економічне виховання в сім'ї / А. Ю. Рижкова, І.М. Трубавіна // Науково–дослідна робота студентів як чинник удосконалення професійної підготовки майбутнього вчителя: зб. наук. пр. / редкол.: І. Білоусова та ін. –Х.: Апостроф, 2011. – Вип. 4. – С. 118– 123.
18. Романовський О. О. Проблеми виховання у майбутніх підприємців морально–етичних норм поведінки для успішної професійної діяльності / О.О. Романовський // Освіта і управління. –2001. – Т. 4. – № 1–2. –С. 95–106.

19. Рошин С. К. Предпринимательская деятельность: психология и идеология / С. К. Рошин // Психологический журнал. – 1995. – № 1. – С. 31–42.
20. Сазонова Т. В. Економічне виховання дітей старшого дошкільного віку / Т. В. Сазонова // Вихователь–методист дошкільного закладу. – 2009. – № 4. – С. 49–54.
21. Сидорко Н. Л. Роль і значення сім'ї у формуванні людського капіталу / Н. Л. Сидорко // Економіка та підприємництво. – 2010. – № 4. – С. 78– 86.
22. Сірий Є. В. Культура підприємництва в контексті його соціальної ролі / Є. В. Сірий // Економіка. – 2003. – № 7. – С. 100–108.
23. Соколюк О. Б. Діти та гроші. Стаття з психології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://osvita.ua/school/ lessons_summary/psychology/22608/](http://osvita.ua/school/lessons_summary/psychology/22608/)
24. Станкевич Ю. Ю. Домогосподарство в ринковій економічній системі та його відображення у світовій економічній думці ХХ століття: автореф. дис канд. екон. наук / Юрій Юрійович Станкевич. – К., 2010. – 19 с.
25. Стоян Т. А. Діловий етикет: моральні цінності і культура поведінки бізнесмена: навч. посіб. / Т. А. Стоян. – К.: Наука, 2004. – 372 с.
26. Стучинська Н. М. Теорема про зіпсовану дитину, або Чому альтруїст має більше шансів на виживання. Економічний підхід Геррі Беккера до розв'язання соціальних проблем / Н. М. Стучинська // Віче. – 2010. – № 11. – Червень. – С. 34–35.
27. Шпак О.М. Економічне виховання дітей у сім'ї: наук– метод. посіб. / О. М. Шпак. – К.: Київ, міжреп. ін-т удосконал. вчителів ім. Б. Грінченка, 1998. – С. 864–874.
28. Яремчук Н. І. Система ціннісних орієнтацій професійної підготовки майбутніх економістів / Н. І. Яремчук // Вісник Львів, ун-ту. Сер. педагогічна. – 2008. – Вип. 24. – С. 132–138.

Тема № 6

Роль релігії в контексті утвердження філософії ринкових відносин

План лекції:

1. Філософія сталого людського розвитку як умова ефективності ринкових відносин, що утверджуються.
2. Економічна освіта в Україні – підґрунтя формування ринкової свідомості. Компетентнісний та культурологічний підходи до виховання особистості з ринковою свідомістю.

Зміст лекції:

1. Філософія сталого людського розвитку як умова ефективності ринкових відносин, що утверджуються.

Серед усіх сфер суспільного життя релігії належить особливе місце, оскільки вона і базується на особливому типі життєвого досвіду, і вводить людину в такого роду досвід. Релігія передбачає існування у людини відчуття причетності до найперших початків буття, а на ґрунті такого відчуття утворюються різноманітні більш або менш численні об'єднання людей, що сповідують певну форму релігійного вірування. Релігія – це суспільно – історичне явище, тобто вона функціонує в людських спільнотах та виникає і змінюється в процесі розгортання людської історії. Породжена релігійним досвідом, розвинута релігія стає своєрідним «суспільством у суспільстві», оскільки постає багатограним та складним явищем. Складність релігії яскраво виявляється в її будові, де важливе місце посідають утворення людської свідомості, релігійні дії та релігійні організації [23, с. 18].

Є два підходи до визначення поняття «релігія» – змістовний та функціональний. Перший намагається знайти головні властивості й ознаки, які відрізняють релігію від інших соціальних явищ; другий – визначити її роль у системі суспільного життя. Перше визначення відображає віру людини в надприродні створіння, явища та їх реальні вияви в житті людини, друге – реалізацію вірувань в системі міжособистісних і суспільних відносин. Таким чином, релігія визначається як: соціальний феномен, що відображає певну сферу життя індивіда та суспільства; форма суспільної свідомості; засіб практичного духовного освоєння світу; світоглядна система координат; життєва позиція і діяльність.

Місце та роль релігії в суспільстві визначаються низкою функцій:

– інтегративною – релігійні вірування та норми в системі інституцій забезпечують соціальну солідарність, здатність утворити безконфліктне суспільство, злагоду, згуртованість, рівновагу суспільних відносин;

- світоглядною (смыслоутворюючою) – релігійні вчення та догми допомагають людині визначити своє місце в суспільстві й всесвіті, сформувані відповідні уявлення про світоустрій, соціальні інститути і структури, форми поведінки та норми людської діяльності за допомогою вкладених змістів, показати значення життєвих подій у світлі розуміння кінцевих цілей та прагнень;

- ідеологічною – релігія виправдовує/засуджує й узаконює соціальні устої, які відображають інтереси панівного класу або еліти за допомогою вчення та доктрини;

- компенсаційною – характеризує процес зняття життєвих суперечностей і проблем шляхом ідеалізації «іншого» світу, що відображається в релігійних доктринах (всі земні страждання праведних людей закінчуються в майбутньому житті) і дає впевнено орієнтуватися в реальних життєвих ситуаціях;

- комунікативною – забезпечує спілкування, соціалізацію, передання релігійного досвіду, обмін, засвоєння інформації суб'єктів релігійного життя (віруючими, релігійними громадами, духовенством, релігійними організаціями тощо);

- легітимуючою – норми поведінки людини в суспільстві чи соціальній групі (морально-етичні, сімейні та ін.) стають загальноприйнятими завдяки їх схваленню в релігійних вченнях і церкві;

- функцією соціального контролю – дає змогу населенню орієнтуватися у своїх діях і вчинках згідно із загальноприйнятими суспільно-релігійними цінностями й очікувати покарань або винагород за їх дотримання (або недотримання) [19, с. 43];

- регулятивною – характеризує нормативно-установчий вплив релігії через систему вимог до поведінки віруючих за допомогою релігійних установок, переконання, норми, ціннісні орієнтири.

Функціональна роль релігії в суспільстві визначається через результати її впливу на особисте чи соціальне життя: на макрорівні – ступеня практичного впливу релігії в межах конкретного суспільства, держави, нації, етносу, великої соціальної групи; на мікрорівні – впливу на особистість, малі соціальні групи.

В одному суспільстві релігійні традиції, почуття, дії можуть бути позитивними (функціональними) для одних соціальних груп і негативними (дисфункціональними) для інших.

Функціональність релігії, постаючи способом її буття, виявляється в сукупності суспільних функцій, які релігійний комплекс виконує щодо конкретної спільноти віруючих. Систему такої функціональності, з огляду на його соціальну роль у соціумі, можна звести до координаційної та ієрархічної системи, головними структурними елементами якої є світоглядно-сенсотвірна, ціннісно-регулятивна, соціально-організаційна та комунікативно-трансляційна підсистеми.

У системі функціонування релігії за мірою впливу на людину і суспільство можна виокремити основні й неосновні функції. Основні функції – це найзагальніші, найважливіші напрями впливу релігії на особистість, людські спільноти та структурні елементи суспільства. Серед релігієзнавців поки що не сформувалося єдиного підходу до розуміння суті та ієрархії функцій релігії. Загалом вказується на світоглядну, компенсаційну, комунікативну, регулятивну, інтегративну, культуротрансляуючу, легітимну, інформаційну, виховну, дисциплінуючу, етичну, нормативну, знакову, естетичну, політико-ідеологічну, правову, екологічну, гедоністичну, ейфоричну та інші функції. Це певною мірою відповідає істині, оскільки релігія в широкому розумінні безпосередньо чи опосередковано стосується практично всіх сфер діяльності людини і суспільства. Правда, означені функції мають чітко виражений амбівалентний характер [12, с. 75].

Функціональність релігії, постаючи способом її буття, певною мірою виявляється у сукупності соціальних функцій, які вона виконує щодо спільноти віруючих. Всю сукупність функцій релігії, з огляду на їхню соціальну роль, форми та засоби реалізації умовно можна звести до координаційної та ієрархічної структурованої системи. Її головними елементами є світоглядно-сенсотвірна, ціннісно-регулятивна, соціально – організаційна та комунікативно-трансляційна підсистеми, що постають певними структурними рівнями такої функціональності. Водночас системотворчим елементом всієї системи функціональності є світоглядно – сенсотвірна підсистема. Це пояснюється тим, що за всього розмаїття завдань і функцій, які виконує релігія в соціумі, вона має досить конкретне призначення, оскільки покликана дати індивіду розуміння сенсу життя. Тому світоглядно-сенсотвірна підсистема, надаючи людині власну відповідь на питання про сенс життя, зумовлює зміст її діяльності, надає цілісності та єдності всім структурним елементам системи функціональності релігії, становить її інтегративне начало. Перебуваючи в корелятивному зв'язку з іншими підсистемами означеної системи, вона надає їм відповідної світоглядно-ідейної орієнтації. Тому світоглядно-сенсотвірна підсистема зумовлює відповідний зміст інших структурних елементів функціональності

релігії, задає їм відповідну соціальну спрямованість, яка відповідає інтересам певної конфесії. Ступінь її впливу на елементи загальної системи функціональності релігійного комплексу має діалектичний характер.

Такий вплив неоднозначний, оскільки й інші підсистеми відносно самостійні в конкретних світоглядно-конфесійних межах. При цьому вони можуть зазнавати безпосереднього або опосередкованого впливу світоглядно-сенсовісної підсистеми. Тому світоглядна функція більш оперативно й активно впливає на соціально-організаційну підсистему, ніж, скажімо, на комунікативно-трансляційну. Саме така відносна самостійність і певна відокремленість елементів у загальній системі функціональності релігії дає можливість їй виконувати функції з різним світоглядним відтінком, звичайно, в певних межах. Тому поведінка віруючої людини на практиці не завжди відповідає конфесійним вимогам [4, с. 36].

Розкриваючи функції релігії та її роль у житті суспільства, підкреслимо, що одним із важливих питань є вивчення її соціального змісту. Наукова характеристика ролі релігії в людському суспільстві можлива лише в тому випадку, якщо вона враховує форми суспільної свідомості – одного із суттєвих компонентів духовної культури. При цьому необхідно мати на увазі, що релігія – це творення людського суспільства, особлива форма пізнання ним себе самого і навколишнього світу.

Однією з важливих функцій релігії є світоглядна. Вона полягає в тому, що релігія намагається створити власну картину світу, більше того, – власні соціально-гносеологічні схеми вдосконалення суспільного життя, визначити місце й роль людини в системі природи та суспільства. Зміст релігійного світогляду – не божественний, а людський, або, краще сказати, – суспільний, незважаючи на його фантастичність.

Релігія виконує регулятивну функцію. Як кожна сфера духовної культури вона створює певну систему норм і цінностей, специфіка яких полягає насамперед у збереженні й закріпленні віри в надприродне. Цьому завданню підпорядковані не тільки культові дії, а й сімейно-побутові стосунки, система традицій і звичок. Підкреслимо, що релігія асимілювала багато елементів загальнолюдської моралі. А оскільки Бог, за висловом Ф. Енгельса, є відображенням абстрактної людини, то й релігійна мораль багато в чому має не надприродний, а людський, суспільний характер.

За певних історичних умов релігія здійснює функцію інтегрування, тобто збереження і зміцнення чинної соціальної системи. Такою, наприклад, була роль католицизму у феодальному суспільстві, православ'я в дореволюційній Росії. Однак у низці випадків релігія може стати і прапором соціального протесту, як було, наприклад, із середньовічними ересями та сектами, з

протестантизмом, прихильники якого в епоху його зародження боролися проти феодальних порядків [23, с. 29].

Винятком із інтегративної функції релігії є виникнення релігійних конфліктів, які чинять потужний вплив на суспільні відносини загалом.

Однією з перших праць, у якій проаналізовано конфлікт як суспільне явище, є «Дослідження про природу і причини багатства народів» А. Сміта. Його автор стверджує, що основою конфліктів є поділ суспільства на класи й економічне суперництво, яке він розглядає як важливу рушійну силу розвитку суспільства.

Теорія Е. Дюркгейма заклала підґрунтя раціонального підходу до розуміння макроконфліктів. Цікава його думка про те, що система моральних цінностей зазнає деформації в міжособистісних стосунках, які спираються на матеріальний чи нематеріальний інтерес.

Інша концепція проголошує, що особистість сприймає суспільство і його інституції як готову форму, тоді як сама вона є похідною від нього. За Т. Парсонсом, умовою співіснування особистостей у суспільстві є культура, система символів, завдяки яким можливе порозуміння.

За теорією Р. Дарендорфа, у центрі конфлікту – поділ влади, усвідомлення позиції власної суспільної групи в структурі суспільства. Організовані структури й усвідомлений інтерес уможливають раціональний вибір шляху розв'язання конфлікту. Порозуміння можливе, коли в просторі конфлікту є певний порядок. Тому, на думку дослідника, слід упроваджувати норми поведінки, а розв'язанням конфліктів мусять займатися відповідні державні інституції [31, с. 43].

У науковій літературі поняття релігійного конфлікту тлумачиться у двох площинах. Згідно з першою, до релігійних належать конфлікти між конфесіями або релігійними організаціями. Виникає такий вид релігійного конфлікту здебільшого на доктринальному рівні. Відповідно до другої, окремою групою релігійних конфліктів є ті, що виникають між соціальними утвореннями, групами, які відносять себе до віруючих певної конфесії. Крім того, релігійними вважають конфлікти всередині самої конфесії (яскравий приклад – середньовічні ересі) [11, с. 116].

Власне, вчені по-різному розуміють поняття релігійного конфлікту. Наприклад, Макс Вебер під таким конфліктом мав на увазі «боротьбу статусних груп», які наголошували на винятковості свого стилю життя і вчення [2, с. 35]. Також він досить ґрунтовно розглядає проблему впливу релігійних харизматичних лідерів на формування доктринальних та етичних принципів як самих громад, так і релігій загалом. М. Вебер вважав, що світоглядні настанови світових релігій склалися і були визначені певними

соціальними групами, які посідали в певний історичний період панівне становище. Особливо його цікавило питання, як думка чи погляди одного або кількох людей перетворюються на панівну думку.

Будь-яке суспільство за природою складається з кількох груп, одна з яких неодмінно стане панівною. Як зазначає М. Вебер, для кожної із соціальних груп суспільства характерна схильність до ідей певного характеру, які відповідають їхньому життю. Так, селянам притаманне поклоніння природі та магії, а християнство – це феномен міської буржуазії. На думку автора, інтереси та цілі різних статусних груп формуються на різних ідейних засадах, але неодмінно рано чи пізно все одно мають перетнутися, внаслідок чого можливі конфліктні ситуації і, відповідно, відбуватимуться пошуки шляхів їх вирішення або подолання. За М. Вебером, суспільство – це арена, де відбувається боротьба різних статусних груп. Такий підхід він застосовує і в дослідженні релігій. Світові релігії, котрі пройшли довгий і тернистий шлях, неодмінно вступали в протистояння з іншими течіями, які треба було або перемогти, або «поглинути» (наприклад, конфуціанські вчені мали боротися з магією та буддистськими ченцями, християнство – з різними іудейськими течіями).

Людина не може послідовно обстоювати одразу дві різні системи вірувань. Але це зовсім не означає, що суспільство характеризуватиметься постійною нестабільністю. На певному етапі його розвитку одна зі «статусних груп» стає носієм культури, відповідно її морально-етичні настанови схвалює більшість, а це сприяє зниженню рівня конфліктності в цьому суспільстві.

В. І. Гараджа, розвиваючи далі тему релігійного конфлікту, розглядає релігію, з одного боку, як потужний інтегратор суспільства, а з іншого, навпаки, – як дезінтегратор [6, с. 176].

Як приклад інтеграції він наводить Індію, де завдяки підтримці кастового ладу помітну роль відігравала віра в перевтілення. Щодо дезінтеграції, то, зазначає В. І. Гараджа, наявність кількох віросповідань в одній соціальній групі неодмінно призведе до появи конфлікту, але здебільшого релігійні відмінності – це лише зовнішнє оформлення більш глибоких конфліктів [6, с. 177]. Яскравим прикладом такого маскування є конфлікт між протестантами та католиками в Ірландії. Треба також наголосити, що, коли класові та етнічні відмінності переплітаються з релігійними, конфлікти стають гострішими і тяжіють до війн. У зовнішньому вияві релігійні конфлікти можуть маскуватися під сутички на етнічній чи класовій основі.

Релігійні конфлікти існують не лише на рівні міжгрупових відносин, тобто між різними релігійними групами, а й усередині них. Зокрема, соціальна поведінка щодо задоволення власних егоїстичних інтересів, боротьба за владу,

за привілеї також призводять до релігійних конфліктів, але вже не іншому рівні. Виникають конфлікти інтересів і домагань особистісної ролі в громаді.

У кінцевому підсумку релігійні конфлікти як на міжінституціональному, так і на міжіндивідуальному рівнях рано чи пізно стануть джерелом змін у суспільстві. Адже, як зазначалося, релігія в усі часи і в усіх народів відіграла величезну роль у процесах, які відбувалися в суспільстві.

Деякі спеціалісти вирізняють релігійні конфлікти як специфічний вид соціального конфлікту. Власне, такої позиції дотримується А. Г. Залужний, який вважає за доцільне розглядати їх як особливий конфронтаційний зріз нормальних суспільних відносин, що виникають унаслідок їх розкладання з певних причин. Такий підхід, на його думку, не дає змоги виокремлювати релігійні конфлікти в особливу правову категорію, а зосереджує увагу на вивченні причин їх виникнення і методів розв'язання, мінімізації та подолання [9, с. 56].

Інші вчені пропонують розглядати релігійний конфлікт лише як частину або елемент національних чи геополітичних конфліктів. Справді, міжнаціональні відносини багато в чому залежать від релігійного фактора, адже в усі часи розвиток етносів перебував у тісному взаємозв'язку з релігією. Нерідко належність до певного етносу ототожнюють із конфесійною належністю. Така думка хоч і має право на існування, але видається досить обмеженою й не може охопити всього спектра чинників, що визначають таке явище, як релігійний конфлікт.

У свою чергу, Д. Б. Малишева вважає, що конфесійних конфліктів у чистому вигляді немає. У міру розгортання соціальних суперечностей релігійні фактори можуть так тісно переплестися з етнічними, національними, політичними, ідеологічними, що виокремлення тих чи тих із них стає неможливим. Власне, під релігійною маскою може приховуватися політичний, ідеологічний чи економічний конфлікт.

Д. Б. Малишева зосереджує увагу на вирізненні зовнішніх і внутрішніх факторів, що призводять до конфліктів на релігійному ґрунті. Так, до внутрішніх передумов належать місце релігійної групи у політичній системі й органах державної влади, а також культивована політична нерівність щодо представників окремих конфесій, намагання проголосити одну з релігій офіційною.

До зовнішніх факторів належать економічна, військова чи політична підтримка релігійного руху ззовні, а також зовнішньополітична діяльність окремих держав, які прагнуть політичного, економічного, духовного панування в певному регіоні [14, с. 21].

З огляду на викладене, можна стверджувати, що під релігійним конфліктом слід розуміти зіткнення представників різних релігійних груп на ґрунті віровчення, релігійної діяльності, догматів, внутрішньогрупової етики, правил та норм поведінки. Релігійний конфлікт може відбуватись, і здебільшого відбувається, на кількох рівнях: внутрішньоконфесійному та міжконфесійному. За несприятливих умов релігійні конфлікти можуть набирати форм міжетнічного та політичного конфліктів. Крім того, часто релігія виступає як один із домінантних чинників у соціальній боротьбі й нерідко може застосовуватися як фактор її розпалювання та підтримки.

Релігії притаманна також комунікативна функція, яка полягає в підтримуванні зв'язків між віруючими шляхом створення почуття віросповідної єдності під час релігійних дій, в особистому житті, сімейно – побутових стосунках, а також відносинах у межах різноманітних клерикальних організацій і навіть клерикальних політичних партій [4, с. 49].

У суспільній свідомості нині відбувається процес, який цілком обґрунтовано можна назвати світоглядним переворотом: формується нове світобачення, смисловим центром якого є особистість. Основним рушієм цього процесу є інформація, що поширює уявлення про принципи свободи, гуманізму, демократії. Новий світогляд генетично пов'язаний із релігією.

XX століття негативно позначилося на менталітеті багатьох народів, комплексі суспільних відносин, всьому морально – психологічному стані суспільства. Адже фашизм, тоталітаризм, войовничий атеїзм спричинили жахливі духовні спустошення. Саме цим можна пояснити те, що нині в суспільному житті в ієрархії цінностей перевага віддається нестримній наживі, неробству, обману й лицемірству. Втрачається цінність такого соціального інституту, як сім'я, втрачається повага до батьків, старших людей. Активізується криміналітет, поширюються алкоголізм, наркоманія, корупція. Зрада, сімейна й політична, стала звичним явищем. Все продається й купується. Не може не тривожити, що змінилися критерії моральних оцінок у громадській думці. Низький рівень духовності структур влади, державних лідерів, суспільно-політичних організацій сприймається як щось звичне, цілком природне [28, с. 79].

Принципи і норми сучасного підприємництва (як складової громадянського суспільства) в Україні самі собою утвердитися не можуть. Тому важливо розпочати їх утвердження з віднайдення шляхів формування релігійної свідомості особистості, яка допомогла б осмислити феномен «совісності» в системі суспільно-політичної і професійної реалізації підприємця.

У контексті предмета нашої уваги – осмислення релігійної соціалізації особистості підприємця, релігійна соціалізація нині повинна як мінімум сформувати в особистості підприємця лояльність, відчуття відповідальності за чинну систему суспільних відносин, міжконфесійних відносин, за систему, яка б сприяла толерантності, духовності й консолідації поліетнічного суспільства.

Релігійна соціалізація — процес, за допомогою якого суспільство передає від покоління до покоління систему релігійної орієнтації, знань, настановлень, набутих протягом життєтворчості індивіда, нації, людства. Релігійна соціалізація особистості підприємця тісно пов'язана з виробленням такого поняття, як «релігієзнавча культура», оскільки саме вона орієнтує особистість на ознайомлення й засвоєння загальноновизнаних релігійних засад, принципів і норм, набутих людством, і тих принципів, які є канонічними в системі функціонування певного типу релігії.

Процес релігійної соціалізації, як і будь-якої іншої (політичної, етнічної), має активний характер. Свідомість особистості відіграє тут вирішальну роль, відображаючи форму й зміст маніпулятивних впливів соціального середовища. Тому варто визнати, що в період зростання інтересу громадян до релігії релігійна соціалізація особистості підприємця не може розглядатися ізольовано, без одночасного аналізу як цієї особистості, так і конкретної релігійної, соціально-політичної і економічної реальності, до якої вона залучена [29, с. 114].

У процесі релігійної соціалізації підприємець виступає як складова суспільного процесу: водночас і об'єкт, і суб'єкт суспільних відносин.

Процес соціалізації особистості підприємця складний. Він триває впродовж усього свідомого життя підприємця і залежить від обставин, пов'язаних із соціально-політичними й правовими засадами суспільства. Що до релігійної соціалізації, то ці чинники теж на неї впливають, і чи не найбільше в період трансформаційних перетворень. Релігійну соціалізацію доцільно тлумачити як процес засвоєння підприємцем знань, зразків поведінки, норм і цінностей, необхідних для успішного функціонування в соціумі цього феномену.

На нашу думку, універсальне завдання релігійної соціалізації – сформувати у підприємців, що вступають у світ релігійного буття, відчуття лояльності й відданості релігійним ідеалам.

Досить проблемний процес релігійної соціалізації молодих підприємців у країнах пострадянського простору. Адже понад 70 років войовничого атеїзму зробили багато для бездуховного буття в соціумі, і це найбільше позначилося на людях середнього і молодого віку. Саме у тих, хто належить до цих

категорій змінилися ціннісні орієнтації, зумовлені труднощами буття в Україні.

Дехто із західних науковців став говорити про егалітарну культуру, яка нині має виправдовувати все корисне для особи, не оцінюючи, чи воно корисне суспільству загалом. Це й пояснює бездуховні вчинки «бездуховної» епохи ХХ ст., що призвели до теперішньої ситуації.

Нині цінності стали предметом вільного вибору. Сучасна людина втратила віру в безумовну цінність ідеалів, що формувала (чи формує) ідеологія. Така ситуація порушує душевний спокій людини, котра жила в лещатах ідеологічних стереотипів, і штовхає її на пошук нових смисложиттєвих цінностей і світоглядних орієнтирів. Тому є потреба в ідеологічному осмисленні національної ідеї в межах плюралізму, гуманізму, духовності, громадянськості та високої моральності [13, с. 65].

Молоді підприємці як наймобільніша частина сучасного суспільства активно впливають на динаміку змін соціальної структури та соціально – політичні інститути. Засвоюючи певні соціально-духовні цінності, вони стають ініціаторами перетворень на духовних засадах. Перетворення у суспільстві потребують і знань, і моральності, і принципової громадянської позиції. Творення нових ціннісних норм та орієнтацій відбувається постійно, під впливом «зовнішніх» (соціальних) і «внутрішніх» (індивідуально – психологічних) факторів протягом історичного розвитку. Цінності Десяти заповідей Господа є вічними.

Релігія завжди була своєрідною духовно-моральною опорою суспільства, за допомогою якої зберігалися й передавалися від покоління до покоління моральні норми і принципи, традиції, звичаї й обряди, національні святині. Релігія давала і дає відповіді на одвічні питання внутрішнього стану людини, найпотаємніші аспекти її буття. Вона дбає про людські душі так, як не може дбати жодна світська інституція. Без релігійної свідомості ніколи не утвердяться принципи й норми громадянського суспільства і сучасного підприємництва в Україні [18, с. 37].

В Україні поки що мало уваги приділяється питанням гуманності та духовності в бізнесі. Проблеми прибутку, сплати податків, розширення сфери бізнесу забирають у підприємців багато часу, а на милосердя, меценатство не залишається ні часу, ні коштів. Якщо духовність стає стрижнем особистості, вона міститься у свідомості та самосвідомості підприємця, віддзеркалює найактуальніші потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколишньої дійсності, до себе самого. Але, на жаль, сьогодні є багато прикладів, коли в гонитві за наживою люди стають духовно бідними, егоїстичними, виявляють агресивність, неповагу до суспільства, інших людей.

Розвиток гуманної, вільної й відповідальної особистості підприємця безпосередньо пов'язаний із системою його духовних цінностей, що протистоять утилітарно-прагматичним цінностям. Адже духовність так чи інакше передбачає вихід за межі егоїстичних інтересів, особистої користі, зосередженість на моральній культурі людства. Духовність – це втілення у світоглядних орієнтаціях людини сподівань, прагнень, ідеалів, духу народу, нації, що визначає спрямованість її особистісних потреб, переживань і зумовлює настанову на відповідний життєвий вибір.

Духовна сфера зрілої особистості підприємця охоплює широкий спектр цінностей і ціннісних орієнтацій, а саме: утвердження у міжособистісних стосунках гуманних начал – доброти, справедливості, толерантності, щирості, сумлінності, власної гідності, взаємоповаги; не лише ставлення до праці як засобу забезпечення матеріального добробуту, а й усвідомлення благотворного впливу праці на людину, на розвиток її здібностей, волі, характеру – як невичерпного джерела натхнення, мук і радощів творення, творчих злетів, як можливості працею дарувати щастя собі, рідним, близьким і незнайомим, Батьківщині. Через доброту й справедливість, порядність й освіченість формуються такі ціннісні якості особистості як патріотизм і готовність до самопожертви, відповідальність за сучасне та майбутнє нації, держави [5, с. 119].

Формування високодуховної особистості підприємця – проблема державного рівня. Державі, суспільству слід послідовно й наполегливо вдосконалювати організацію управління процесом становлення ринкових відносин, упроваджувати демократизацію в усі сфери суспільної діяльності, проводити політику оновлення та подальшого розвитку національної культури, відроджувати та повертати втрачені духовні цінності українського народу, відновлювати авторитет сім'ї, школи, забезпечувати їх пріоритетну роль у духовному житті українського суспільства, оволодівати кращими сучасними духовними надбаннями.

Варто відзначити особливе місце та роль релігії, віри в духовному становленні майбутнього підприємця. У практичному житті віра дає людині шанс осягнення гармонії життя, що втілюється у спокої і згоді з оточенням (добрий завжди зустрічає добрих людей), із власним сумлінням (йому не болять рани гріха), із Богом – людина не боїться очікуваної кари. Віра забезпечує таким чином людині духовну стійкість, рівновагу і впевненість у собі.

Релігія завжди була і лишається хранителькою тих принципів людського співіснування, які спираються на об'єднання людей, їх взаємовигідну та справедливу взаємодію. Духовним ядром християнства є заповіти

загальнолюдської любові та благодійності. Перші з них розкривають суть любові віруючого до Бога, що і визначає духовний аспект будь-якої діяльності, зокрема підприємницької.

У Біблії або книгах Святого Письма безпосередньо не згадується підприємницька діяльність, але є численні свідчення, в яких вона позитивно оцінюється (можна згадати притчу про таланти, в якій схвалюються прибуткова діяльність та накопичення капіталу і вочевидь засуджується економічна пасивність людини). Ця притча показує, що точного виконання замало, потрібні також мудрі, розумні, творчі, чесотні зусилля. Стосовно економіки це означає, що сприяння зростанню виробництва – одне із завдань підприємництва [27, с. 84].

Капіталістичні перетворення не лише глибоко позначилися на економічній і політичній сферах, а й спричинили девальвацію моральних цінностей в українському суспільстві. Це зумовлено появою нового соціального прошарку економічно активних людей, для яких власне збагачення і надприбуток будь-яким способом ставиться понад усе. Підприємництво – основний атрибут ринкових відносин. Люди, що ним займаються, – бізнесмени – посідають важливе місце у сфері економіки. Збагачуючись самі, вони сприяють збагаченню суспільства. Економіка, або господарювання, за науковим визначенням, – це сукупність суспільно – виробничих відносин та інститутів, покликаних задовольняти людські потреби в товарах та особистих послугах. Так відбувається в розвинутих капіталістичних країнах. В Україні ринкові відносини перебувають на стадії становлення, отже, бізнес будується у непевному середовищі, де не сформувалася стабільна правова, економічна й організаційна база. З розвитком капіталізму, а він в Україні набув спотвореного характеру, люди стали прагматичнішими, і під впливом зростаючої ролі грошей мораль змінює свій характер, бо гроші перетворилися на засіб будь-якого обміну (торгівлі), у тому числі моральними цінностями. Це, у свою чергу, справляє негативний вплив на моральність бізнесу, зокрема його чесність, відкритість. За цими та іншими параметрами (наприклад, сплата податків), бізнес дістав назви «білий», «сірий» і «тіньовий». «Білий», тобто чесний, бізнес базується на моральних підходах і є вигідним для підприємця й суспільства. Чесний підприємець заради швидкого прибутку ніколи не продасть своєї совісті та гідності, не зіпсує порядної репутації. На противагу чесному бізнесмену, «тіньовик» збагачується, застосовуючи заборонені прийоми, а отже, порушує юридичні закони і моральні принципи. Суспільство ставиться негативно до такого підприємця і сприймає як антинародного суб'єкта [22, с. 52].

Бізнес, підприємництво – складний вид людської діяльності (у пострадянській країні – ще й «брудний»), спрямованої на отримання грошей, заробляння прибутку шляхом швидкого обміну грошей на товар і навпаки. Необмежене, без жодного внутрішнього контролю прагнення до збагачення мало місце в усі історичні часи. Але на зміну йому прийшов «дух» капіталізму як певною мірою унормований стиль життя, тобто своєрідна етика. У капіталістичному (ринковому) суспільстві прагматичні інтереси домінують над усім, гроші перетворюються на своєрідний фетиш, процвітає індивідуалізм. Капіталізм створює необхідних собі «господарських суб'єктів підприємців і робітників – шляхом економічного відбору». В бізнесі, як у кожній сфері суспільного виробництва, застосовуються основні моральні категорії: добро і зло, справедливість (з морального погляду) і несправедливість, правильна і неправильна поведінка (вчинок, вибір тощо). Моральні норми виконуються добровільно, власною волею завдяки освіті, загальній культурі та вихованню. Цим вони відрізняються від релігійних заповідей, дотримання або недотримання яких може нагороджуватись чи каратись Всевишнім. Водночас правові норми мають механізм примусу, оскільки їх порушення карається за законом. У філософії є дві концепції щодо моральних принципів: моральний ідеалізм та утилітаризм (користь, власна вигода). Перший спрямований на захист інтересів споживачів, другий – матеріальних інтересів бізнесменів. У розвинутих капіталістичних країнах з усталеними правилами підприємництва задоволення особистих інтересів можливе за умови надання користі суспільству. Український бізнес ще далекий від цивілізованого. Крім іншого, про це свідчить відсутність корпоративної соціальної відповідальності, як у країнах із розвинутою ринковою економікою. Там соціальна відповідальність є морально-етичною складовою бізнесу, що здійснюється добровільно, без примусу і передбачає ведення відкритої, чесної конкуренції, соціальне й екологічне маркування продукції. Натомість, швидке збагачення зокрема, транснаціональних корпорацій, спричиняє ігнорування ними моральних норм ведення бізнесу. Тут важливої ролі набуває соціальний аудит – оцінювання цілей, стратегії та практики підприємців стосовно соціальної відповідальності [26, с. 367].

Німецький соціолог М. Вебер, з'ясовуючи «дух капіталізму», розкрив етичні приписи західноєвропейського й американського капіталістичного господарювання (початок ХХ ст.) – чесність, пунктуальність, старанність, поміркованість тощо, – зазначивши, що всі вони мають утилітарний характер. Учений пов'язував «дух капіталізму» з християнською етикою, однак не вважав її причиною виникнення капіталістичної системи господарства. За його концепцією, християнські цінності сприяли перегляду уявлень про сенс життя

та роль економічних чинників, формуванню світської раціональної аскези і специфічної господарської етики. Вплив православ'я на ці процеси М. Вебер не досліджував, але опосередковано зауважував, що між східною і західною гілками християнства немає великих відмінностей, навіть вважав православну антропологію оптимістичнішою за кальвінізм, бо людина в ній – об'єкт Божої любові, а не просто гріховна істота. Але у сфері господарських і культурних перетворень православ'я залишалося швидше пасивнішим, містично-споглядальним, аніж прагматичним [3, с. 52].

Питання узгодження моралі з економічним розвитком у християнському вченні цікавило й досі цікавить мислителів, зокрема релігійних. Так, С. Булгаков розвіює суперечність, яка ніби існує у християнстві стосовно господарської діяльності. Мислитель тлумачить обов'язок працювати як вияв не особистої, а соціальної поведінки. З євангельського вчення про необхідність допомагати ближньому випливає постулат про соціальний обов'язок економічної діяльності, адже люди працюють не поодиночці, а вступають у виробничі відносини у певній соціальній системі. Суспільні обов'язки потрібно виконувати, тому що з моменту народження людина є боржником суспільства [1, с. 97].

З християнством постала нова моральна сила – сила любові безкорисливої, солідарної, святої, дієвої, що охопила людей як дітей одного Отця. Позиція християнства щодо матеріальних благ полягає не в їх запереченні, бо багатство або бідність – це не причина або привід до гріха. Християнство закликає проти зловживань багатством, торгівлею, забуваючи про вищі цілі життя, крім земних благ. Ані в багатстві, ані в бідності не досягається моральної досконалості, якщо людина ухиляється від віри Христової. Благодійність є засобом, що надає справжнє соціальне значення багатству.

У сучасних реаліях не послаблюється інтерес науковців до вивчення проблем співвідношення моралі з економічним розвитком та ставлення до цього різних християнських конфесій. З'ясовано, що воно неоднакове у протестантів, католиків і православних. Протестантизм сприяв становленню підприємницької етики, католики виявляють нейтральність до підприємництва. Православні працю схвалюють, а підприємництво як засіб збагачення засуджують. Предметніше можна сказати так: у країнах, де сповідується протестантизм, підприємницька діяльність не суперечить загальноприйнятим морально-етичним нормам. Підприємці в них виявляють поважне ставлення до законів, сплачують великі податки заради збереження соціального спокою, діють розсудливо, з почуттям міри, уникають показної розкоші, марнотратства, що з морального погляду є нормальним. У

католицьких країнах цінується сумлінна праця, а шахрайство, жорстоке поводження з підлеглими вважаються гріховними. Православна віра, схвалюючи працю, засуджує прагматизм, гендлювання [8, с. 89].

Християнські моральні засади бізнесу намагаються відшукати сучасні вітчизняні філософи, суспільствознавці, економісти.

О. В. Плотніков зазначає, що ринкова економіка торкається всіх сфер соціальних відносин. Останні ж є явищем загальнолюдським, якщо не пов'язані з конкретною політичною системою. З огляду на це загальнолюдську суть економічної діяльності вчений виводить із Біблії і пов'язує з ринковою економікою, наголошуючи, що вона орієнтована на конкретну людину. На нашу думку, те саме можна сказати про будь-яку економіку, у тому числі планову, бо жодна економічна модель не існує поза суспільством, яке на різних стадіях історичного розвитку має певну організацію, що регулює відносини між людьми (первіснообщинна, рабовласницька, феодално-кріпосницька, капіталістична (ринкова), комуністична (її перша фаза – соціалізм на засадах планової економіки)). Економіка завжди пов'язана з політичними процесами, тому і до переходу від планової до ринкової моделі, і тепер економічна наука називається «політична економія». О. В. Плотніков слушно загострює увагу на формуванні ринкового менталітету, зазначаючи, що ринкова економіка – це не лише «прибуток», а «прибуток і збиток», не лише «винагорода», а й «ризик». Ринкову економіку автор пов'язує за аналогією з позитивними діями господаря, а загалом, як він вважає, людина має існувати сама по собі, не сподіваючись на чиюсь допомогу [20, с. 27].

Серед чинників, які штовхають підприємців порушувати моральні норми, є: прагнення всіма засобами зберегти бізнес в умовах жорсткої конкуренції; високі податки, яких намагаються уникнути; розбещеність і руйнація моральних устоїв через великі прибутки і статки; прогалини в моральному вихованні. Тому часто трапляється: багатий матеріально, бідний душею.

Важливу роль у зміцненні моральних засад бізнесу відіграють наука й освіта. З розвитком підприємництва в Україні активізувалася теоретична і практична діяльність щодо розроблення питань етики бізнесу, тобто прикладної етики. На стадії становлення як нової галузі відбувається вироблення її статусу. Зокрема, морально-етичної сфери стосуються дві ознаки: етика бізнесу як практичні моральні питання і поєднання теорії моралі з безпосередньою практикою суспільства.

Етичні норми ділового спілкування відображають уявлення людини про справедливість-несправедливість, добро-зло, правильність-неправильність дій тощо. Наприклад, «Кодекс честі українського банкіра» передбачає

обов'язковість, надійність, коректність, відповідальність як професійні якості, та моральні – чесність, благодійність, милосердя. Є етичний і моральний кодекси міжнародної торгівлі, де міститься розширений набір принципів, зокрема чесність у ділових відносинах, дотримання законів і правил реклами, незастосування дискримінації за расовими, національними, статевими ознаками, помітними є вияви доброчесності. Тлумачення благодійності за теперішніх умов має свої відтінки. Деякі автори добродійну діяльність кваліфікують як етичність бізнесу, водночас називаючи її «спробою замолюти гріхи нечистої совісті» і, нарешті, її суть характеризують не як спонсорство, меценатство, а як створення робочих місць, високу оплату праці та інше, а головне – дотримання економічної доцільності [30, с. 67].

Духовні принципи, що проповідує церква, здатні відіграти велику роль у моральному переродженні українського бізнесу, формуванні нових етичних цінностей. Православні основи економічної діяльності мають універсальний характер. Люди, котрі по-справжньому вірують у Бога, відрізняються від інших тим, що будують усе своє життя, керуючись Священним Писанням, і не творять собі кумирів із матеріальних цінностей. Церква благословляє всі види діяльності, спрямованої на служіння іншим людям, вчить любити ближнього свого як самого себе. В економічній діяльності таке служіння пов'язане із задоволенням потреб інших людей, що і становить основу ринкових відносин. Для православних людей, прагнення задовольнити всі свої потреби розкоші, тоді як інші бідують, є аморальним. Багатство, власність не засуджуються християнством, засуджуються лише несправедно придбане багатство та нерозумне його використання, поклоніння йому більше, ніж Богу.

Для християнина священна будь-яка форма власності — державна, колективна, приватна. Однаково заповіді «Не кради», «Не жадай дому ближнього свого...» стосуються й чиновників, і підприємців, а отже, врятує нашу державу не узаконювання корупції та економічної злочинності, а тривалий і тяжкий труд із засвоєння цих заповітів підростаючим поколінням, майбутніми господарями країни.

З основ православного віровчення випливає таке правило, як нестрога прибутковість ринкового обміну. Суть його полягає у відмові від жорстокого торгу з обов'язковим одержанням прибутку. Історія вітчизняного підприємництва завжди вчить дотримуватися у своїй діяльності правила:

«Прибуток понад усе, проте гідність понад прибуток...». Підприємці, які розуміють суть цього принципу, надають перевагу меншому прибутку, але отриманому в результаті чесної, взаємовигідної угоди [15, с. 87].

Ще одне правило православної економічної діяльності – соборність. Це добровільне об'єднання людей для сумісної діяльності незалежно від

майнової, інтелектуальної і родової нерівності. Соборність не пропагує «зрівнялівку», а зважає на позитивні риси кожної людини, що зміцнює добробут нашого суспільства.

Люди, об'єднані вірою у Бога, будують свої відносини на принципах християнської етики, братської любові, толерантності. Православ'я підтримує ринкові відносини лише за умови чесної конкуренції. Воно акцентує увагу на щирому ставленні до конкурентів, закликає бачити в них образ Божий, а їхні успіхи розглядати як власні втрачені можливості. Кожну ринкову ситуацію з позицій православ'я слід розуміти як можливість виконання Божої волі в акті служіння людям або як випробування на стійкість до спокус.

Незалежно від того, чи є людина віруючим або атеїстом, варто у професійній, у тому числі підприємницькій, діяльності, додержуватись цих християнських принципів. Дослідження доводять, що незалежно від держави та культури, на Заході й на Сході, віруючі підприємці досягають вагоміших успіхів. Вони стають взірцями для наслідування, формують нову культуру бізнесу. Моральні принципи, взяті з християнської релігії, не заважають, а навпаки, допомагають під час вирішення ділових питань [17, с.49].

Ринкова економіка, розбудова якої – нині одна з пріоритетних цілей в Україні, за сутністю відносин – своєрідний простір для застосування духовно-моральних цінностей. Сенс морального розв'язання ринкових проблем полягає в їх нерозривному взаємозв'язку з життєвими інтересами та прагненнями як окремої людини, так і всього людства. Система господарювання, орієнтована лише на абсолютизацію прибутку, як довів досвід, є не тільки неспроможною, а навіть апокаліптичною. Розв'язання глобальних проблем людства пов'язане з використанням концепції людини духовно-моральної, а також можливістю повернення до суспільного співжиття.

Непоклоніння ідолам земним є важливим духовним принципом. Гроші, влада, багатство віддаляють людину від Бога і добродійності. Хоча велике значення має те, як цими благами розпоряджатися. І влада може служити добру, і гроті багатство – людям. Можна згадати слова відомого мільярдера Рокфеллера, який сказав, що він, юдей за походженням, формально не може назвати себе членом союзу християн-підприємців. Однак щиро вірить у те, що саме християнські моральні цінності й стандарти є найвищими, а тому дотримується їх як у житті, так і в бізнесі. Один із найвідоміших підприємців закликав усіх бути чесними, що допоможе стати багатшими [16, с. 161].

Щоб уникнути негативних наслідків стихійного «дикого ринку», пропонуємо вжити на державному рівні такі заходи:

- врахувавши досвід побудови ринкового економічного життя в інших країнах, з одного боку, та особливості національної української культури, з

іншого, розробити певні етичні норми, які б ґрунтувалися на християнських ідеях людяності, добра, поваги до інших;

- виховувати суспільство шляхом ґрунтовного вивчення етичних норм та людських цінностей у школах, середніх та вищих навчальних закладах;

- за основу «моральних цінностей», на нашу думку, доцільно взяти християнське вчення. Такий підхід, як доводить американський та західноєвропейський досвід, позитивно впливатиме на стан економіки та суспільства загалом [24, с. 51].

Активне обговорення питань доцільності формування нових принципів сучасного підприємництва і втілення у свідомості підприємців впорядкованого гармонійного світу, посилення виховних функцій держави, її піклування про суспільну мораль чи не насамперед стосуються освіти і виховання майбутніх підприємців, гуманізації їх змісту.

Школа посідає центральне місце в освітньому процесі, формуванні критичного способу мислення майбутніх підприємців і веденні міжкультурного діалогу. В ній закладаються основи толерантної поведінки, що базується на повазі до гідності кожної людини. Навчання дітей історії і філософії основних релігій допоможе у боротьбі з фанатизмом. Знання релігій – невід’ємна частина знання історії людської цивілізації. І це зовсім інше, ніж сповідування певної релігії і дотримання релігійних обрядів. Навіть у країнах, де явно домінує одна релігія, слід вивчати походження всіх релігій, а не віддавати перевагу єдиній релігії чи підтримувати прозелітизм.

Світською, незалежно від вивчення чи не вивчення будь-яких релігійних дисциплін, є освіта загальносуспільного значення, що реалізується за державними стандартами в державних і недержавних навчальних закладах і не ставить за мету підготовку служителів культу та не управляється винятково релігійними організаціями. Не належать до світської освіти катехізація, а також внутрішньоцерковна духовна освіта, що готує кадри служителів культу, тобто вузькопрофесійна релігійна (духовна) освіта.

Таким чином, термінологічне значення світського характеру освіти само по собі не означає заборони на набуття релігійних знань у загальноосвітній школі. Проблема полягає не в тому, «можна» чи «не можна» запроваджувати релігійні навчальні дисципліни, а в розумінні різниці між «релігійною освітою» і «наданням релігійних знань».

Утім, є певні обмеження для релігійного компонента у світській школі. У різних країнах вони відмінні й визначаються конкретною моделлю державно-церковних відносин та, відповідно, національними законодавчими актами [7, с. 34].

В Україні застосовується сепараційна модель відносин держави і церкви та церкви і школи. Вітчизняне законодавство формалізує такі положення:

- жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова;
- навчально-виховний процес у навчальних закладах є вільним від втручання релігійних організацій;
- залучення учнів, студентів до участі в релігійних заходах під час навчально-виховного процесу не допускається;
- навчальні заклади в Україні незалежно від форм власності відокремлені від церкви (релігійних організацій) і мають світський характер, крім навчальних закладів, заснованих релігійними організаціями;
- діячі науки, культури та представники інших сфер діяльності за рішенням навчального закладу можуть брати участь у навчально-виховній роботі, надавати консультаційну допомогу педагогам;
- у загальноосвітніх навчальних закладах забороняються утворення і діяльність релігійних організацій;
- примусове залучення учнів (вихованців) загальноосвітніх навчальних закладів до вступу в будь-які об'єднання громадян, релігійні організації забороняється.

Сукупність цих положень висуває такі вимоги до релігійного компонента в загальноосвітніх школах України:

- релігійні знання мають бути нейтральними, без пропаганди будь-якого віровчення та залучення учнів до церкви;
- надання релігійних знань у школах не повинно супроводжуватися релігійними культовими заходами (богослужіння, молитви тощо);
- релігійні навчальні дисципліни мають викладати світські викладачі;
- представники церков можуть залучатися як консультанти при формуванні навчальних програм з релігійних дисциплін, надавати поточну консультативну допомогу світським педагогам, проте не можуть бути викладачами релігійних дисциплін у світській школі [25, с.99].

Щодо форм надання релігійних знань, то думки науковців загалом збігаються щодо доцільності загальнопросвітницької, культурологічної, етичної спрямованості релігійних навчальних дисциплін. Варто погодитися з трьома основними формами надання релігійних знань, які описує російський дослідник І. Понкін характеризує релігійно-культурологічну освіту як цілеспрямований процес набуття знань про конкретне релігійне віровчення, культуру і життя певної релігії. Релігієзнавча освіта пов'язується з викладанням порівняльного аспекту знань про наявні віровчення, їх

особливості, практику, основні події та історично значущих осіб, історико-політичну й соціально-культурну роль релігії як явища соціального життя. Змішана форма навчання подається як поєднання релігійно-культурологічної та релігієзнавчої – етноконфесійна освіта, що водночас із загальнопросвітницькими релігійними знаннями долучатиме учнів до духовно-моральних цінностей і культури традиційної релігії як невід’ємної частини національної культури [21, с. 147].

Сповідування будь-якої релігії, у тому числі вибір атеїстичного світосприйняття, є приватною справою кожної людини. Однак це не заперечує думки, що загальне добре знання релігій і, як наслідок, створення атмосфери терпимості надзвичайно важливі для виховання громадян у демократичному дусі.

Освіта відіграє ключову роль у боротьбі з неуцтвом, стереотипами й неправильним уявленням про різні релігії. Держава має заохочувати поширення знань про них.

Практика взаємодії «світського» і «релігійного» в системі виховання майбутніх підприємців на рівні загальної освіти України може бути такою: наявність у державних загальноосвітніх закладах дисциплін, що надають релігійні знання; існування загальноосвітніх конфесійних навчальних закладів, які забезпечують загальну освіту за державними стандартами, а також конфесійно орієнтоване навчання та виховання загального просвітницького характеру.

Ця практика потребуватиме таких державних кроків:

- включення в інваріантну частину базового навчального плану для загальноосвітніх навчальних закладів дисциплін релігійного спрямування;
- доцільна форма навчання – змішана (поєднання релігійно – культурологічної та релігієзнавчої освіти);
- обов’язковість дисциплін для вивчення в школі, добровільність — для вивчення учнями;
- забезпечення принципу добровільності вибору дисциплін з надання релігійних знань наявністю альтернативних предметів морально – етичного спрямування;
- надання органам місцевого самоврядування права на визначення варіативної частини релігійних дисциплін загальноосвітніх навчальних закладів з урахуванням регіональних конфесійних і суспільних особливостей, підготовка відповідного кадрового корпусу світських учителів релігійних предметів;
- законодавча підтримка можливості заснування релігійними організаціями загальноосвітніх навчальних закладів за державними

стандартами, їх ліцензування та акредитація відповідними органами державної влади на загальних підставах;

- вироблення механізмів державної фінансової підтримки загальноосвітніх конфесійних навчальних закладів [25, с. 101]. Соціокультурні особливості пострадянського підприємця полягають у тому, що, крім властивої підприємцю взагалі практичної раціональності та відомої пасіонарності, він наділений гіпертрофованою тягою до досягнень, спрямованої не так на творчу самореалізацію, як на експансію. Іншою важливою особливістю соціокультурного середовища сучасного бізнесу є ціннісний і духовний вакуум, що залишився на місці зруйнованої спершу дореволюційної російської, а потім радянської культури та ідеології. Постмодерн приймає цей вакуум, що довільно наповнюється порожніми символами, як культурну норму. Тому серед багатьох систем цінностей, ідеологій, моральних теорій та релігій, які конкурують у вільному духовному просторі сучасної України, сучасна людина може вільно вибирати те, що відповідає її потребам і настрою.

- для дореволюційного російського підприємця православ'я, часто в старообрядницькому варіанті, було світоглядом і способом життя, що його сприймали з дитинства, за традицією, і ретельне його дотримання розглядалося як природний моральний обов'язок. Серед сучасних підприємців, як і в будь-яких інших соціальних групах, безумовно, є щиро віруючі й ті, хто шукає духовного спасіння людини, гарячі прихильники православ'я. Водночас багато з тих, хто будує і відновлює храми, поки що тільки шукають справжньої віри. Специфіка духовних пошуків сучасного українського підприємця порівняно з дореволюційним полягає в тому, що він іде не від однієї віри до іншої, а від безвір'я до заповнення духовної порожнечі. Через свою практичну раціональність він очікує реальних результатів: допомоги у справах, здобуття душевного спокою і ясності, а іноді й банальної вигоди.

- в основі прагматичних очікувань лежить навіть не віра, а нечітке припущення, що є інший, потойбічний вимір буття, якась таємнича і могутня сила, і найкраще заручитися її прихильністю. У релігійних пошуках сучасних «практичних» людей вигадливо переплітаються християнська молитва і мантри, медитація і спіритизм – панує еkleктика, яка зазвичай ховається у соціологів релігії під формулюванням «віра в надприродне» або «християнин узагалі» (тобто без чіткого усвідомлення конфесійної належності). Ця релігійна нерозбірливість, некоректність уявлень цілком зрозуміла в людей, які виросли в радянський час у нерелігійних сім'ях (яких була більшість). І справа не тільки в незнанні азів Закону Божого, і навіть не в атеїстичному вихованні, а в матеріалістичному в основі світогляді, що, найімовірніше, схильних

сприймати уявлення про добру і злу енергії, які пронизують космос, а не етичну раціональність християнського вчення і способу життя [8, с. 90].

на духовні орієнтації і цінності сучасного підприємця, безумовно, накладає відбиток моральне середовище, не дуже вимогливе до соціальної відповідальності та морального вигляду особистості. Суспільство, насамперед в особі творчої інтелігенції, не критикує бізнесмена за егоїзм і користолюбство, а швидше шукає і знаходить їм виправдання. Практична раціональність з приватної форми моральної свідомості, підпорядкованої вищим духовним і моральним цінностям, перетворюється на соціокультурну домінанту.

підсумовуючи викладене, підкреслимо, що церква не заперечує підприємництва та збагачення як такі, але вимоглива до їхніх мотивів і форм: ті види діяльності, які за прагматичної та технологічної раціональністю не беруть до уваги її духовний зміст, завдають шкоди суспільній моралі, підривають стабільність суспільства і шкодять добробуту інших людей, заохочують гріхи, пороки, згубні пристрасті й звички, визнаються гріховними. Водночас абсолютно моральними можуть бути визнані тільки два мотиви до праці: трудитися, щоб їсти самому, нікого не обтяжуючи, і працювати, щоб подавати тому, хто потребує [10, с. 46].

2. Економічна освіта в Україні – підґрунтя формування ринкової свідомості. Компетентнісний та культурологічний підходи до виховання особистості з ринковою свідомістю.

Нова філософія економічного розвитку розгортається як філософія людини в системі економічних відносин. Принцип людиноцентризму в сучасному світі став чи не найпопулярнішим як у ідеологічному (пропагандистському) сенсі, так і в системі реальної життєдіяльності.

Останнє притаманне країнам з високим рівнем демократичного розвитку, зокрема Фінляндії, Швеції, Швейцарії, Канаді тощо. В Україні цей принцип більшою мірою ще декларується. Гасло Президента В. Януковича «Україна для людей», з яким він ішов на вибори, дещо втратило суспільний резонанс і надто важко реалізується в системі конкретної життєдіяльності. Однак воно залишається тим ідеологічним осердям, навколо якого мають розгортатися процеси в економіці й політиці, культурі в побуті, моралі та навіть в релігії. Саме тому найпривабливішою формою, стрижневою основою нової філософії економічного зростання для України є ідеологія сталого людського розвитку.

Проблема гармонійного розвитку людства як частини біосфери в природному середовищі має давню історію. Зі стародавніх часів філософи як одну з головних проблем розглядали місце людства в природі. Діоген-Кінік

(400–325 рр. до н. е.) закликав до обмеження споживання, до зближення людини з природою. І через півтора тисячоліття філософи продовжували полеміку. Ж. Кельвін вважав найкращими такі людські риси, як помірність та ощадливість, проповідував режим мирського аскетизму. Італійський філософ Т. Кампанелла у відомій книзі «Місто сонця» поряд із широкою демократією вважав за необхідне жорстко обмежувати побут з урахуванням законів природи. На противагу цим поглядам емпіризм і раціоналізм Нового часу (Ф. Бекон, Р. Декарт, Д. Дідро, Б. Спіноза) проголошували метою знань розширення влади людини над природою, зміну природи за людським розумінням [14, с. 115].

Український дослідник питань сталого розвитку Л. Г. Мельник зазначає: «Людина залежить від природи – це аксіома. Але це тільки частина істини. У сучасних умовах і сама природа опинилася в залежності від діяльності людини. Відповідно її стан можна вважати за такий, що підтримується людиною. Тому стійкий розвиток – це підтримуючий розвиток» [28, с. 23].

Ще до початку індустріальної революції з'явилися застереження щодо негативних наслідків антропогенного впливу на природу відносно самої людини. П. Гольбах зауважив, що людина – частина природи, підлегла її законам. Нехтування такими застереженнями призвело рід людський до того, що він став жертвою обраної системи управління. Попри це, більшість фахівців не вбачала проблеми, про що свідчить зауваження В. І. Вернадського, зроблене вже у ХХ ст.: досі історики, взагалі вчені гуманітарних наук, а певною мірою і біологи свідомо не зважають на закони природи біосфери – тієї земної оболонки, де тільки і може існувати життя. Стихійно людина від неї невідокремлювана. І ця невідповідність лише тепер починає точно прояснюватися. Саме завдяки працям В. І. Вернадського проблема «природа – людина» отримала наукове обґрунтування – людство несе відповідальність за стан біосфери. Людський розум повинен і може врятувати цивілізацію від самознищення. Видатний вчений сподівався, що настане час, коли завдяки людському розуму біосфера переросте в ноосферу, де пануватиме гармонія між усім живим [14, с. 116].

Необхідність вирішення цих питань поступово була усвідомлена на підґрунті зміни виробничих відносин. Теорія «людських відносин» (згодом її стали називати теорією «людського розвитку») запровадила в систему виробничої діяльності на противагу тейлоризму психологічні, моральні та інші людські чинники. Вона пов'язана з іменами Е. Мейо, Д. Макгрегора, Ж. Фрідмана. У другій половині ХХ ст. ця теорія стала основою політики багатьох західних підприємців щодо робітників і службовців. Ще актуальнішою для трудових відносин ця теорія стала в наші дні за умов

постіндустріального виробництва, висування високих вимог до інтелектуальних, загальнокультурних та моральних якостей особистості [7, с. 130]. Водночас зі становленням теорії «людських відносин» у 60-х роках ХХ ст. до наукового обігу увійшла категорія «сталий розвиток». Усвідомлення водночас важливості людського розвитку, екологічних проблем та потреби у зміні парадигми співвідношення системи «людина – суспільство – природа» зумовило виникнення концепції сталого (стійкого) людського розвитку.

Однією з необхідних умов збереження і розвитку людського потенціалу як на індивідуальному, так і на соціальному рівні є сталість (стійкість) людського розвитку. Концепція сталого розвитку була запропонована, а точніше сформульована, на Конференції ООН з довкілля і розвитку (ЮНСЕД) у 1992 р. у Ріо-де-Жанейро. Спочатку її було орієнтовано на розв'язання глобальних проблем виживання людства на тлі взаємодії природи і суспільства. Історія самого терміна «сталий розвиток» фактично почалася з Декларації Конференції ООН з довкілля (Стокгольм, 1972 р.), а також із досліджень Римського клубу, коли була визначена проблема негативних наслідків техногенних трансформацій соціоприродних систем. Створена в результаті Міжнародна комісія при ООН з довкілля та розвитку поставила завдання сформулювати відповідну програму, для назви якої було запропоновано поняття «стійкий розвиток», закріплене як термін на згаданій Конференції ООН у Ріо-де-Жанейро [34, с. 4]. Цей термін великою мірою став продовженням концепції ноосфери, сформульованої академіком В. Вернадським. Суть його полягає в обов'язковій узгодженості економічного, екологічного та людського розвитку таким чином, щоб відпокоління до покоління не знижувалися рівень якості і безпеки життя людей, не погіршувався стан довкілля й відбувався соціальний прогрес, який визнає потреби кожної людини [15].

Таким чином, необхідно визначити *сталий людський розвиток як розвиток, що базується на справедливості, свободі та творчості й забезпечує необоротність економічного, політичного і соціокультурного зростання декількох поколінь*. Необхідність справедливого розподілу благ у процесі людського розвитку та врахування перспектив майбутніх поколінь, зміщення акцентів у бік розширення прав і свобод людини за умови коєволюції з навколишнім світом, узгодження на цій основі векторів розвитку соціуму та природного середовища зумовлюють саме формування нового концептуального підходу – теорії сталого людського розвитку. Утвердження цієї концепції потребує особливого ставлення до людини як центральної фігури в процесі будь-якого розвитку та всебічного аналізу і формування єдиного погляду на сутність, цільову спрямованість та особливості сталого

людського розвитку як головної рушійної сили соціально-економічного прогресу в будь-якій формі загалом [16, с. 35].

Сам термін «сталий розвиток» багато дослідників вважають невдалим, оскільки «сталість» і «розвиток» певною мірою виключають одне одного. Проте поняття «сталий розвиток» здобуло загальне визнання. Сталість розуміють як економічне зростання, яке може підтримуватися фізичним і соціальним середовищем в оглядному майбутньому. Сталість охоплює етичні норми, орієнтовані на виживання всього живого, право майбутніх поколінь й інституціональну відповідальність, що забезпечують повне врахування цих прав у політиці та практичній діяльності. Сталий розвиток – складне, багатоаспектне поняття, в якому інтегруються як природні й соціально – економічні параметри стану навколишнього середовища, так і етичні, правові норми справедливого розподілу спільного природного спадку між поколіннями [27, с. 56].

Оскільки питання сталого людського розвитку сформувалося у філософії, науці та світогляді людей відносно недавно, можна говорити про встановлення значення терміна. Але основні підходи до визначення сутності поняття зводяться до такого: «Сталий людський розвиток являє собою такий розвиток, який приводить не лише до економічного зростання, а й до справедливого розподілу його результатів, який відновлює навколишнє середовище, а не знищує його, який підвищує рівень відповідальності людей, а не перетворює їх на бездушних виконавців» [16, с. 35]. На думку фахівців Інституту сталого розвитку, такий розвиток передбачає можливість задоволення фізичних, духовних та інших потреб розвитку сучасної людини впродовж усього життя. Він має бути тривалим у часі й не повинен відбуватися за рахунок погіршення можливостей наступних поколінь людей [21, с. 7].

Окрім того, поняття «сталість» означає не закінченість відповідних показників, а їх необмежений характер, спрямованість суспільного розвитку через їх нарощування. До цих показників належать: економічна ситуація, зайнятість населення та соціальний захист, динаміка народонаселення (демографічний фактор), харчування й охорона здоров'я, охорона довкілля (екологія), освіта, наука і культура. Збалансованість показників засвідчує рівень цивілізованості розвитку держави [5, с. 5].

Розкриваючи сутність сталого розвитку, слід брати до уваги докорінну відмінність між поняттями «розвиток» і «зростання». Розвиток – це зміна до важливішого і кращого стану. Він передбачає як кількісні, так і якісні характеристики. Зростання стосується тільки кількісного збільшення у

фізичному вимірюванні. Ця відмінність важлива для розуміння не тільки розвитку загалом, а й сталого, якісного розвитку [8, с. 66].

Звичайно, сталий розвиток є не зафіксованим станом гармонії, а постійним процесом еволюції. Людина відіграє в ньому вирішальну роль. Саме вона є чинником, певні дії якого зумовлюють такий тип розвитку, що задовольняє нинішні потреби, не завдаючи шкоди здатності прийдешніх поколінь задовольняти свої потреби. Це означає, що протилежний тип розвитку не може вважатися сталим і прийнятним [1, с. 10]. Інтенсифікація глобального економічного прогресу висуває на перший план проблеми дослідження, ефективного використання й можливостей управління ресурсами розвитку для сталого розвитку економік на національному і світовому рівнях. Провідні країни світу визнали, що на сьогодні саме розвиток людського потенціалу є основним ресурсом сталого економічного зростання і конкурентоспроможності у довгостроковій перспективі. Людський потенціал постає головним фактором виробництва товарів і послуг у контексті переходу до інформаційного суспільства і розбудови новітньої економіки, що ґрунтується на знаннях. Наприкінці ХХ ст. науковці Махбуб-уль-Хак і Амартія Сен розробили концепцію людського розвитку ПРООН, основним принципом якої є твердження, що справжнім багатством народів є люди [20, с. 40]. Засновник Доповіді про людський розвиток Махбуб-уль-Хак зауважував: «Основною метою розвитку є розширення вибору для людей. В принципі, людина може робити вибір нескінченну кількість разів і з часом змінювати його. Люди часто цінують досягнення, що взагалі або безпосередньо не відображаються у показниках зростання чи доходів, наприклад такі, як ширший доступ до знань, краще харчування та медичне обслуговування, безпечне житло, низький рівень злочинності та вуличного насильства, задоволення дозвіллям, політичні та культурні свободи, відчуття залучення до життя громади. Метою розвитку є створення середовища, що надає людям можливість насолоджуватися довгим, здоровим і творчим життям» [33].

Узагальнюючи ці підходи, можна визначити сталий людський розвиток як процес, спрямований на розширення прав, свобод і можливостей сучасних і майбутніх поколінь, забезпечення поступового, неперервного та гармонійного розвитку людей, що беззаперечно стимулюватиме подальший розвиток їхніх нащадків [16, с. 36].

Традиційно до основних складників сталого людського розвитку відносять економічне зростання (у значенні розвитку – тобто збільшення і кількісних, і якісних показників), яке обов'язково ґрунтується не на поляризації суспільств та збагаченні меншості за рахунок більшості, а на справедливому розподілі результатів економічного зростання; відновленні та

збереженні стійкого стану довкілля; підвищенні добробуту людей, оскільки стан довкілля та добробут перебувають у взаємозалежності; опорі на відродження й зростання культурного потенціалу нації за умов глобалізаційних викликів.

Економічне зростання – невинний процес розвитку людства, але за сьогоdnішніх умов економічне зростання руйнує природне середовище, а екологічна деградація підриває економіку та унеможлиблює процес розвитку. Цей фундаментальний зв'язок став очевидним лише у 80-ті роки в процесі виявлення кризових явищ в економіці й екології. Якщо раніше тривогу викликали наслідки економічного зростання для довкілля, то тепер небезпеку становлять наслідки екологічного стресу. Якщо раніше констатували різке зростання економічної взаємозалежності країн, то тепер прискорено посилюється екологічна взаємозалежність країн. Кордони стали пористими. Екологія й економіка переплелися на всіх рівнях – місцевому, регіональному, національному і глобальному, формуючи надскладну систему причин і наслідків. Розвиток економіки не можливий, коли деградує її ресурсна база. Неможливо забезпечити збереження довкілля, якщо зростання не враховує фінансових збитків, пов'язаних із руйнуванням довкілля. Ці проблеми не можна розв'язувати окремо одна від одної. Вони взаємопов'язані в єдиній системі «природа – суспільство – людина». Немає суто екологічних або суто економічних проблем, але є єдині проблеми розвитку людини й довкілля. Тому екологія і економіка мають бути цілком інтегровані в процесі ухвалення рішень і підготовки законів не лише для збереження природного середовища, а й для забезпечення соціально-економічного розвитку [19, с. 129].

Створення екологічно стійкої економіки – найгостріша необхідність, що потребує, зокрема, впровадження заборони або щонайменше обмежень на споживання певних видів природних ресурсів. Водночас це може призвести до руйнації усієї світової економіки. Хибність теперішньої економічної системи – у руйнації екологічних основ існування будь-якого живого об'єкта, виду, у тому числі людини. Щоб уникнути руйнації природних екосистем, потрібно розв'язати низку найпріоритетніших завдань: уповільнити темпи зростання народонаселення (за відомих виробничих технологій Земля вже перенаселена); запровадити використання альтернативних джерел енергії; обмежити збільшення індивідуального матеріального споживання. Не можна створити екологічно стійку глобальну або регіональну економіку без розумного (ноосферного) обмеження рівня споживання природних багатств багатими людьми, країнами. Стала економіка тепер – стійкість екосистем і сталість економічного розвитку в майбутньому. Таку позицію поділяє більшість вчених економістів та екологів [23, с. 138].

Таким чином, сучасний економічний підхід до зростання полягає в оптимальному використанні обмежених ресурсів та застосуванні природо–енерго–і матеріалозберігаючих технологій для створення потоку сукупного доходу, який би забезпечував принаймні збереження (не зменшення) сукупного капіталу (фізичного природного, або людського), з використанням якого цей сукупний дохід створюється. Водночас перехід до інформаційного суспільства зумовлює зміну структури сукупного капіталу на користь людського, збільшуючи нематеріальні потоки фінансів, інформації та інтелектуальної власності [15].

Як зазначалося, найважливішою умовою сталого гармонійного розвитку є економічне співіснування з природою, в якому пріоритетом є екологічні принципи, що передбачають стійке невиснажливе використання природних ресурсів, не загрожуючи існуванню майбутніх поколінь. Економіка сталого – гармонійного – розвитку не повинна спричиняти виснаження відновлюваних ресурсів, погіршувати природні умови комфортності життя. Сталий розвиток – це передусім екологічно освічене суспільство і, як результат, – екологічно безпечні виробничі технології, результат яких – мінімальні забруднення атмосферного повітря, вод, ґрунтів, які б не перевищували фонових, тобто природних, концентрацій речовин, факторів, небезпечних для життя взагалі й людини зокрема [23, с. 140].

Економічний стійкий розвиток та зростання не мають сенсу без *справедливого розподілу його результатів*. Головні принципи сталого розвитку: по-перше, задоволення потреб – на перший план висувуються потреби найбільш вразливих прошарків населення; по-друге, встановлення обмежень – на розвиток людства та стан технологій накладаються обмеження задля збереження довкілля. Сталий розвиток передбачає ощадливе ставлення до довкілля, коли люди братимуть від природи лише необхідне для їхнього життя, обов'язково зважаючи на те, чи зможе природа відновити цей ресурс [29, с. 11]. На перший план виходить фактор соціальної складової економічного зростання, який може гарантувати гідне існування людини.

Соціальна складова орієнтована на людський розвиток, збереження стабільності суспільних і культурних систем, зменшення кількості конфліктів у суспільстві. Людина має стати не об'єктом, а суб'єктом розвитку. Вона повинна брати участь у процесах формування своєї життєдіяльності, прийнятті й реалізації рішень, контролі за їх виконанням. Важливе значення для забезпечення цих умов має справедливий розподіл благ між людьми, плюралізм думок і толерантність у стосунках між ними, збереження культурного капіталу й його розмаїття, насамперед спадщини невідомітних культур.

Системне узгодження та збалансування цих трьох елементів – надскладне завдання. Зокрема, взаємний зв'язок соціальної та екологічної складових зумовлює необхідність збереження однакових прав нинішнього і майбутніх поколінь на використання природних ресурсів. Взаємодія соціальної та економічної складових потребує справедливості під час розподілу матеріальних благ між людьми й надання цілеспрямованої допомоги бідним прошаркам суспільства [15].

Коли загальна ситуація характеризується надмірним розривом між потребами і можливостями їх задоволення, між можливостями їх задоволення різними прошарками населення у країнах із відмінними рівнями розвитку, вкрай важливо дотримуватись двох принципів: 1) дисбаланс не може стосуватися фундаментальних життєвих потреб існування. Суспільство зобов'язане задовольняти умови фізичного виживання своїх громадян (через систему мінімальних гарантій); 2) дисбаланс має бути врегульованим і контрольованим владними структурами. Держава та її органи повинні володіти точною й оперативною інформацією: а) про рівень і якісний склад наявних на кожний конкретний момент соціальних дефіцитів; б) про кількість і категорії громадян, на яких «поширився» певний їх комплекс [31, с. 41].

Серед найважливіших факторів сталого розвитку визначено також *відновлення довкілля*. Складність сучасного моменту в тому, що вперше за тривалу історію планети стихійне управління системою, що само організовується, – біосферою – має змінитися науковим, свідомим втручанням людей у цей процес на підставі законів природи. На це вказував на початку ХХ ст. В. І. Вернадський, маючи на увазі, що людство стало головною геолого творчою силою на планеті й рано чи пізно візьме на себе відповідальність за своє існування на ній. Глобальний вплив на навколишнє середовище з боку людини простежується скрізь. Він відбувався у двох напрямках – видобуток ресурсів та викидання відходів до навколишнього середовища. Сумарне екологічне навантаження, яке чинить людина на навколишнє середовище, визначається як результат множення чисельності населення на удільне споживання ресурсів одною пересічною людиною. Екологічний слід (або екологічний відбиток) – зручний критичний показник оцінки споживання людиною та пов'язаного з цим екологічного навантаження [28, с. 179]. Важлива особливість поняття екологічного сліду полягає в тому, що воно ґрунтується на принципі стійкості, тобто використанні навколишнього середовища без / заподіяння екологічної шкоди.

На новому етапі розвитку необхідно ноосферно, на принципах розумності й самодостатності, оцінити можливості людини, суспільства під час взаємодії з природою. Концепція розвитку, орієнтована на конкретну

людину, а не на абстрактне суспільство, головним завданням ставить сприяння переходу до нової, ноосферної цивілізації. Її основу утворюють такі принципи: прогрес і безупинний розвиток не повинні бути результатом терациду, а людина – не хазяїн і не пан Землі, Природи, але тільки її елемент. Природу не можна і не треба підкорювати, її слід розуміти й розумно користуватися тим, що вона може дати згідно з можливостями, які ґрунтуються на її законах. З погляду екології сталий розвиток має забезпечити цілісність біологічних і фізичних природних систем, їх життєздатність, від чого залежить глобальна стабільність усїєї біосфери. Особливого значення набуває здатність таких систем самооновлюватися й адаптуватися до різноманітних змін замість збереження в певному статичному стані або деградації та втрати біологічної різноманітності [15].

Гармонізація людського і природного середовища є запорукою сталого розвитку держави, який узагальнює процес збереження й відтворення генофонду нації, активізацію ролі кожної окремої людини в суспільстві, забезпечення її прав і свобод, збереження навколишнього природного середовища, формування умов для відновлення біосфери та її локальних екосистем, орієнтацію на зниження рівня антропогенного впливу на природне середовище й гармонізацію розвитку людини в природі. Провідною характеристикою якості відносин людського суспільства і довкілля в конкретних соціально-економічних умовах є стан здоров'я населення загалом та кожної людини зокрема [17]. Постійному контролю підлягає дотримання рівноваги соціально-економіко-екологічного розвитку. До її факторів належить збалансованість між демографічним, техногенним пресингом і стійкістю природних ландшафтів, їх екологічною місткістю, між інтересами розвитку територіальної структури виробництва і завдання формування екологічної мережі території, тобто системи природно-заповідних та інших особливо охоронюваних територій, між здатністю природи компенсувати природні й антропогенні порушення в ній і рівнем техногенних навантажень [27, с. 59].

Для забезпечення відтворення довкілля та зменшення навантаження на екологічну систему вкрай важливе *підвищення добробуту*. Економічна основа соціального розвитку не забезпечує умов і не створює можливостей для зростання його рівня. Накопичення невирішених проблем, пов'язаних із людським і соціальним розвитком, спричинило погіршення кількісних і якісних параметрів людського потенціалу, умов і можливостей його формування та розвитку. Демографічна криза, що поглиблюється, низькі рівень і якість життя, погіршення умов проживання, соціальна і політична нестабільність, незахищеність від зниження рівня життя, зростання цін, інфляції тощо є видимими чинниками, котрі характеризують слабкі

можливості людського розвитку. Прихованими, але не менш разючими й такими, що стримують соціальний прогрес, людський і соціальний розвиток, є загальні соціально-економічні умови, дестимулюючі позитивні процеси в соціальній, економічній і інноваційній сферах, зокрема процвітання тіньових відносин, коли неправова поведінка перетворюється на норму [24, с. 57]. Такий стан характерний для більшості країн, що розвиваються.

Забезпечення громадянам належного рівня доходів – концентроване втілення спроможності суспільства захищати право людини на гідне життя. Вирішення завдань підвищення життєвого рівня населення, подолання бідності, зменшення майнового та соціального розшарування створюють підґрунтя для ефективного збереження і відтворення трудового потенціалу, розвитку охорони здоров'я, освіти, культури, інших галузей соціальної інфраструктури [17].

Запровадження середніх показників споживання та добробуту й доведення всіх країн до такого показника також неможливі без виваженого розрахунку екологічних та економічних умов. Як зазначає Л. Г. Мельник, якщо уявити, що в усьому світі населення перебуває на рівні споживання природних ресурсів жителем США, то для задоволення потреб людства потрібна була би площа, вчетверо більша, ніж площа земної кулі [28, с. 181]. Окрім того, людський розвиток не обмежується лише подоланням бідності, а передбачає врахування потреб тих людей, які не є бідними, але можуть бути недостатньо освіченими, зазнавати дискримінації або не мати доступу до послуг охорони здоров'я. Людський розвиток виходить за межі зростання національного доходу; він передбачає створення середовища, в якому людина може цілком розкрити свій потенціал, жити продуктивно й творчо в гармонії зі своїми потребами та інтересами. Таким чином, люди є справжнім багатством людства, і людський розвиток – це процес розширення можливостей і вибору для кожного члена суспільства [33, с. 26].

Щодо України, то в період кардинальних трансформаційних змін соціально-економічної системи однією з найважливіших проблем суспільства є не лише збереження, а й примноження людського потенціалу країни. Це завдання можна реалізувати лише за умови забезпечення стійкого та динамічного людського розвитку на якісно новій основі. Що потребує адекватного та соціально гарантованого економічного забезпечення [31, с. 3]. Осмислення якості життя в парадигмі людських цінностей та сталого людського розвитку постало актуальним завданням української державотворчої теорії, ширше – української політології й гуманітарної думки загалом. Означений підхід розглядався як модернізаційний, такий, котрий поряд зі збереженням позитивних аспектів формаційного аналізу, розширює

наші оцінні й прогностичні можливості, дає змогу поглибити теоретичне бачення нових суспільних реалій і водночас спрогнозувати їх розвиток у більш-менш віддаленій перспективі [5, с. 3].

За умов сучасного процесу глобалізації важливою умовою стійкості людського розвитку є *відродження й примноження культурного потенціалу нації*. Культура є тим формувальним чинником, який забезпечує невпинний розвиток людини. Людина фактично почалася з появою в її пращурів перших елементів культури у вигляді своєрідних психічних утворень. Адаптивна роль останніх у процесі філогенезу невпинно підвищувалася, надавши з часом реальне підґрунтя для твердження, що, на відміну від тварини, людина народжується двічі: уперше – фізично, вдруге – у духовному реакторі культури. І цей другий етап народження зазвичай постає важливішим: нездійснене культурне народження «відміняє» фізичне буття [11, с. 187]. Таким чином, створення умов сталого розвитку людини без культури неможливо, оскільки в умовах розширення можливостей маніпулювання свідомістю на підставі руйнації старих ідеологічних ціннісних систем і штучного створення нових духовних і політичних кумирів роль найвищих цінностей як духовної основи усталеності суспільства значно зростає. Тому значення духовних цінностей як фактора усталеності й безпеки суспільства зумовлюється, на нашу думку, також специфічними ідеологічними функціями. Духовні ідеали визначають вищі сенси існування і спрямованість суспільного розвитку, становлячи «духовний код» нації, виконують функцію її духовного єднання і зміцнення. Система духовних цінностей і моральних норм – одна з важливих умов забезпечення політичної і соціальної стабільності суспільства, яка відіграє роль «імунної системи» соціального організму, що захищає його від «інфікування» руйнівними та деструктивними ідеями насильства, ксенофобії, радикального націоналізму, сепаратизму, моральної всюдозволеності та ін. Вищі цінності формують ядро духовного потенціалу суспільства, духовний стрижень особистості, забезпечуючи її духовну і морально-вольову стійкість, спрямованість на обстоювання національних інтересів, захист суверенітету і територіальної цілісності України [10, с. 155]. Саме ці ідеї повинні закладатися у відтворення національної ідеї, оскільки національна ідея – інтегративний сукупний фактор об'єднання суспільства та стійкого розвитку людини.

На переконання авторитетних науковців, однією з причин, що спричиняють реальну загрозу самознищення суспільства, – є втрата людством універсальної ціннісної системи, що спирається на духовний та моральний абсолют. Кризовий стан духовності, вважає І. Степаненко, призводить до того, що людське буття позбувається суттєвих антропологічних параметрів –

людинодостеменності, одуховленості, універсальність. Тому формування якісно нового стану духовності із сучасними ціннісно-смысловими засадами й обрядами стає однією з головних передумов уникнення антропологічної катастрофи [30, с. 6]. Отже, суть людського розвитку полягає в тому, щоб надати індивідууму можливість вести спосіб життя, який він сам вибере, та забезпечити їм засоби і можливості для такого вибору. Тому одним із шляхів виходу людства з глобальної кризи й умовою формування суспільства сталого розвитку є передусім розв'язання актуальної практичної проблеми, що полягає в зміні свідомості суспільства, переорієнтації його з утилітарних, споживацьких орієнтацій на найвищі ціннісні основи, актуалізації екологічних імперативів і повернення до духовних витоків [10, с. 138].

З метою створення умов для сталого людського розвитку на підґрунті національно-культурних інтересів потрібен збалансований розвиток не тільки держави загалом, а й будь-якого регіону, що зумовлює розв'язання трьох основних завдань:

- економічної – забезпечення збалансованого з екологічними й соціальними вимогами ефективного розвитку виробництва;
- екологічної – відновлення первинної якості стану природного середовища до рівня, що не завдає шкоди здоров'ю людини і природним екосистемам, збереження його на цьому рівні, максимальне його поліпшення;
- соціальної – покращення умов життєдіяльності й відтворення населення, поліпшення його генофонду, підвищення матеріального забезпечення і якості життя [27, с. 61].

До цих завдань додається формування відповідної культури сталого розвитку, яка ґрунтується на відповідній системі цінностей. Можна нескінченно створювати концепції та ідеї, але без утілення їх у суспільну та індивідуальну свідомість, без створення мотивації кожного на усталений розвиток людини та саморозвиток вони залишаться філософсько-теоретичним надбанням.

Згідно з Ю. Павленком, проблема визначення прийнятної для всього людства системи духовно-етичних цінностей досі не розв'язана, у зв'язку з чим зберігається можливість відновлення тоталітарних режимів і глобальних воєн [25, с. 348]. Система духовно-етичних цінностей людства повинна ґрунтуватися на принципах додержання біосферних інтересів, для чого необхідне глибоке розуміння свого місця (людства), а отже, й участі у біосферних процесах. Натомість людство не повинне відмежовуватися глобалістськими, постіндустріальними, цивілізаційними концепціями від процесів, що відбуваються в еволюційному розвитку біосфери.

Головна мета сталого людського розвитку – створення для людей умов, в яких їхнє життя було б тривалим, здоровим, сповненим свободою й творчістю. Сталий людський розвиток – це поступове, гармонійне, стабільне, постійне, взаємоузгоджене розширення прав, свобод і можливостей в усіх сферах суспільного життя за умови активної, відповідальної діяльності людей, спрямованої на досягнення такого розвитку, на підтримання ідеалів соціальної справедливості та рівності, у тому числі між поколіннями, й екологічної рівноваги. Розширення базових можливостей людини (прожити тривале здорове життя, не хворіючи; здобути належний та достатній для повної самореалізації рівень освіти; мати доступ до якісних джерел існування та можливість брати активну участь у житті суспільства) є гарантією вищої якості життя. Водночас наявність означених можливостей за їх правильного використання закладає перспективи подальшого людського розвитку [16, с. 34].

Важливими характерними рисами сталого людського розвитку є: активна участь людини в процесі власного розвитку [12, с. 48]; свобода людини жити тим життям, яке вона цінує і має підстави цінувати свободу та доступність особистісного розвитку, вільний вибір цілей і методів його досягнення; відповідальне ставлення людства до себе, своїх нащадків, навколишнього середовища; усвідомлення людською спільнотою відповідальності за власне життя й результати своїх дій; гармонійність розвитку як за регіональним (одночасний, гармонійний та взаємопогоджений розвиток різних регіонів), так і за структурним (взаємостимулюючий розвиток, розширення можливостей в усіх сферах суспільного життя) принципом; принцип справедливості для всіх поколінь, що лежить в основі сталого людського розвитку і є його основною метою та ключовим орієнтиром; відповідність кількісного відтворення населення умовам навколишнього середовища і вимогам національної стабільності за збереження ключової ролі відтворення якісного потенціалу нащадків [16, с. 37].

Головна умова і важливий критерій духовних процесів – творчість. Саме креативна функція свідомості наділяє ці процеси онтологічним змістом на відміну від примітивного розуміння духовного тільки як процесу відображення, а тому позбавленого статусу буттєвості. Духовним процесом інтегративного характеру є звернення особистості до найвищих ціннісних сенсів, моральних і духовних абсолютів. Формами реалізації процесів, важливих для формування духовних засад сталого людського розвитку, є пізнавальна, наукова, освітня, виховна, мистецька, культуротворча і релігійна діяльність. Суттєвими критеріями, що визначають вектор духовної діяльності й становлять її ціннісне ядро, є вищі духовні сенсотворчі цінності добра, істини, краси, віри, надії та любові [10, с. 140].

Для розуміння сутності сталого людського розвитку необхідно досягнути поняття гармонійності розвитку. Його можна розглядати за регіональним принципом – з позицій забезпечення певного рівня розвитку людського потенціалу за умови мінімізації розриву між показниками людського розвитку в межах різних регіонів, країн, адміністративно – територіальних одиниць, населених пунктів. Важливо також приділяти достатню увагу взаємодії різних компонентів, показників, сфер людського життя в процесі розвитку людини, адже розширення одних базових можливостей людей може не супроводжуватися одночасним розвитком в інших важливих сферах життя. Сталий людський розвиток має характеризуватися гармонійністю розширення можливостей в усіх сферах суспільного життя, покращанням його якісного рівня як для сучасних поколінь, так і в перспективі [16, с. 36].

За свідченням експертів ООН, «сталий людський розвиток означає моральне зобов'язання створити сприятливе середовище, в якому всі люди сьогодення і майбутніх поколінь зможуть безперешкодно розвивати і розширювати свій потенціал і можливості» [16, с. 14]. Будь-яка країна, таким чином, формує власну гуманітарну політику згідно з цими принципами, зокрема й Україна.

Основними принципами гуманітарного розвитку України є:

- людиноцентризм як система поглядів, що визначає розкриття можливостей людини як критерію оцінки ефективності держави та зрілості суспільних інститутів, визнає невід'ємне право кожного на вільний розвиток особистості та реалізацію всіх здібностей;

- забезпечення реальності прав і свобод людини і громадянина, у тому числі тендерної рівності, встановлення гарантій рівності громадян перед законом;

- встановлення рівних можливостей для гармонійного розвитку людини, забезпечення справедливості, гарантування належної якості життя незалежно від статі, віросповідання, етнічної належності, регіону проживання;

- надання можливостей для підвищення соціального статусу особистості, зокрема шляхом удосконалення її освітнього рівня та професійно-кваліфікаційних характеристик;

- розширення простору свободи, утвердження людської гідності, розкриття комунікативного потенціалу української культури як триєдиний спосіб формування національної ідентичності та соціалізації людини;

- розвиток та якнайповніше використання культурних надбань нації у багатогранності зв'язків з іншими національними культурами, відкритість для міжкультурної взаємодії з метою забезпечення належного місця України у європейському й глобальному гуманітарному просторі;

- взаємодія між державою та громадянським суспільством, бізнесом і владою з метою створення належних соціально-економічних умов для підвищення якості життя населення, створення умов для всебічного гармонійного розвитку людини, захисту її прав і свобод [17].

Виконання цих положень є необхідною умовою для сталого людського розвитку. Варто також визнати пріоритет поліпшення освіти і охорони здоров'я як головних ресурсів забезпечення реалізації філософії сталого людського розвитку.

Важливими показниками сталого людського розвитку є освіта, наука і культура. Це та духовна основа, на якій тримається цивілізована держава та завдяки якій забезпечуються прогрес і гуманізація суспільства. Освіта України сьогодні реформується шляхом оптимізації мережі закладів освіти, напрямів підготовки фахівців, змісту освіти, впровадження нових педагогічних технологій. У стані реформування перебувають наука і культура. Демократизації потребує розвиток масової інформації, політичних та громадянських процесів [5, с. 15].

Взагалі визначення терміна «освіта для сталого розвитку» – сучасний підхід до організації навчального процесу, який передбачає інформування членів суспільства про основні проблеми сталого розвитку, формування світогляду, що базується на засадах сталості, переорієнтацію навчання з передання знань на встановлення діалогу, орієнтацію на порушення та практичне розв'язання місцевих проблем [35, с. 84].

Сталий людський розвиток повинен забезпечуватися формуванням доступної протягом усього життя і для всіх громадян гнучкої, ефективної і добре фінансованої системи освіти як передумови зміцнення потенціалу людини та підвищення рівня добробуту громадян, а також забезпечення вільного доступу громадян до правдивої інформації щодо різних аспектів суспільного життя, необхідної для прийняття рішень, створення освітньої, пропагандистської, інформаційної системи, яка забезпечувала б громадян необхідними професійними навичками, кваліфікацією та знаннями, що давали б їм можливість пристосовуватись до мінливих економічних умов та розуміти взаємозалежності між економічним процвітанням, захистом навколишнього середовища й соціальною справедливістю [21, с. 12].

В Україні історично склалося, що освіта для сталого розвитку від початку розвивається на базі екологічної освіти, у якій суттєву роль відіграють загальна середня й позашкільна освіта, вища освіта та просвіта населення через засоби масової інформації й позаосвітні форми. Тому в Україні велика увага приділяється саме екологічній освіті, яка є базовим, найважливішим елементом освіти сталого розвитку, її предметною та концептуальною

основою. Поступово ця освіта охоплює всі сфери діяльності людини й уособлює значно ширше поняття, ніж екологічна освіта [35].

Освіта повинна стати ключовим чинником, що сприяє стійкому розвитку суспільства, зростанню його можливостей. Але для цього треба формувати людей-осіб, котрі здатні й реалізують свої здібності до наукової творчості. Творчість і є процесом, який супроводжує весь історичний розвиток людства, тим механізмом, який називають розвитком. Оскільки подібні акти творчості належать лише окремим особам, то турбота нинішніх поколінь про майбутні покоління і полягає в освіті людей, здатних реалізовувати свою здібність до творчості. Великі особи в історії Людства, про які говорить В. І. Вернадський, і є творцями нових наукових знань і теорій, що стали імпульсом багатьох великих ідей і відкриттів, матеріалізація яких у діючих конструкціях і наводила до певної наочної діяльності, що міняє образ планети [19, с. 201].

Окрім зміни освітнього вектора на освіту сталого розвитку, вжиття невідкладних стабілізаційних заходів потребують харчування та охорона здоров'я населення. На сьогодні нагальною є потреба в реформуванні управління системою охорони здоров'я, приведення її у відповідність до вимог ринкової економіки та збереження здоров'я. Необхідно зупинити зубожіння населення, зняти обмеження доступності медичних послуг як у містах, так і в сільській місцевості. Суттєвого поліпшення потребує структура харчування населення [5, с. 15].

Соціально-економічні процеси останнього часу призвели до погіршення якості життя і здоров'я населення в Україні і, як результат, склалася кризова демографічна ситуація, що межує з катастрофою, виникли значні труднощі на шляху інтенсивного економічного розвитку країни. Маючи величезний природний та відтворювальний потенціал, наша країна характеризується тим, що кількісні і якісні показники її людського капіталу наближаються до межі, коли не можна буде забезпечити виконання завдань власного розвитку і відтворення, розвитку економіки, освоєння територіальних, природних, сировинних і паливно-енергетичних ресурсів. Тому надзвичайної актуальності набуває питання покращання якісних характеристик людського капіталу, передусім за рахунок інвестицій в освіту та охорону здоров'я [18, с. 3].

Забезпечення збереження та зміцнення здоров'я населення, продовження періоду активного довголіття, тривалості життя людей, орієнтації на здоров'я як соціальну цінність, що забезпечує громадянину конкурентоспроможність на ринку праці, професійне довголіття, пов'язаний із цим добробут – одна з визначальних складових гуманітарної політики держави, підґрунтя поліпшення якості життя, зміцнення людського потенціалу, збереження генофонду українського народу [17].

Концепція людського розвитку покликана якнайповніше врахувати та відобразити багатоманітність людського життя. Разом із тим для практичного використання і втілення в практику державного управління цієї концепції потрібні певні конкретні показники, індикатори, орієнтири, які б адекватно відображали динаміку ключових можливостей людського розвитку. Для таких цілей створено методику вимірювання *індексу людського розвитку*.

Індикатори сталого розвитку – це показники, які використовуються для оцінювання якості життя людей, стану їх здоров'я, стану довкілля, впливу людської діяльності на стан довкілля і здоров'я людей. Індикатори встановлюються залежно від пріоритетів і завдань сталого розвитку для окремо взятої території, їх поділяють на економічні, соціальні, екологічні та інституціональні [29, с. 14]. За загальною ідеєю ідеальним був би такий інтегральний показник людського розвитку, який би містив інформацію про всі аспекти людського життя. Однак чим складніший та інформативніший показник, тим важче його правильно розраховувати і проблематичніше зібрати повні й точні вихідні дані для його розрахунку за всіма країнами світу [12, с. 104].

Основним показником рівня розвитку людського потенціалу у країні є індекс людського розвитку (ІЛР), упроваджений ООН у 1990 р. ІЛР – інтегральний показник середніх досягнень країни за трьома головними напрямками:

- середньою очікуваною тривалістю життя при народженні;
- рівнем освіти;
- рівнем життя населення [20, с. 40].

Це саме ті три виміри, які відображають ключові можливості у забезпеченні всього процесу людського розвитку: прожити тривале й здорове життя (вимір – довголіття); набувати, розширювати й оновлювати знання (вимір – освіченість); мати доступ до засобів існування, що забезпечують гідний рівень життя (вимір – матеріальний рівень життя).

В основі виокремлення саме цих вимірів лежить принцип безумовності вибору, згідно з яким кожна людина, маючи можливість обирати, безумовно віддасть перевагу тривалішому життю, вищому рівню освіти і більшому матеріальному достатку. Разом із тим фактично людина обирає не просто триваліше життя, вищий рівень освіти і більший достаток, а й усі блага і переваги, з цим пов'язані. Наприклад, вищий рівень освіти означає ширші можливості самореалізації, цікавішу роботу, вищий статус, більші доходи тощо. Таким чином, три обрані ПРООН виміри людського розвитку відображають значно ширший спектр людських можливостей, ніж здається з першого погляду [12, с. 105].

Вимір довголіття відображає можливість людей прожити тривале й здорове життя. Хоча прямого зв'язку між довголіттям і здоров'ям населення немає, однак будь-яке продовження життя загалом бажане для людей. Значення продовження життя полягає в загальному переконанні у тому, що тривале життя цінне як саме по собі, так і з огляду на різні непрямі переваги, наприклад, щодо можливостей скористатися перевагами освіти, високого рівня життя. Виміром довголіття обрано показник середньої очікуваної тривалості життя при народженні. Показник освіченості також важливий не лише сам по собі, він відображає можливості людей набувати знань і здібностей для повноправної та багатогранної участі в житті сучасного суспільства та суттєвого і значущого особистого внеску в це життя. Особливістю цього показника є те, що він складається з двох компонентів: досягнутий рівень грамотності дорослого населення та сукупна частка учнів у загальній чисельності населення відповідного віку. В кінцевому підсумку зазначені складові показника освіченості беруть з ваговими коефіцієнтами. Під час визначення цього показника виходять із того, що грамотність є необхідною передумовою здобуття освіти, першим кроком навчання, а тому міра грамотності (частка грамотних у загальній чисельності населення старше 15 років) має бути найважливішою з показників цього виміру людського розвитку, відповідна більша вага (2/3) надається досягнутому рівню грамотності дорослого населення. Стосовно економічно розвинутих країн рівень грамотності – лише мінімальна характеристика освіченості населення. Тому цей показник у межах того самого виміру освіченості доповнено показником сукупної частки учнів (сукупного валового контингенту учнів, або рівня охоплення навчанням). Показник матеріального рівня життя має відображати можливості доступу людей до матеріальних ресурсів, необхідних для гідного існування, включно з веденням здорового способу життя, забезпеченням територіальної і соціальної мобільності, обмін інформацією і участь в житті суспільства. Цей вимір, безумовно, найскладніший для оцінювання і тлумачення людського розвитку. ПРООН підкреслює, що матеріальний стандарт життя (або персональне багатство) лише відкривають для людини можливості, однак не визначають їх використання. Тобто це засіб, що розширює можливості вибору, але не сам вибір. Матеріальний рівень життя при розрахунку ІЛР характеризується скоригованим реальним (обчисленим за паритетом купівельної спроможності національної валюти) валовим внутрішнім продуктом (ВВП) на одну особу. В цьому випадку більше, ніж стосовно інших вимірів людського розвитку, вибір числового показника визначався наявністю зручних і з'їданих статистичних даних майже для всіх

країн, а не обґрунтованістю його як міри людського розвитку, однак обґрунтованіший показник поки що не встановлено [12, с. 109].

Водночас ця методика вимірювання індексу сталого людського розвитку має деякі недоліки. По-перше, досить обмежена кількість показників, що використовуються методикою ПРООН, не дає повної характеристики. Міжнародна методика використовує тільки ту інформацію, яка збирається за всіма без винятку країнами. Наявна в Україні статистична база дає змогу врахувати істотно більше коло факторів, що визначають людський розвиток.

По-друге, запропоновані ПРООН індекси людського розвитку дещо збіднені врахуванням лише позитивних характеристик (стимуляторів) людського розвитку (чим вище значення показника, тим вищий рівень гуманітарного розвитку досліджуваного об'єкта). Поза увагою залишаються негативні індикатори (дестимулятори) (наприклад, стан злочинності, рівень безробіття тощо). Оскільки останні містять досить пінну інформацію про перебіг небажаних, проте реальних процесів людського розвитку в досліджуваних об'єктах, то їх врахування для України є актуальним.

По-третє, такий важливий та універсальний показник розвитку суспільства, як інтегральний індекс людського розвитку має бути максимально інформативним, що є надійною гарантією проти його викривлення в бік завищення чи заниження. Розрахунки індексу людського розвитку лише за чотирма показниками роблять визначальним їх потенційний внесок у кінцевий результат, що, у випадку недостовірності інформації про будь-яку з базових характеристик, істотно змінює місце регіону в загальному переліку [22, с. 87].

Інститут прикладного системного аналізу НАН України та МОН України пропонують оцінювати рівень сталого розвитку за допомогою відповідного індексу *I_{ср}*, що визначається як сума індексів для трьох вимірів: економічного, екологічного та соціального з відповідними ваговими коефіцієнтами [15]. Звичайно, всі індикатори, що впливають на складові наведених індексів, як і самі індекси, вимірюються в різних одиницях і мають різні інтерпретації. Тому їх приводять до нормованої форми таким чином, щоб їх зміни, як і зміни самих індексів, перебували в діапазоні від 0 до 1. У такому разі найгірші значення названих індикаторів відповідатимуть числовим значенням, близьким до 0, а найкращі – наблизатимуть ці значення до 1. Індекс економічного виміру формується з двох глобальних індексів: індексу конкурентоспроможного розвитку, розробленого організаторами Світового економічного форуму, та Індексу економічної свободи, які у свою чергу вимірюються низкою індикаторів, як-от: технологічного розвитку країни; громадянських інститутів та макроекономічного середовища, торгової політики країни; фіскального навантаження з боку уряду; урядової інтервенції в економіку; монетарної

політики; потоків капіталів та іноземних інвестицій; банківської та фінансової діяльності; політики формування цін та оплати праці тощо.

Індекс екологічного виміру оцінюється за допомогою відомого індексу ESI, обчисленого Центром з екологічного законодавства та політики Єльського університету, що сформований з екологічних індикаторів, які, у свою чергу, розраховують на основі використання екологічних даних про стан природних ресурсів у країні, рівня забруднення навколишнього середовища в минулому і сьогодні, зусиль країни на ниві управління екологічним станом, здатність країни покращити екологічні характеристики та ін. Індекс ESI кількісно визначає здатність певної країни захищати своє навколишнє середовище як у поточний період часу, так і в довготерміновій перспективі, зважаючи на наявність національної екологічної системи, можливість протидії екологічним впливам; зниження залежності людей від екологічних впливів; соціальні та інституціональні можливості країни відповідати на екологічні виклики; можливість глобального контролю за екологічним станом країни. Індекс соціального виміру формується шляхом усереднення трьох глобальних індексів: якості й безпеки життя, людського розвитку, суспільства, що ґрунтується на знаннях, або К-суспільства.

Індекс сталого розвитку утворюється через складання зазначених індексів та масштабних коефіцієнтів для забезпечення однакової ваги економічного, екологічного та соціального вимірів.

Низькі рейтинги України за рівнем людського розвитку, конкурентоспроможності та високі рейтинги за корупційними діями не задовольняють наукову спільноту України. Особливо згода та амбітність проявились у вирішенні проблеми людського розвитку – вона ввійшла до пріоритетних наукових досліджень у різних наукових школах України. Родоначальниками цього напрямку стали С. І. Пірожков та О. С. Власюк, які в 1995 р. вперше представили наукову розробку з індексу людського розвитку в Україні в регіональному вимірі. На новій методологічній та методичній базі під керівництвом та за участю Е. М. Лібанової та Н. С. Власенко розроблено та впроваджено в практику державного та регіонального управління Методика вимірювання людського розвитку регіонів України [24, с. 55].

Українська методика ширша, більш комплексна та якісна, ніж міжнародна. Вона надає можливість не тільки оцінювати рівень розвитку людського потенціалу, а й бачити фактори соціального ризику за кожним із дев'яти напрямів, що оцінюються, наявних у методиці, а також забезпечити їх прогнозування (щодо демографії, матеріального добробуту, ринку праці, освіти, стану здоров'я, умов життя, соціального середовища, екології, фінансування людського розвитку).

Сталий людський розвиток не може відбуватися некеровано, а тому необхідно визначити *роль і участь держави в реалізації концепції сталого людського розвитку в умовах становлення ринкових відносин*, визначити належне співвідношення державних та громадських дій, суспільної та індивідуальної відповідальності.

Рушієм суспільного життя в Україні є її народ. Згідно з Конституцією людина, її життя і здоров'я визнаються найвищою соціальною цінністю. Тому головна мета всіх ланок організації суспільства формується так: «Краща якість життя для кожного тепер і для поколінь, що приходять» [29, с. 7]. Забезпечення сталого розвитку суспільства як стратегічної мети потребує реалізації низки узгоджених і скоординованих цілей, завдань, урахування об'єктивних законів під час розроблення соціально-економічної політики, дотримання концептуальних принципів, що визначатимуть рівень сталості та справедливості такого розвитку [16, с. 36].

«Однією з центральних проблем економічної політики наступного періоду є переосмислення місця і ролі держави, – вважає А. Гальчинський. – Треба позбутися вкрай примітивного уявлення, буцімто “багато держави – мало ринку”, і навпаки. Протиставлення за принципом “або – або” ніколи не може бути основою серйозної політики. Демонтуючи підвалини адміністративної економіки, ми порушили золоте правило: держава може залишити економіку без уваги тільки там і тоді, де і коли будуть сформовані повноцінні ринкові механізми, здатні ефективно діяти» [9, с. 10]. Цій проблемі приділяє увагу і Світовий банк. «Низький рівень дієздатності держави у багатьох країнах СНД, – підкреслюється у його спеціальному дослідженні “Держава у світі, що змінюється”, – серйозна і зростаюча перешкода для досягнення прогресу в більшості сфер економічної та соціальної політики» [6, с. 77]. Досить багато дослідників вважають, що роль і вплив держави зменшуються порівняно з роллю і впливом корпорацій, але деякі сфери завжди регулюватимуться державою, а в деяких специфічних сферах регулювання влади навіть посилюватиметься, активізуватиметься, як це відбувається зі сферою комунікацій [3, с. 61]. Таким чином, треба не усувати державу від формування та втілення ідеології сталого розвитку, а опрацювати методологічні засади та механізми впливу держави на зазначені процеси.

Як перший крок такого опрацювання розглядаються можливі стратегії надання стійкості розвитку людини і суспільства. На думку науковців [4], таких стратегій може бути дві: 1) встановлення і чітке дотримання правил, що унеможливають щонайменше відхилення від стійкої траєкторії, – стратегія заборони; 2) створення механізмів, що автоматично повертають будь-яку систему до стійкої траєкторії у разі виникнення малих відхилень від цієї

траєкторії, або, іншими словами, що запобігають їх некерованому зростанню, – стратегія саморегуляції.

І. І. Ашмарін визначає: «Розглянемо ці стратегії на прикладі механізмів забезпечення захищеності людського організму від дії хвороботворних мікроорганізмів. Перша стратегія виявляється в суворому дотриманні правил санітарії і гігієни (миття сирих овочів і фруктів, дезінфікування ран і т. д.). У цьому випадку здійснюється “заборона” на проникнення бактерій і вірусів у людський організм як на можливість виведення його зі стійкого стану. Друга стратегія закладена в основу функціонування імунної системи людини. При цьому допускається реальна можливість проникнення мікроорганізмів, але у разі їх виявлення включаються чинники імунітету, що відіграють роль механізму саморегуляції, який повертає людський організм у стійкий стан. Перевішивши ці механізми в контекст соціальної практики (а саме сучасної російської дійсності), можна зробити модельне припущення, що перша стратегія реалізується переважно державними інститутами, а друга значною мірою забезпечується існуванням і актуалізацією етичних норм суспільства. І якщо стратегія заборони була основною, а можливо, єдиною, у радянський період нашої історії, то саме стратегія саморегуляції видається головним механізмом стійкого розвитку сьогodнішньої Росії» [4, с. 87]. Така ідея продуктивна для кожної посттоталітарної країни.

Серед державних стратегій розвитку України ключовими є високе економічне зростання й інноваційний розвиток із забезпечення соціальної орієнтації економіки. Але під час реалізації кожної з них спостерігається певна ізоляція в контексті вирішення соціальних проблем, вони не взаємопов’язані і не взаємозумовлені. З одного боку, надмірне витрачання бюджету на соціальні потреби призвело останніми роками до зниження темпів економічного зростання, з іншого – значне економічне зростання не сприяло успішному розв’язанню соціальних проблем [24, с. 57].

На Саміті тисячоліття ООН (2000р.) світові лідери визначили у Декларації тисячоліття ключові цілі та завдання розвитку до 2015 р., що стали відомі як Цілі розвитку тисячоліття [32, с. 2]. Серед них виконання таких завдань, як подолання бідності, забезпечення якісної освіти впродовж життя, сталий розвиток довкілля, поліпшення здоров’я матерів та зменшення дитячої смертності, обмеження поширення ВІЛ-інфекції СНІДу та туберкульозу і започаткування тенденції до скорочення їх масштабів, забезпечення тендерної рівності тощо. Альтернативний підхід до обґрунтування цілей сталого розвитку суспільства наведено в Концепції переходу України до сталого розвитку [21], в основу якої покладено цілісну систему взаємозалежних стратегічних цілей, що впливають із потреби забезпечення розвитку

української держави та суспільства як сьогодні, так і в тривалій перспективі: соціальна справедливість і сталий людський розвиток через забезпечення однакових можливостей доступу до ресурсів розвитку та базових соціальних послуг всіх прошарків населення як тепер, так і для майбутніх поколінь, задоволення фізичних, духовних та інших потреб людини впродовж усього життя, без шкоди для майбутніх поколінь задовольняти свої потреби; розширення можливостей вибору людини, забезпечення можливостей досягнення кожним економічного, соціального і екологічного добробуту таким чином, щоб не створювати перешкод майбутнім поколінням.

Водночас теперішня модель економічної політики все ще зорієнтована переважно на захист соціально вразливих верств населення. Однак логіка нової стратегії передбачає принципове коригування політики доходів – перенесення основних акцентів соціальної політики насамперед на працюючих громадян. Нинішнє заниження вартості робочої сили, як і недостатній рівень соціальних витрат, відчутно гальмують розвиток внутрішнього ринку, динаміку економічних процесів. Практично цілком втрачено стимулюючу функцію заробітної плати, її вплив на розвиток виробництва. Економіка, базована на низькій вартості робочої сили, не забезпечує високих стандартів споживання, процесів нагромадження, якісного відтворення робочої сили. За таких умов стримується й розвиток житлово-комунальної та соціальної сфери, зокрема формування страхових фондів, ресурсів пенсійного забезпечення та освіти [6, с. 85].

У контексті глобальних перетворень визначення та застосування соціальної відповідальності на національному рівні в межах окремої країни має спрямовуватися на досягнення високого рівня людського розвитку із застосуванням державних важелів регулювання соціальними процесами для досягнення цілей людського, соціального та сталого розвитку Соціальна відповідальність держави повинна базуватися на визначенні та конкретизації її обов'язків та інститутів щодо ухвалення та виконання законів, нормативних і правових документів, які мають на меті збереження, ефективне використання людських та природних ресурсів, дотримання та реалізацію у повному обсязі державних соціальних гарантій та державних соціальних стандартів; створення умов і можливостей формування й накопичення людського та соціального капіталу тощо [2, с. 123].

У глобалізованому світі третього тисячоліття шанс на успіх перед Україною відкриває лише ефективна реалізація її людського потенціалу. Як європейська за цивілізаційною належністю нація Україна має спиратися у розвитку на європейську людиноцентричну систему цінностей, яка неодноразово доводила свою ефективність. У європейському світогляді інтелект, освіта, професійний досвід, соціальна мобільність беззаперечно

визнаються головною складовою національного багатства та основним ресурсом соціально-економічного розвитку. В останні десятиліття до цих традиційних індикаторів конкурентоспроможності додалася здатність до інновацій у професійній діяльності й соціальному житті [17].

Україна в системі показників сталого людського розвитку країн європейського простору також посідає певне, не досить високе місце. Країни-лідери за індексом сталого розвитку, як не дивно, не належать до наддержав із домінуючими ідеологіями та економіками. Базові галузі їхньої промисловості не зорієнтовані на використання значних природних ресурсів і дешевої робочої сили. Характерна особливість – домінування у структурі доданої вартості їхніх економік значної частки інтелектуальної та високотехнологічної праці. Усі ці країни перебувають серед світових лідерів за індексами екологічного виміру, конкурентоспроможності та за індексом суспільства, що ґрунтується на знаннях. Вони дуже активні в інноваційній діяльності, спрямовують близько 3 % ВВП і більше на дослідження та розвиток [15].

Унаслідок кризових процесів, що відбувалися в Україні у 80–90-х роках ХХ ст., слабкості й неадекватності економічної, соціальної та гуманітарної політики в цей період різко погіршилися показники людського розвитку [17]. Для України індекс людського розвитку вперше розраховано в 1993 р., і серед інших країн світу наша держава посіла 45-те місце. Вже 1995 р. Україна перемістилася на 54-те, у 1996 р. – на 80-те, у 1998 р. – на 102-ге, у 2000 р. – на 78-ме, у 2001 р. – на 75-те місце. Певне поліпшення рейтингу у 2000–2001 рр. пов'язано зі зміною методики розрахунку. Лише за рівнем грамотності населення Україна перебуває у рейтингу поряд із розвинутими країнами світу [29, с. 12].

На початку листопада 2012 р. відбулася презентація 21-ї за ліком Доповіді про розвиток людини за 2011 р. ПРООН, яка називається «Сталий розвиток і рівність можливостей: краще майбутнє для всіх. В узагальнюючому індексі розвитку людини Україна перебуває на 76-му місці серед 187 країн зі значенням індексу 0,729. Перші три місця посідають Норвегія (індекс 0,943), Австралія (0,929) і Нідерланди (0,910). У СІЛА четверта позиція, ФРН – дев'ята, Японії – 12-та, Франції – 20-та, Італії – 24-та, Великої Британії – 28-ма. Щодо наших сусідів, то Словаччина – на 35-му місці, Угорщина – 38-му, Польща – 39-му, Румунія – 50-му, Білорусь – 65-му, Російська Федерація – 66-му місці. Гірший за Україну серед її сусідів рейтинг лише у Молдові – 111-те місце [26].

Україна перебуває на порозі демографічної кризи, зменшується чисельність населення. Сучасний рівень народжуваності удвічі нижчий, ніж потрібний для забезпечення простого відтворення населення. Україна перетнула

межу зниження народжуваності, за якою відбувається руйнація демографічного потенціалу. Фактично у середньостроковій перспективі відновити 50-мільйонну чисельність населення неможливо. Відповідно, погіршилися демографічні характеристики. За даними Європейського регіонального бюро ВООЗ, за рівнем смертності Україна посідає перше місце в Європі. Забруднення навколишнього середовища, погіршення умов життя, нераціональне харчування, поширення шкідливих звичок, слабкість політики держави у сфері охорони здоров'я, яка демонструє неспроможність взяти під контроль поширення таких захворювань, як туберкульоз і СНІД, зниження якості медичного обслуговування загалом, негативно позначилися на здоров'ї громадян України. Як наслідок – істотно зросла загальна захворюваність населення. Погіршення стану здоров'я населення не лише зумовлює зростання потреб у медичній та соціальній допомозі, спричиняє додаткове навантаження на бюджет [17].

За оцінками Світового банку, Індекс економіки знань, який розраховується за показниками розвитку інноваційної системи, освіти і людських ресурсів, інформаційно-комунікаційних технологій та економічного режиму і державного управління, для України становить 5,55. Для провідних країн світу він перевищує 8,21 (Швеція, Сполучені Штати Америки, Фінляндія, Ірландія, Велика Британія, Канада, Франція, Німеччина, Японія та Нідерланди). Частка України на світовому ринку наукомісткої продукції є меншою ніж 0,1 %, частка обсягу виконаних науково-технічних робіт дорівнює близько 1 % ВВП України, інноваційна активність промислових підприємств залишається надзвичайно низькою [15].

Водночас в Україні досить високі освітні показники. За тривалістю навчання, яка визначається для осіб віком 25 років і більше, вона посідає 20– те місце. Набагато сумніший вигляд мають показники валового національного доходу і тривалості життя. Майже для всіх країн світу за економічним змістом перший показник максимум на 1–2 % відрізняється від величин більш звичного для нас показника ВВП і використовується переважно Світовим банком, розрахунки якого й запозичені для доповіді. Найвищий ВНД на одну особу населення в Катарі – 107721 дол. США і Ліхтенштейні – 83717 дол. Україна за ним посідає лише 100-те місце, і рівень цього (як і ВВП) найбільш узагальнюючого показника економічного розвитку країн значно нижчий – на 39 % – середньо – світового. У зовсім поганому становищі порівняно з іншими державами Україна перебуває за показниками тривалості майбутнього життя – на 123-му місці (68,5 року). Найвищі показники тривалості життя в Японії – 83,4 року. Тривалість життя 80 років і вище спостерігається у 24 країнах, між 75 і 80 — у 34, між 70 і 75 роками – у 55 країнах. Причому ці показники значно вищі, ніж в Україні, не тільки в розвинутих, а й у багатьох країнах, що розвиваються.

Нинішній показник тривалості життя в Україні навіть трохи нижчий, ніж у Бангладеш – 68,9 і Непалі – 68,8 року [26]. За станом виробничого травматизму Україна разом з Китаєм у колі найгірших. За рівнем тінізації економіки Україна випереджає майже всі пострадянські республіки [2, с. 124].

Отже, на початку XXI ст. ідея сталого розвитку не тільки глибоко вкорінилися в міжнародні дебати щодо питань навколишнього середовища і розвитку. Йдеться, по суті, про більше: ця ідея отримала фактичний статус визначального чинника під час обговорення проблем розвитку у світовому масштабі. Сталий розвиток став прийнятною й незаперечною метою міжнародної і національної політики. Він розглядається як триєдина ідея: зближення економічного зростання, соціального прогресу і захисту навколишнього середовища. Применшення (не кажучи вже про нехтування) хоча б одного з названих елементів триади означає відхід і по суті невдачу у здійсненні сталого розвитку [1, с. 7].

На думку Б. Данилишина, сталий розвиток потребує належного рівня демократії, поваги до основних прав і свобод людини, включно з правом на розвиток, транспарентне і підзвітне управління в усіх сферах суспільства. Відносини між сталим розвитком і демократією складні, неоднозначні, їх не можна спрощувати або абсолютизувати. Але досвід сталого розвитку, набутий за останнє десятиріччя, досить переконливо засвідчує, що ефективна участь громадянського суспільства в сприянні сталому розвитку є очевидною, необхідною і перспективною [13, с. 140].

Таким чином, захист навколишнього середовища й природних ресурсів має бути інтегрований разом з економічними та соціальними проблемами в єдину триаду. Історичний досвід постійно вимагає саме такого підходу. Якщо народ бідує, страждає, а національна економіка слабка – страждає і навколишнє середовище. Якщо над ним чиниться наруга, народ бідує, а економіка занепадає. Успіх в одній сфері розвитку потребує успіху в інших, щоб таким чином забезпечити справжній сталий прогрес. Інтеграція й баланс екологічних, соціальних і економічних занепокоєнь свідчить, що задоволення потреб усіх жителів Землі є неодмінним і обов'язковим для продовження життя людини на планеті [1, с. 8].

Розвиток людського потенціалу в Україні дедалі більше стає стратегічним напрямом державного та регіонального управління. Але незважаючи на певні здобутки у цій сфері, які полягають у прагненні посісти гідне місце за міжнародним рейтингом за розвитком людського потенціалу, у розробленні й запровадженні вітчизняної методики оцінювання регіонального інтегрального показника людського розвитку, у підтримці ініціатив Світового банку щодо реалізації пріоритетних напрямів людського розвитку через Цілі

розвитку тисячоліття тощо, стан розвитку людського потенціалу вкрай незадовільний [2, с. 122]. Кількісний склад його різко зменшується, умови та можливості забезпечення його розвитку не формуються відповідно до потреб суспільного прогресу, а система державного управління не включає розвиток людського потенціалу до стратегічних пріоритетів держави та її регіонів, а відповідно не розвинуті механізми соціальної відповідальності, управлінці не мотивовані до зміни ситуації в цій сфері.

Зобов'язання України щодо досягнення Цілей розвитку тисячоліття комплексного не запроваджуються унаслідок недосконалості системи державного та регіонального соціального управління. Соціальне управління в Україні не відповідає загальносвітовим вимогам збереження людства й національним інтересам збереження нації, її гідного існування та розвитку. Причиною та наслідками такого стану є невідповідність державного та регіонального управління потребам людського та соціального розвитку. Декларативні положення чинного законодавства щодо надання соціальних прав і гарантій нечітко регламентовані щодо адресатів їх виконання та відповідальності за не реалізацію. Таким чином, Україна має проблеми в управлінні людським і соціальним розвитком, типові для країн пострадянського простору. Водночас їй властиві специфічні особливості розв'язання цих проблем, які становлять науковий і практичний інтерес для використання в соціальному управлінні на державному й регіональному рівнях. Вони спрямовані на: вдосконалення реалізації Концепції людського розвитку, на формування методики оцінювання людського розвитку в регіональному аспекті, становлення інституційного забезпечення людського розвитку, впровадження моніторингу людського розвитку на засадах поєднання статистичної й соціологічної інформації та ін. [24, с. 61]. Небажання миритися з негативними процесами в соціальній сфері в Україні, наявність потужного людського капіталу в країні, толерантність і працьовитість нації є головними передумовами для реалізації надій у частині забезпечення ефективного управління людським і соціальним розвитком.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте характеристику філософії сталого людського розвитку як умова ефективності ринкових відносин, що утверджуються.
2. Яке місце в сучасному суспільстві посідає економічна освіта в Україні – підґрунтя формування ринкової свідомості. Компетентнісний та культурологічний підходи до виховання особистості з ринковою свідомістю.

Використана література:

1. Булгаков С. Н. Два града: Исследования о природе общественных идеалов / С. Н. Булгаков. – СПб.: Изд-во РГХИ, 1997. – 129 с.
2. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 809 с.
3. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер. –К. : Основи, 1994. –261 с.
4. Виговський Л. А. Релігія як суспільно-функціонуючий феномен: дис. д-ра філос. наук: 09.00.11 / Леонід Антонович Виговський. – К, 2005. – 390 с.
5. Виховання громадянина, психолого-педагогічний і народознавчий аспекти: навч.-метод. посіб. / П. Р. Ігнатенко, Л. Поплужний, Н. І. Косарева, Л. В. Крицька. – К.: Ін-т змісту і методів навчання, 1997. – 374 с.
6. Гараджа В. И. Социология религии: учеб. пособ. для студ. и аспирантов гуманитарных специальностей: 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 348 с.
7. Єленський В. Є. Релігійне навчання й виховання в законодавствах та освітніх системах західноєвропейських країн / В. Є. Єленський // Людина і світ. – 2001. – № 11–12. –32–36.
8. Забуга М. П. Православні цінності в сучасному українському контексті / М. П. Забуга // Православні духовні цінності і сучасність: матеріали Міжнар. наук-практ. конф. – К, 2003. – С. 86–94.
9. Залужный А. Г. Специфика религиозного конфликта / А.Г. Залужный // Религия и право. – 2000. – № 6. – С. 54–59.
10. Зарубіна Н. М. Релігійні орієнтації пострадянського підприємництва / Н. М. Зарубіна // Суспільні науки і сучасність. – 2004. – № 1. – С. 42-19.
11. Ільницька Н. І. Поняття релігійного конфлікту / Н. І. Ільницька // Мультиверсум: філос. альманах. – № 56. – С. 114–121.
12. Кирилюк Ф. М. Релігія й церква як суб'єкти політики : навч. посіб. / Ф. М. Кирилюк, М. І. Обушний, М. І. Хилько. – К.: Здоров'я.- 2004. – 776 с.
13. Лазарев С. Н. Человек будущего. Первый шаг в будущее / С.Н. Лазарев. – СПб.: Про-Пресс, 2007. – 256 с.
14. Малышева Д. Б. Религиозный фактор в вооруженных конфликтах современности. Развивающиеся страны Азии и Африки в 70–80-е годы / Д.Б. Малышева. – М.: Наука, 1991. – 187 с.
15. Міщенко М. Д. Підприємець сьогодні: штрихи до соціально-психологічного портрету / М. Д. Міщенко // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 6 – С. 84–92.

16. Мороз О. М. Духовні принципи ведення малого і середнього бізнесу в регіоні / О. М. Мороз // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 4. – С. 160–168.
17. Набока О. Г. Формування ціннісних орієнтацій у старшокласників спеціалізованих класів економічного профілю: дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Ольга Георгіївна Набока. – Слов'янськ, 2001. – 182 с.
18. Пірен М. І. Релігійна соціалізація особистості як чинник утвердження духовних цінностей громадянського суспільства / М. І. Пірен // Соціальна психологія. – 2005. – №6(14).–С. 31–41.
19. Пірен М. І. Соціологія релігії : підручник / М. І. Пірен. – К.: Персонал, 2008. – 344 с.
20. Плотников А. В. Христианские основы рыночной экономики / А.В. Плотников. – К.: Принт–сервис, 1993. –257 с.
21. Понкин И. В. Правовые основы светскости государства и образования / И. В. Понкин. – М.: Про–Пресс, 2003. – 416 с.
22. Прозоровский С. А. Международный бизнес: учеб. пособ. / С.А. Прозоровский. – М.: Центр маркетинговых исследований и менеджмента, 2007. – 160 с.
23. Релігієзнавство: підручник / С. К. Дулуман, М. М. Закович, М.Ф. Рибачук та ін.; за ред. М. М. Заковича. – К.: Вища шк, 2000. – 315 с.
24. Романенко О. Р. Духовно–моральні виміри економічного життя сучасного суспільства / О. Р. Романенко // Вісник НБУ. – 2009. – № 5 (159). – С. 48–51.
25. Романова О. М. Релігійний компонент в системі освіти: підходи до державного регулювання / О. М. Романова // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 98–107.
26. Світлична В. В. «Людина економічна» у вимірах християнської етики / В. В. Світлична // Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості: матеріали
27. Сорока І. В. Мотивації підприємництва та специфіка економічної ситуації в Україні у контексті формування національних моделей підприємництва на ринку / І. В. Сорока // Схід. – 1998. – № 12 (18–19). – С. 82–88.
28. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003.–376 с.
29. В.Б. Ольшанского / Т. Шибутиани. – Ростов–н.Д.: Феникс, 2002. – 544 с.
30. Шип Н. А. Мораль і бізнес: Духовні орієнтири майбутнього підприємця / Н. А. Шип. – К.: «НВП» Інтерсервіс», 2011. – 132 с.
31. Шумунова Д. Д. Релігійні конфлікти в умовах глобалізації: дис. канд. філос. наук: 09.00.11 / Дана Данилівна Шумунова. – К., 2006. – 181 с.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ПРОВЕДЕННЯ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ ТА ВИКОНАННЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Семінарське заняття №1

Філософія ринку: історичні та сучасні підходи, школи та інтерпретації

Мета практичного заняття: дослідити та охарактеризувати філософію ринку: історичні та сучасні підходи, школи та інтерпретації.

План

1. Поняття «ринкової економіки» в історичному вимірі.
2. Поняття «ринкової економіки» в історичному філософсько-економічному дискурсі.
3. Філософське трактування «поняття конкуренція».

Методичні вказівки

Потрібно розкрити поняття «ринкової економіки» в історичному вимірі.

Необхідно охарактеризувати «ринкову економіку» в історичному філософсько-економічному дискурсі.

Потрібно пояснити та дати визначення філософському трактуванню «поняття конкуренція».

Самостійна робота:

Завдання: Підготуйте повідомлення/презентацію за обраною тематикою:

1. Поняття «ринкової економіки» в історичному вимірі.
2. Поняття «ринкової економіки» в історичному філософсько-економічному дискурсі.
3. Філософське трактування «поняття конкуренція».

Список рекомендованої літератури:

1. Альбер М. Капіталізм проти капіталізму / М. Альбер; пер. с фр. – СПб.: Екон. шк., 1998. – 293 с.
2. Антимонопольна діяльність: підручник / В. Д. Лагутін, Л. С. Головка, Ю. І. Кречул та ін.; [за ред. проф. Д. Лагутіна]. – К.: КНТЕУ, 2005. – 580 с.
3. Білецька Л. В. Економічна теорія (Політекономія. Мікроекономіка. Макроекономіка): навч. посіб. / Л. В. Білецька, О. В. Білецький, В. І. Савич. – К.: ЦУЛ, 2009. – 688 с.

4. Близький Р. С. Ринок як сукупність суб'єктно-об'єктних взаємовідносин / Р. С. Близький // Торгівля і ринок України. – 2010. – Вил. 30. Т. 2. – С. 15–21.
5. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер; пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
6. Власов Д. В. Генезис формування поняття «ринок» / Д. В. Власов // Економіка АПК. – 2009. – № 4. – С. 121–124.
7. Войнаровська Л. І. Релігійно-ціннісний аналіз підприємницько-ринкової діяльності: історико-філософський контекст / Л.І. Войнаровська // Філософські обрії. – 2011. – № 26. – С. 150–162.
8. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє: до ефективніших суспільств: доповідь Римському клубові / Б. Гаврилишин; пер. з англ. – К.: Основи, 1993. – 238 с.
9. Герасименко А. Еволюція теорії конкуренції в історії економічної думки XVIII–XX століть / А. Герасименко // Вісник КНТЕУ. – 2009. – № 1. – С. 102–114.
10. Дзвінчук Д. І. Національна стратегія розвитку людського потенціалу: механізми реалізації [Електронний ресурс] / Д. І. Дзвінчук. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Kyuv/2010_3_2/05.pdf.
11. Дука А. П. Напрями удосконалення державного регулювання ринку кредитних послуг України / А. П. Дука // Вісник Академії праці і соц. відносин Федерації профспілок України. – 2008. – № 2. – С. 48–53.
12. Зарубина Н. Н. Без протестантской этики: проблема социокультурной легитимации предпринимательства в модернизирующихся обществах / Н. Н. Зарубина // Вопросы философии. – 2001. – № 10. – С. 45–56.
13. Ігнатович Н. І. Морально-етична парадигма у розвитку економічних досліджень / Н. І. Ігнатович // Теоретичні та прикладні питання економіки. – 2010. – Вип. 22. – С. 73–78.

Семінарське заняття №2

Ринкова економіка в Україні: зародження та суперечності становлення

Мета практичного заняття: дослідити ринкову економіку в Україні: зародження та суперечності становлення

План

1. Становлення ринкової економіки в Україні (історичний аспект).
2. Основні економічні передумови розвитку сучасного ринкового мислення в Україні.
3. Науковий потенціал розвитку ринкових відносин в Україні.
4. Трудоресурсний і природний потенціал України. Людина як основа ресурсного потенціалу країни. Людський капітал.

Методичні вказівки

Потрібно охарактеризувати становлення ринкової економіки в Україні (історичний аспект)

Необхідно назвати основні економічні передумови розвитку сучасного ринкового мислення в Україні

Потрібно дати характеристику науковому потенціалу розвитку ринкових відносин в Україні.

Пояснити як розвивається трудоресурсний і природний потенціал України

Самостійна робота:

Завдання: Підготуйте повідомлення/презентацію за обраною тематикою: Становлення ринкової економіки в Україні (історичний аспект).

Основні економічні передумови розвитку сучасного ринкового мислення в Україні.

Науковий потенціал розвитку ринкових відносин в Україні.

Трудоресурсний і природний потенціал України. Людина як основа ресурсного потенціалу країни. Людський капітал.

Список рекомендованої літератури

1. Грушевский М. Иллюстрированная история Украины / М. Грушевский. – К.: Левада, 1997. – 696 с.
2. Економічна історія: лекції / Н. О. Тимочко, О. А. Пучко, Л.М. Рудомьоткіна та ін. – К.: КНЕУ, 2000. – 268 с.
3. Жук А. А. Место и роль государства в регулировании конкурентной среды / А. А. Жук // Вісн. Дніпропетров. Ун-ту. – Сер. «Економіка». – 2011. – Вип. 5 (2). – С. 10–19.

4. Заставецька О. В. Лекції з Економічної географії України [Електроний ресурс] / О. В. Заставецька. – Т.: ТДПУ. – Режим доступу: books.br.com.ua/themes/108/135.
5. Злупко С. М. Історія економічної теорії : підручник / С. М. Злупко. – 2-ге вид., виправ. і доповн. – К. : Знання, 2005. – 719 с.
6. Кириленко В. В. Економіка: навч. посіб. / В. В. Кириленко. – Тернопіль: Екон. думка, 2002. – 193 с.
7. Костусев О. Конкуренція і монополія в їх історичній динаміці / О. Костусев // Економіст. – 2003. – № 5. – С. 86–89.
8. Круш П. В. Національна економіка: регіональний та муніципальний рівень / П. В. Круші, О. О. Кожемяченко. – К.:ЦУЛ, 2010.–368с.
9. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу: підручник / Б.Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко; за ред. Б. Д. Лановика. – К.: Вікар, 1999. – 737 с.
10. Леоненко П. М. Економічна історія: навч. посіб. / П. М. Леоненко, П.І. Юхименко. – К.: Знання-Прес, 2004. – 499 с.
11. Малых О. Е. Экономическое поведение государства: сущность, факторы, модели: автореф. дис. д-ра экон. наук, 08.00.01 / О.Е. Малых; Науч.-исслед. Ин-т труда и соц. страхования. – М., 2008. – 57 с.
12. Матковський Р. Б. Економічний потенціал України та шляхи його ефективного використання: автореф. дис. канд. экон. наук 08.01.01 / Р.Б. Матковський; Київськ. нац. экон. ун-т. – Київ, 2003. –21 с.
13. Нестеренко О. П. Історія економічних вчень: курс лекцій / О.П. Нестеренко. – 3-тє вид. – К.: МАУП, 2002. – 128 с.
14. Основи економічної теорії: підручник / А. А. Чухно, П. С. Єщенко, Г. Н. Климко та ін.; за ред. А. А. Чухна. – К.: Вища шк., 2001. – 606 с.
15. Пахомов Ю. М. Основні завдання формування посткризової моделі розвитку економіки України / Ю. М. Пахомов // Економічний часопис – ХХІ. – 2010. – №1–2. – С. 3–6.
16. Попович О. С. Основні тенденції в динаміці кадрового потенціалу української науки останнього десятиріччя / О. С. Попович, Т. М. Червінська // Наука та наукознавство. – № 3(61). – С. 53–66.
17. Рибаківа Т. В. Економічна історія: навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / Т. В. Рибаківа. – Сімферополь: УЕУ, 2005. – 106 с.
18. Свінцов О. М. Структурні зрушення в економіці України та їх ефективність / О. М. Свінцов, Н. Я. Скірка, П. П. Гаврилко // Науковий вісник НЛТУУ: зб. наук-техн. пр. –: НЛТУ України. –2011. – Вип. 21.10. С. 166–173.

Семінарське заняття №3
Макс Вебер про дух капіталізму
як філософсько-моральну підвалину ринку

Мета практичного заняття: простежити та охарактеризувати життєвий шлях та наукову діяльність Макса Вебера

План

1. Теорія «ідеальних типів» Макса Вебера як методологічне підґрунтя філософії ринкових відносин.
2. Раціоналістична філософія капіталізму.
3. Секуляризація чеснот протестантизму як підстава розвитку ринкових відносин носіями «капіталістичного духу».

Методичні вказівки

Необхідно охарактеризувати теорію «ідеальних типів» Макса Вебера як методологічне підґрунтя філософії ринкових відносин..

Потрібно дати характеристику раціоналістичній філософії капіталізму.

Необхідно пояснити секуляризацію чеснот протестантизму як підстава розвитку ринкових відносин носіями «капіталістичного духу».

Самостійна робота:

Завдання: Підготуйте повідомлення/презентацію за обраною тематикою: Теорія «ідеальних типів» Макса Вебера як методологічне підґрунтя філософії ринкових відносин.

Раціоналістична філософія капіталізму.

Секуляризація чеснот протестантизму як підстава розвитку ринкових відносин носіями «капіталістичного духу».

Список рекомендованої літератури:

1. ВеберМ. «Объективность» социально–научного и социально–политического познания / М. Вебер // Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990.
2. Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии /М. Вебер // Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990.
3. Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер // Вебер М. Избранные произведения – М.: Прогресс, 1990.
4. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер //Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 104.

5. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М.: Прогресс, 1984. – 260 с.
6. Гайденко П. П. Научная рациональность и философский разум / П.П. Гайденко. – М.: Прогресс–Традиция, 2003. – 528 с.
7. Делёз Ж. Анти–Эдип: Капитализм и шизофрения / Ж. Делёз, Ф. Гваттари; пер. с фр. Д. Кралечкина. – Екатеринбург: У–Фактория 2007.– 670 с.
8. Зиммель Г. Индивидуальный закон. Опыт принципа этики / Г. Зиммель // Логос. – Т. I, вып. II. – СПб; М., 1914.
9. Зомбарт В. Буржуа: пер. с нем. / В. Зомбарт; Ин–т социологии. – М.: Наука. – 443 с.
10. Зомбарт В. Современный капитализм: в 2 т. / В. Зомбарт. – М.; Л.: Госиздат, 1931. – Т. 1.–511 с.
11. Кант И. Метафизика нравов в двух частях. Ч. I: Метафизическое начало учения о праве / И. Кант // Кант И. Соч.: в 6 т.–Т. 4, ч. 2.–С. 147.
12. Кант И. Основы метафизики нравственности / И. Кант // Кант И. Сочинения: в 6 т. – Т. 4, ч. 1. – М.: Мысль, 1965. – С. 269.
13. Кравченко А. И. Социология Макса Вебера: труд и экономика / А.И. Кравченко. – М.: На Воробьевых, 1997. – 736 с.
14. Розанвалон П. Утопічний капіталізм. Історія ідеї ринку / П. Розанвалон; [пер. з фр. Є. Марічева]. – К.: Києво–Могилянська акад., 2006. – 246 с.
15. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов: в 2 т. / А. Смит. – М.; JL.: Соцэкгиз, 1935. – Т. 1. _ 371 с.; Т. 2. – 475 с.
16. Февр Ж. Бои за историю / Ж. Февр. – М.: Наука, 1991, – 629 с.
17. Baumgarten E. Max Weber. Werk und Person / E. Baumgarten. – Tubingen, 1964. – S. 104.
18. Schluchter W. Religion und Lebensfuhrung / W. Schluchter. – Bd. I: Studien zu Max Webers Kultur und Werttheone. – Frankfurt/M., 1988. – S. 82–83.
19. Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft / M. Weber. – Tubingen 1985. – S. 19.

Семінарське заняття №4

Наукове і правове підґрунтя становлення та розвитку ринкового суспільства в Україні

Мета практичного заняття: дослідити та охарактеризувати наукове і правове підґрунтя становлення та розвитку ринкового суспільства в Україні

План

1. Соціально-економічний дискурс в Україні як супровід ринкових перетворень.
2. Ринкові відносини у соціально економічному дискурсі сучасних український вчених.
3. Правове і соціально-економічне визначення підвалин ринкової економіки.

Методичні вказівки

Потрібно дати характеристику соціально-економічному дискурсу в Україні як супроводу ринкових перетворень.

Потрібно пояснити яке місце займають ринкові відносини у соціально економічному дискурсі сучасних український вчених.

Необхідно пояснити яку роль відіграють правове і соціально - економічне визначення підвалин ринкової економіки.

Самостійна робота:

Завдання: Підготуйте повідомлення/презентацію за обраною тематикою:

Соціально-економічний дискурс в Україні як супровід ринкових перетворень.

Ринкові відносини у соціально економічному дискурсі сучасних український вчених.

Правове і соціально-економічне визначення підвалин ринкової економіки.

Список рекомендованої літератури

1. Базилевич В. Д. Ринкова економіка: основні поняття і категорії: навч. посіб. / В. Д. Базилевич, К. С. Базилевич – К. : Знання, 2006. – 263 с.
2. Бобров В. Я. Основи ринкової економіки : підручник / В. Я. Бобров – К.: Либідь, 1995. – 320 с.

3. Боярчук Д. Цікава реформістика, або Чому влада не хоче і не може робити реформи? / Д. Боярчук, В. Дубровський // Дзеркало тижня. – 2012. – № 10. – 16 березня.
4. Гальчинський А. С. Становлення суспільства постформаційної цивілізації: навч. посіб. / А. С. Гальчинський. – К.: Вища шк, 1993. – 107 с.
5. Гальчинський А. С. Кінець тоталітарного соціалізму. Що далі? / Анатолій Гальчинський – К.: Українські пропілеї, – 160 с.
6. Драгоманов М. П. Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні / М. П. Драгоманов // Драгоманов М. П. Вибране.
7. Злупко С. М. Історія економічної теорії: підручник / С. М. Злупко. – 2-ге вид., виправ. і доповн. – К.: Знання, 2005. – 719 с.
8. Кудирко Л. П. Формування ринкового простору перехідної економіки України у контексті ідей неоліберальної спадщини / Л. П. Кудирко – Донецьк: ІЕП НАНУ, 1997. – 24 с.
9. Кудласевич О. М. Особливості розвитку підприємницького середовища на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. М. Кудласевич // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2010. – Вип. 43. – С. 91–105.
10. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. І. Лазанська; НАН України, Ін-т історії України. – К.–282 с.
11. Никитин С. Что такое «шоковая терапия» / С. Никитин // Междунар. экономика и междунар. отношения. – 1992. – №2. – С. 3-10.
12. Тарасевич В. Н. Очерки теории переходной экономики / В.Н. Тарасевич. – К.: Наук. Думка. 2001. – 224 с.
13. Тимошенко В. М. І. Туган-Барановський і Західноєвропейська економічна думка / В. М. Тимошенко // Анапи Української Академії Мистецтв і Наук в США, III. – 1954. – № 3. – Весна. Українська економічна думка : хрестоматія. – К., 1998.
14. Чухно А. А. Твори у трьох томах / А. А. Чухно. – Т. 1: Становлення і розвиток ринкової економіки – К.: Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2006. – 560 с.
15. Acemoglu D. Economic Origins of Dictatorship and Democracy / D. Acemoglu, J. A. Robinson. – Cambridge: Cambridge University Press. – 415 p.
16. North D. C. Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History / D. C. North, J. J. Wallis, B. R. Weingast. – Cambridge University Press, 2009.

Семінарське заняття №5

Філософія, світогляд і мораль сучасного українського підприємця

Мета практичного заняття: дослідити та охарактеризувати філософію, світогляд і мораль сучасного українського підприємця.

План

1. Економічна освіта і виховання як засоби становлення світоглядних засад сучасного підприємця. Духовно-моральне виховання майбутнього підприємця в сім'ї.
2. Ринкові філософія, світогляд і мораль сучасної людини. Структура ринкової економічної свідомості особистості.

Методичні вказівки

Необхідно пояснити яку роль відіграють економічна освіта і виховання як засоби становлення світоглядних засад сучасного підприємця та для чого потрібне духовно-моральне виховання майбутнього підприємця в сім'ї.

Потрібно пояснити яке місце посідають ринкові філософія, світогляд і мораль сучасної людини і яка має бути структура ринкової економічної свідомості особистості.

Самостійна робота:

Завдання: Підготуйте повідомлення/презентацію за обраною тематикою: Економічна освіта і виховання як засоби становлення світоглядних засад сучасного підприємця. Духовно-моральне виховання майбутнього підприємця в сім'ї.

Ринкові філософія, світогляд і мораль сучасної людини. Структура ринкової економічної свідомості особистості.

Список рекомендованої літератури

1. Акопян В. Г. Морально-етичні цінності підприємця: формування та розвиток (соціально-філософський аналіз) : дис. канд. філос. наук: 09.00.03 / Валерій Григорович Акопян. – К., 2004. – 170 с.
2. Варецька О. Спільна педагогічна діяльність учителя і батьків з економічного виховання молодших школярів / О. Варецька // Молодь і ринок. – 2007. – № 8. – С. 85–89.
3. Видиш М. М. Формування моральної культури майбутніх менеджерів / М. М. Видиш, В. О. Цибулько // Педагогічні науки. – 2010. – № 55. – С. 11–14.

4. Грішнова О. Л. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки / О. Л. Грішнова. –К.: Т-во «Знання», КОО, 2001. – 254 с.
5. Ильина И. Ю. Домохозяйство – важнейшая потребительская единица на рынке товаров и услуг / И. Ю. Ильина // Социально–гуманитарные знания. – 2007. – № 5. – С. 117–127.
6. Касьянов Д. В. Формування ідеології та культури українського підприємця в період утвердження ринкових відносин: дис. канд. філос. наук: / Дмитро Володимирович Касьянов. –К., 2010. – 175 с.
7. Костюченко Л. М. Соціально–психологічні особливості економічної освіти і виховання молоді / Л. М. Костюченко // Рідна школа. – 2003. – № 10. – С. 27–34.
8. Левцун О. П. Культура підприємництва : навч. посіб. / О. П. Левцун. – К.: КМ Академія, 2003. –316 с.
9. Ліщинська О. В. Моральні аспекти підприємницької діяльності / О.В. Ліщинська // Вісник Львівського університету. Філософські науки. – 2008. – Вип. 11. – С. 115–123.
10. Москаленко В. В. Економічна соціалізація особистості / В.В. Москаленко // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 8. – С. 1–9.
11. Поснова Т. В. Формування ціннісно–мотиваційної сфери особистості студента / Т. В. Поснова // Соціальна психологія. – № 2. – 2004. – С. 134–139.
12. Рижкова А. Ю. Економічне виховання в сім'ї / А. Ю. Рижкова, І.М. Трубавіна // Науково–дослідна робота студентів як чинник удосконалення професійної підготовки майбутнього вчителя: зб. наук. пр. / редкол.: І. Білоусова та ін. –Х.: Апостроф, 2011. – Вип. 4. –С. 118–123.
13. Рошин С. К. Предпринимательская деятельность: психология и идеология / С. К. Рошин // Психологический журнал. – 1995. – № 1. – С. 31–42.
14. Сидорко Н. Л. Роль і значення сім'ї у формуванні людського капіталу / Н. Л. Сидорко // Економіка та підприємництво. – 2010. – № 4. – С. 78–86.
15. Сірий Є. В. Культура підприємництва в контексті його соціальної ролі / Є. В. Сірий // Економіка. – 2003. – № 7. – С. 100–108.
16. Соколюк О. Б. Діти та гроші. Стаття з психології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/school/lessons_summary/psychology/22608/
17. Станкевич Ю. Ю. Домогосподарство в ринковій економічній системі та його відображення у світовій економічній думці ХХ століття : автореф. дис. канд. екон. наук / Юрій Юрійович Станкевич. – К., 2010. – 19 с.
18. Стоян Т. А. Діловий етикет: моральні цінності і культура поведінки бізнесмена: навч. посіб. / Т. А. Стоян. – К.: Наука, 2004. – 372 с.

19. Стучинська Н. М. Теорема про зіпсовану дитину, або Чому альтруїст має більше шансів на виживання. Економічний підхід Геррі Беккера до розв'язання соціальних проблем / Н. М. Стучинська // Віче. – 2010. – № 11. – Червень. – С. 34–35.
20. Шпак О.М. Економічне виховання дітей у сім'ї : наук-метод. посіб. / О. М. Шпак. – К.: Київ, міжреп. ін-т удосконален. вчителів ім. Б. Грінченка, 1998. – С. 864–874.
21. Яремчук Н. І. Система ціннісних орієнтацій професійної підготовки майбутніх економістів / Н. І. Яремчук // Вісник Львів, ун-ту. Сер. педагогічна. – 2008. – Вип. 24. – С. 132–138.

Семінарське заняття №6

Роль релігії в контексті утвердження філософії ринкових відносин

Мета практичного заняття: дослідити роль релігії в контексті утвердження філософії ринкових відносин

План

Філософія сталого людського розвитку як умова ефективності ринкових відносин, що утверджуються.

Економічна освіта в Україні – підґрунтя формування ринкової свідомості. Компетентнісний та культурологічний підходи до виховання особистості з ринковою свідомістю.

Методичні вказівки

Необхідно дати характеристику філософії сталого людського розвитку як умова ефективності ринкових відносин, що утверджуються.

Пояснити яке місце в сучасному суспільстві посідає економічна освіта в Україні – підґрунтя формування ринкової свідомості. Компетентнісний та культурологічний підходи до виховання особистості з ринковою свідомістю.

Самостійна робота:

Завдання: Підготуйте повідомлення/презентацію за обраною тематикою:

Філософія сталого людського розвитку як умова ефективності ринкових відносин, що утверджуються.

Економічна освіта в Україні – підґрунтя формування ринкової свідомості. Компетентнісний та культурологічний підходи до виховання особистості з ринковою свідомістю.

Список рекомендованої літератури

1. Булгаков С. Н. Два града: Исследования о природе общественных идеалов / С. Н. Булгаков. – СПб.: Изд-во РГХИ, 1997. – 129 с.
2. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 809 с.
3. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер. –К.: Основи, 1994. –261 с.
4. Виговський Л. А. Релігія як суспільно-функціонуючий феномен: дис. д-ра філос. наук: 09.00.11 / Леонід Антонович Виговський. – К, 2005. – 390 с.

5. Гараджа В. И. Социология религии: учеб. пособ. для студ. и аспирантов гуманитарных специальностей: 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 348 с.
6. Забуга М. П. Православні цінності в сучасному українському контексті / М. П. Забуга // Православні духовні цінності і сучасність: матеріали Міжнар. наук–практ. конф. – К, 2003. – С. 86–94.
7. Залужный А. Г. Специфика религиозного конфликта / А.Г. Залужный // Религия и право. – 2000. – № 6. – С. 54–59.
8. Ільніцька Н. І. Поняття релігійного конфлікту / Н. І. Ільніцька // Мультиверсум: філос. альманах. – № 56. – С. 114–121.
9. Кирилюк Ф. М. Релігія й церква як суб'єкти політики: навч. посіб. / Ф. М. Кирилюк, М. І. Обушний, М. І. Хилько. – К.: Здоров'я, 2004. – 776 с.
10. Лазарев С. Н. Человек будущего. Первый шаг в будущее / С.Н. Лазарев. – СПб.: Про-Пресс, 2007. – 256 с.
11. Міщенко М. Д. Підприсмець сьогодні: штрихи до соціально-психологічного портрету / М. Д. Міщенко // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 6 – С. 84–92.
12. Мороз О. М. Духовні принципи ведення малого і середнього бізнесу в регіоні / О. М. Мороз // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 4. – С. 160–168.
13. Набока О. Г. Формування ціннісних орієнтацій у старшокласників спеціалізованих класів економічного профілю: дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Ольга Георгіївна Набока. – Слов'янськ, 2001. – 182 с.
14. Пірен М. І. Релігійна соціалізація особистості як чинник утвердження духовних цінностей громадянського суспільства / М. І. Пірен // Соціальна психологія. – 2005. – №6(14).–С. 31–41.
15. Пірен М. І. Соціологія релігії: підручник / М. І. Пірен. – К.: Персонал, 2008. – 344 с.
16. Плотников А.В. Христианские основы рыночной экономики / А.В. Плотников. – К.: Принт-сервис, 1993. –257 с.
17. Понкин И. В. Правовые основы светскости государства и образования / И. В. Понкин. – М.: Про-Пресс, 2003. – 416 с.
18. Прозоровский С. А. Международный бизнес: учеб. пособ. / С.А. Прозоровский. – М.: Центр маркетинговых исследований и менеджмента, 2007. – 160 с.
19. Романенко О. Р. Духовно-моральні виміри економічного життя сучасного суспільства / О. Р. Романенко // Вісник НБУ. – 2009. – № 5 (159). – С. 48–51.

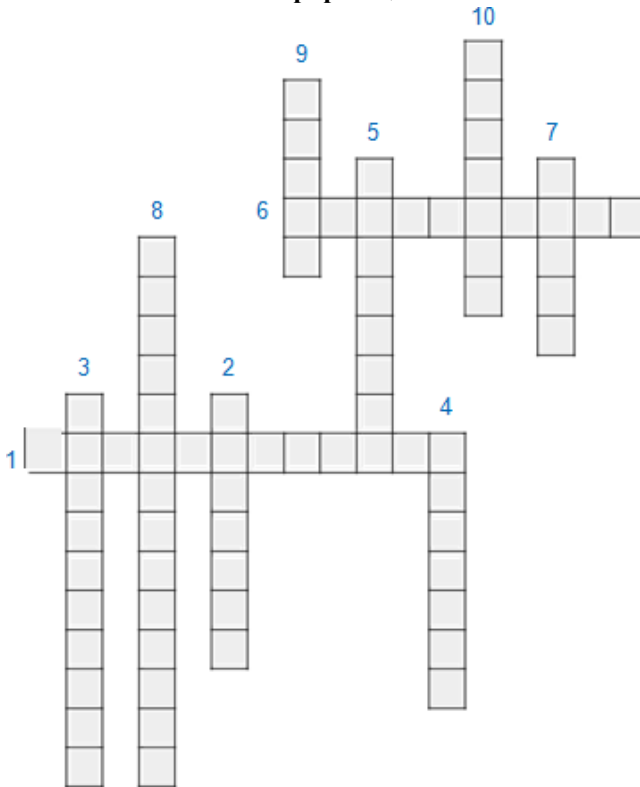
20. Романова О. М. Релігійний компонент в системі освіти: підходи до державного регулювання / О. М. Романова // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 98–107.
21. Світлична В. В. «Людина економічна» у вимірах християнської етики / В. В. Світлична // Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості: матеріали
22. Сорока І. В. Мотивації підприємництва та специфіка економічної ситуації в Україні у контексті формування національних моделей підприємництва на ринку / І. В. Сорока // Схід. – 1998. – № 12 (18–19). – С. 82–88.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Поняття «ринкової економіки» в історичному вимірі.
2. Поняття «ринкової економіки» в історичному філософсько-економічному дискурсі.
3. Філософське трактування «поняття конкуренція».
4. Становлення ринкової економіки в Україні (історичний аспект).
5. Основні економічні передумови розвитку сучасного ринкового мислення в Україні.
6. Науковий потенціал розвитку ринкових відносин в Україні.
7. Трудоресурсний і природний потенціал України.
8. Людина як основа ресурсного потенціалу країни. Людський капітал.
9. Макс Вебер про філософсько-моральні підвалини ринку.
10. Раціоналістична філософія капіталізму М. Вебера.
11. Ринкові філософія, світогляд і мораль сучасної людини. (Людина економічна).
12. Структура ринкової економічної свідомості особистості.
13. Особистість підприємницького типу та її світоглядні якості.
14. Економічна освіта в Україні – підґрунтя формування ринкової свідомості.
15. Компетентнісний та культурологічний підходи до виховання особистості з ринковою свідомістю.

КОНТРОЛЬ ЗНАНЬ ЗА ДОПОМОГОЮ КРОСВОРДІВ

Тема 1. Філософія ринку: історичні та сучасні підходи, школи та інтерпретації

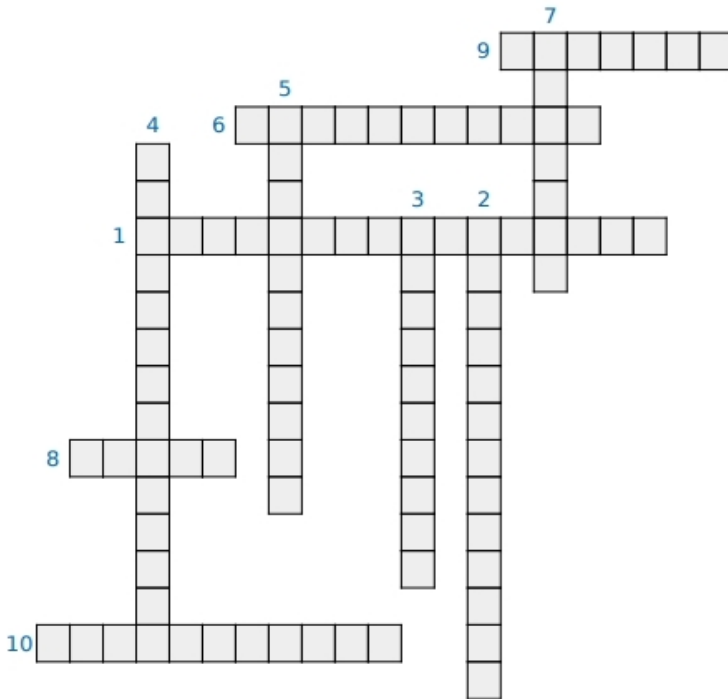
1. Один із провідних напрямів сучасної економічної теорії, яка стверджує, що без активного втручання держави у розвиток соціально - економічних процесів, без суттєвого розширення функцій держави капіталізм неспроможний далі існувати.
2. Хто розглядає підприємницьку діяльність у контексті дії ринкового механізму саморегулювання і вважає, що підприємець є передусім інвестором, тобто звичайним капіталістом, а його діяльність постає обов'язковим елементом ефективного господарювання, яке дослідник пов'язує з функціонуванням ринкового механізму?
3. Дж. М. Кейнс визнає, що це органічно притаманне капіталізму явище, яке неминуче супроводжує сучасний капіталістичний індивідуалізм та зумовлюється органічними вадами системи вільної конкуренції.

4. Ринкова рівновага, досягнення якої за умов досконалої конкуренції стає об'єктивно зумовленою, детермінованою законами саморегулювання метою економічного розвитку, що полягає в максимізації економічного добробуту.
5. Результат особистих зусиль.
6. Ким були А. Маршалл, Дж. Кларк, В. Джевонс, В. Парето, Л. Вальрас?
7. Місце, де відбувається процес купівлі-продажу результатів людської діяльності.
8. Теорія життєвих циклів нескінченної інновації-імітації.
9. Хто доходить висновку, що всі життєво важливі проблеми високорозвинутого капіталістичного суспільства слід шукати не у сфері пропозиції ресурсів, як намагалася до того часу неокласична економічна теорія, а у сфері попиту, який забезпечує реалізацію цих ресурсів?
10. Хто є автором принципової для розуміння ринку концепції рівноважної ціни, яка забезпечує збалансованість обсягів попиту та пропозиції і, як наслідок, рівновагу на окремому ринку?

Відповіді до кросворду:

1. Кейнсіанство	6. Неокласики
2. Рікардо	7. Ринок
3. Безробіття	8. Раціональність
4. Оптимум	9. Кейнс
5. Добробут	10. Маршалл

Тема 2. Ринкова економіка в Україні: зародження та суперечності становлення

1. Рішення, що здебільшого приймаються не центральними плануючими органами, а незалежними групами й індивідуумами.
2. Примітивна господарська діяльність перших людей.
3. Модель ринкової економіки, що передбачає формування самокерованого, нерегульованого ринку епохи первісного нагромадження капіталу, за якого держава відсторонюється від управління економікою і проблем соціального захисту населення.
4. Характерною рисою господарства магнатів Західної та Правобережної України, козацької старшини було...
5. Потенціал, що характеризує можливості національної економіки виробляти матеріальні блага, надавати послуги, задовольняти економічні потреби суспільства.
6. Модель ринкової економіки, що націлена на створення соціально орієнтованого регульованого ринку, що передбачає наявність ефективного державного сектору, державного регулювання економіки та проведення політики соціального захисту населення від можливих негативних наслідків переходу до ринкової економіки.

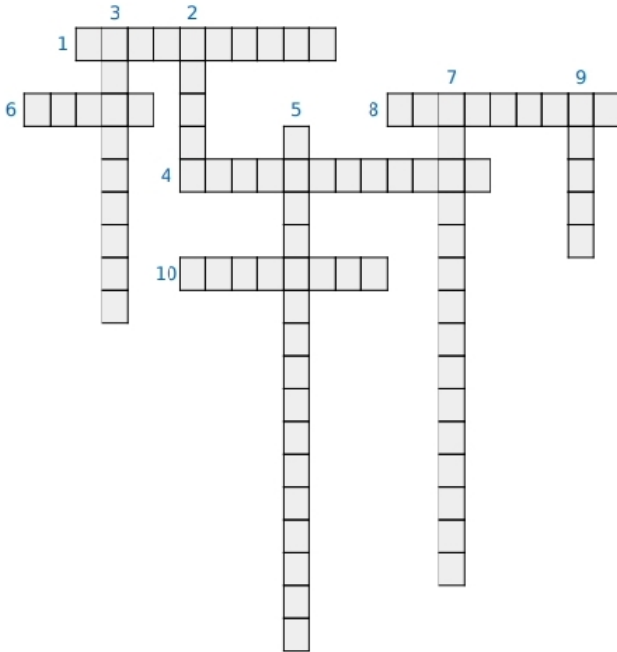
7. Економіка, в якій рішення стосовно розподілу ресурсів і виробництва приймаються на основі цін, які виникають у результаті добровільного обміну між виробниками, споживачами, робітниками і власниками факторів виробництва.
8. Грошова система, що була досить складною й об'єднувалася лічильною одиницею – гривнею. За гроші слугували хутра куниці або білки.
9. Організовувались один-два рази на рік і тривали кілька днів, а то й тижнів, на них з'їжджалися купці з різних земель.
10. Більшість підприємств України належали державі, управлялися її органами, що зумовлювало високий ступінь...

Відповіді до кросворду:

1. Децентралізовані	6. Регульована
2. Збиральництво	7. Ринкова
3. Ліберальна	8. Кунна
4. Підприємництво	9. Ярмарки
5. Економічний	10. Монополізм

Тема 3. «Макс Вебер про дух капіталізму як філософсько- моральну підвалину ринку»

По горизонталі:

1. Ідеальний тип _____ – це людина, для якої етичні норми вважаються непорушними й мають пріоритетне значення.
4. Ця _____ визначається тим, що бажання наживи задовольняється не шляхом завоювання, спекуляцій або авантюр, а за допомогою дисципліни і розрахунку, у межах підприємства, що безперервно діє, орієнтованого на отримання доходу за допомогою використання можливостей чесного й мирного ринкового обміну.
6. _____ розмежовує дві пізнавальні дії – віднесення до цінності й оцінювання.
8. Утопії _____ ладу – ідеальний тип західноєвропейської формальної раціональності.
10. _____ утверджував обмеження дозвілля сферою внутрішньої релігійної роботи щодо етичного самопоглиблення, обмежував споживання межами задоволення розумних (мінімальних, раціональних) потреб.

По вертикалі:

2. Утопії _____ відповідає ідеальний тип західноєвропейського «духу капіталізму», втіленого у так званій економічній людині.
3. _____ тип – це уявна теоретична конструкція, що створюється вченим, який досліджує соціальну реальність, відносно того або іншого аспекту цієї реальності (явища, процесу, зв'язку, події тощо) за допомогою вирізнення окремих моментів, сторін, значущих для цього аспекту досліджуваної реальності.
5. Поняття _____ духу відіграє ключову роль у «Протестантській етиці».
7. _____ утопії – ідеальний тип протестантського етосу індивідуальної відповідальності, переосмислений згодом Вебером також як методологічний індивідуалізм його власної соціальної теорії.
9. Для буденного, або «природного», уявлення про порядок сущого _____ є мірилом усього, навіть людських стосунків.

Відповіді до кросворду:

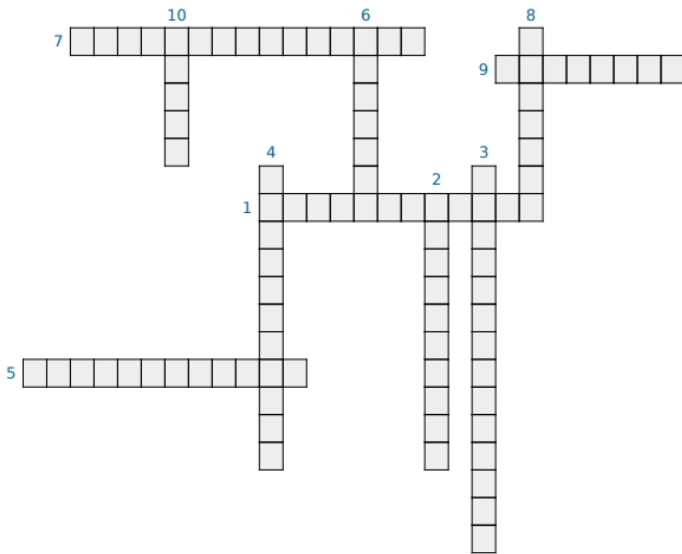
По горизонталі:

1. Підприємця
4. Унікальність
6. Вебер
8. Правового
10. Аскетизм

По вертикалі:

2. Ринку
3. Ідеальний
5. Капіталістичного
7. Антропологічний
9. Гроші

Тема 4. Наукове і правове підґрунтя становлення та розвитку ринкового суспільства в Україні

По горизонталі:

1. Ринок _____ (середина XIX – 50-ті роки XX ст.), який характеризується втручанням держави в економічне життя суспільства з метою обмеження свавілля монополій та захисту конкурентного середовища.
5. М. Бунге виходив за вузькі межі _____ потреб, наголошував на необхідності удосконалення людини, адже вона живе в суспільстві і не може обмежуватися лише матеріальними потребами.
7. «Під _____ середовищем, – пише О. Кудласевич, – розуміють сукупність різнопорядкових складових, що оточують підприємця в його господарській діяльності, сприятливі соціально – економічні, політичні, громадсько-правові умови, що гарантують економічну свободу для заняття підприємницькою діяльністю.
9. Р. Орженцький вважав, що благо і зло – два антиподи _____.

По вертикалі:

2. Сучасне ефективне функціонування ринкової економіки можливе тільки за наявності в країні певних зовнішніх та _____ чинників, що забезпечують сприятливе підґрунтя для розвитку підприємництва.

3. Ці функції ринок виконує, спираючись на _____: товарні, фондові та валютні біржі, підприємства і фірми, банки й кредитні товариства тощо.
4. Задоволенню людських потреб, згідно з М. Бунге, допомагають «дві _____ сили» – природа і праця.
6. Три продуктивні сили – природа, праця і _____ діють у господарському ладі, що є сукупною діяльністю виробників, між котрими розподілені сили і заняття на задоволення потреб».
8. В. Базилевич розділяє ринок на _____ *класичний* (до середини ХІХ ст.) це «ринок, за якого держава не втручається в економіку, а виступає як «нічний вартовий» що стежить за тим, щоб усі, хто має самостійне джерело доходів, ретельно сплачували податки до державної казни.
10. Академік А. Чухно визнає, що «_____ – це складна система з розгалуженою і багаторівневою структурою, яка формується за допомогою найрізноманітніших шляхів і методів»

Відповіді до кросворду:

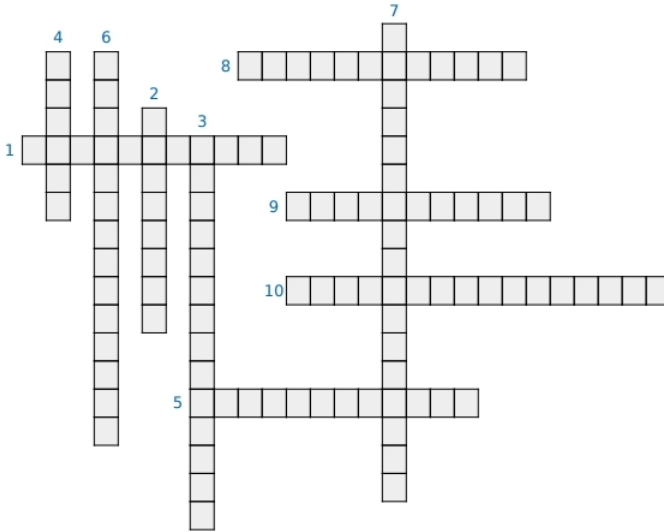
По горизонталі:

1. Регульований
5. Матеріальних
7. Підприємницьким
9. Цінності

По вертикалі:

2. Внутрішніх
3. Інфраструктуру
4. Продуктивні
6. Капітал
8. Вільний
10. Ринок

Тема 5. Філософія, світогляд і мораль сучасного українського підприємця

По горизонталі:

1. _____ – це властивість особистості підприємця, що є сукупністю достатньо сформованих соціально значущих якостей, які виявляються у ставленні людини до природи, суспільства, до людей, до себе, до продуктів людської діяльності.
5. _____ – прагне до незалежності від правил і контролю інших людей; покладається лише на себе в ситуаціях протистояння і відсутності успіху.
8. _____ якості – використовує ефективні стратегії для впливу і переконання людей; розробляє або використовує процедури спостереження за виконанням робіт.
9. _____ – це господарюючий суб'єкт, функцією якого в економіці як системі господарювання є створення (й реалізація) нових комбінацій факторів виробництва, й який сам виступає активним елементом цього процесу.
10. _____ – бере на себе відповідальність і йде на особисті жертви для виконання роботи; вірить у свою здатність реалізувати складні завдання.

По вертикалі:

2. Процес формування людського _____ відбувається за безпосередньою участю сім'ї, держави, підприємств і різних суспільних фондів

3. _____ – бачить і використовує нові або незвичні ділові можливості; діє до того, як його примусять обставини
4. Саме _____ виступає рушійною силою розвитку суспільного виробництва за рахунок накопичення і використання продуктивних сил і знань, проте така діяльність завжди спрямована всередину суб'єкта, передбачає зміну, перетворення внутрішнього світу людини.
6. _____ – готовий до неодноразових зусиль, щоб подолати перешкоду.
7. _____ – чітко формулює цілі на перспективу.

Відповіді до кросворду:

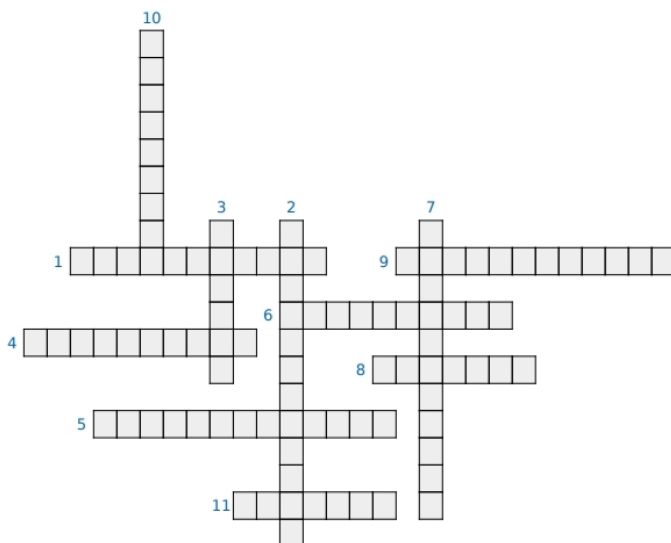
По горизонталі:

1. Вихованість
5. Незалежність
8. Управлінські
9. Підприємець
10. Відповідальність

По вертикалі:

2. Капіталу
3. Ініціативність
4. Людина
6. Наполегливість
7. Цілеспрямованість

Тема 6. Роль релігії в контексті утвердження філософії ринкових відносин

По горизонталі:

- _____ функція – характеризує нормативно-установчий вплив релігії через систему вимог до поведінки віруючих за допомогою релігійних установок, переконання, норми, ціннісні орієнтири.
- _____ підхід - намагається знайти головні властивості й ознаки, які відрізняють релігію від інших соціальних явищ.
- _____ функція – забезпечує спілкування, соціалізацію, передання релігійного досвіду, обмін, засвоєння інформації суб'єктів релігійного життя (віруючими, релігійними громадами, духовенством, релігійними організаціями тощо).
- Створення стійкої економіки – найгостріша необхідність, що потребує, зокрема, впровадження заборони або щонайменше обмежень на споживання певних видів природних ресурсів.
- _____ – це суспільно-історичне явище, тобто вона функціонує в _____ людських спільнотах та виникає і змінюється в процесі розгортання людської історії.
- Релігійна — процес, за допомогою якого суспільство передає _____ від покоління до покоління систему релігійної орієнтації, знань, настановлень, набутих протягом життєтворчості індивіда, нації, людства.

11. Основні _____ – це найзагальніші, найважливіші напрями впливу релігії на особистість, людські спільноти та структурні елементи суспільства.

По вертикалі:

2. _____ функція – релігійні вірування та норми в системі інституцій забезпечують соціальну солідарність, здатність утворити безконфліктне суспільство, злагоду, згуртованість, рівновагу суспільних відносин.

3. _____ людський розвиток – це поступове, гармонійне, стабільне, постійне, взаємоузгоджене розширення прав, свобод і можливостей в усіх сферах суспільного життя за умови активної, відповідальної діяльності людей, спрямованої на досягнення такого розвитку, на підтримання ідеалів соціальної справедливості та рівності, у тому числі між поколіннями, й екологічної рівноваги.

7. Функцією _____ контролю – дає змогу населенню орієнтуватися у своїх діях і вчинках згідно із загальноприйнятими суспільно-релігійними цінностями й очікувати покарань або винагород за їх дотримання (або недотримання).

10. Для забезпечення відтворення довкілля та зменшення навантаження на екологічну систему вкрай важливе підвищення _____.

Відповіді до кросворду:

По горизонталі:

1. Регулятивна
4. Змістовний
5. Комунікативна
6. Екологічно
8. Релігія
9. Соціалізація
11. Функції

По вертикалі:

2. Інтегративна
3. Сталий
7. Соціального
10. Добробуту

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Тема 1. Філософія ринку: історичні та сучасні підходи, школи та інтерпретації

1. У якому столітті оформлюється неокласичне трактування ринкової економіки?

- а) на межі XIX-XX;
- б) на поч. XX;
- в) на поч. XIX;
- г) в кінці XIX.

2. Який вчений розглядає підприємницьку діяльність у контексті дії ринкового механізму саморегулювання?

- а) А. Сміт;
- б) Ж. Шульга;
- в) Д. Рікардо;
- г) А. Маршалл.

3. Як називається нова течія економічної думки заснована Дж. М. Кейнсом?

- а) кейнсіанство;
- б) неолібералізм;
- в) не має правильної відповіді;
- г) консолітизм.

4. Як звали вченого, який звернув увагу на те, що з розпадом світового соціалістичного табору капіталізм втрачає можливість адекватної самооцінки?

- а) Н. Хомський;
- б) Г. Куц;
- в) А. Шевчук;
- г) М. Альбер.

5. А. Маршалл вважає, що основна функція ринку - :

- а) регулююча;
- б) стимулююча;
- в) розподільча;
- г) ціноутворююча.

6. У якому році англійський економіст В. Джевонс написав працю «Теорія політичної економії»?

- а) 1870 р.;
- б) 1874 р.;
- в) 1875.;
- г) 1880.

7. На думку українського дослідника Б. Гаврилишина:

- а) «пасиви» США перевершують «активи»;
- б) «пасиви» США дорівнюють «активам»;
- в) «активи» США перевершують «пасиви»;
- г) не має правильної відповіді.

8. На думку Ж. Б. Сейя, об'єктами ринку є:

- а) робоча сила;
- б) матеріальні продукти праці;
- в) інтелектуальні продукти праці;
- г) всі відповіді вірні.

9. Поняття власності в сучасному значенні виникло в:

- а) XVII ст.;
- б) XVIII ст.;
- в) XVI ст.;
- г) XV ст.

10. Невід'ємною умовою успішного функціонування ринкової економіки залишається:

- а) наявність розгорнутої конкуренції;
- б) наявність монополії;
- в) не має вірної відповіді;
- г) основні ресурси під владою правління.

Відповіді до тестів: 1-а. 2-в. 3-а. 4-г. 5-г. 6-б. 7-а. 8-г. 9-а. 10-а.

Тема 2. Ринкова економіка в Україні: зародження та суперечності становлення

1. За визначенням дослідників, стадія виникнення національної економіки України належить до часів:

- а) Другої Світової війни;
- б) Київської Русі;
- в) Радянського Союзу;
- г) Римської імперії;

2. У чому полягало основне заняття трипільців:

- а) хліборобстві;
- б) риболовстві;
- в) скотоводстві;
- г) землеробстві;

3. Початком залізної доби на території України вважають:

- а) X-VI ст. до н.е;
- б) XI-VII ст. до н.е;
- в) XII-VIII ст. до н.е;
- г) X-VIII ст. до н.е;

4. Це економічна система, в якій рішення стосовно розподілу ресурсів і виробництва приймаються на основі цін, які виникають у результаті добровільного обміну між виробниками, споживачами, робітниками і власниками факторів виробництва.

- а) ринкова економіка;
- б) ринкове фінансування;
- в) ринкове ціноутворення;
- г) ринкові взаємини;

5. Які дві найзагальніші моделі ринкової економіки:

- а) ліберальна та економічна;
- б) функціональна та фінансова
- в) регульована та фінансова
- г) ліберальна та регульована

6. Серед чинників, які суттєво впливають на стратегію інноваційного розвитку країни, науковці відокремлюють

- а) економіку;
- б) людину;
- в) інновації;
- г) уряд;

7. У становленні ринкової економіки України велику роль повинен відігравати:

- а) підприємець;
- б) уряд;
- в) науковий потенціал;
- г) головний банк;

8. Що необхідно дослідити для становлення національної ринкової економіки:

- а) природо-ресурсний потенціал держави;
- б) фінансовий стан країни;
- в) кількість підприємств та підприємців;
- г) роботу національного банку;

9. Що формується основними виробничими фондами, до яких належать будівлі, споруди, трубопроводи, машини, устаткування тощо:

- а) фінансовий потенціал;
- б) виробничий потенціал;
- в) матеріальний потенціал;
- г) ресурсний потенціал;

10. Це сукупність наявних і тих, що можуть бути мобілізовані, природних умов і ресурсів, які впливають на економічну діяльність і використовуються чи можуть бути використані у процесі виробництва економічних благ.

- а) виробничий потенціал;
- б) трудовий потенціал;
- в) фінансовий потенціал;
- г) природний потенціал;

Відповіді до тестів: 1- а, 2- а, 3- в, 4- а, 5- г, 6- б, 7- в, 8- а, 9- б, 10- г

Тема 3. «Макс Вебер про дух капіталізму як філософсько - моральну підвалину ринку»

Пріоритетне методологічне значення під час дослідження ринкових відносин для Макса Вебера мають поняття:

- а) «Ідеальний тип» і «економічна людина»;
- б) «Ідеальне мислення» і «християнські постулати»;
- в) «Гуманізм» і «людина творча»;
- г) «економіка» і «ринок»;

2. В основі дослідження ринкових відносин згідно з М. Вебером знаходяться:

- а) економіка країни;
- б) раціоналістична філософія капіталізму;
- в) діалектичний підхід;
- г) психологія ринку.

3. Що постає своєрідним «духом капіталізму», а точніше новим підприємницьким етосом й новою філософією виробництва?

- а) Теорія капіталу;
- б) Закон попиту;
- в) Протестантизм;
- г) Філософія ринкових відносин;

4. Які ідеї започатковані осмисленням ринкових відносин та відображені в утопічній ідеалізації ринку як типу організації суспільних відносин:

- а) Ідеї лібералізму;
- б) Ідеї консерватизму;
- в) Ідеї неокласицизму;
- г) Ідеї постмодернізму.

5. Був одним з перших мислителів і захисником тієї теоретичної позиції, згідно з якою не уявна «невидима рука», а реальні люди з їхніми цілком конкретними цінностями й переконаннями визначають певний спосіб організації ринкових відносин:

- а) Д. Рікардо;
- б) А. Сміт;
- в) М. Вебер;
- г) Г. Зіммель;

6. Однією з основних складових методології Макса Вебера є:

- а) Діалектичний підхід;

- б) Метод психологічного сприйняття;
- в) Принцип граничної корисності;
- г) Концепція ідеального типу;

7. Уявна теоретична конструкція за М. Вебером, що створюється вченим, який досліджує соціальну реальність, відносно того або іншого аспекту цієї реальності за допомогою вирізнення окремих моментів, сторін, значущих для цього аспекту досліджуваної реальності – це:

- а) Людина економічна;
- б) Концепція «невидимої руки»;
- в) Ідеальний тип;
- г) Принцип детермінованості;

8. Вирішальний внесок у розвиток «капіталістичного духу», згідно з Вебером, зробив:

- а) Кальвінізм
- б) Сприйняття всесвіту людиною;
- в) Гуманізм;
- г) Теорія капіталу.

9. Прагнення отримати максимальний прибуток, здатність до раціонального розрахунку доходів і витрат, постійне бажання поліпшити свій добробут, прагнення звести до мінімуму ризик – це характеристики моделі:

- а) Людини-підприємця;
- б) Економічної людини;
- в) Капіталістичних відносин;
- г) Економічної мотивації.

10. Раціональність «ні для чого», раціональність сама по собі, взята як самоціль – це:

- а) Матеріальна раціональність;
- б) Стохастична раціональність;
- в) Формальна раціональність;
- г) Економічна раціональність.

Відповіді до тестів: 1- а, 2- б, 3- в, 4- а, 5- в, 6- г, 7- г, 8- а, 9- б, 10- в.

Тема 4. Наукове і правове підґрунтя становлення та розвитку ринкового суспільства в Україні

1. Хто є фундатором київської політекономічної школи у XIX ст. ?
  - а) В. Бобров;
  - б) М. Бунге;
  - в) А. Гальчинський
  - г) В. Тарасевич;

2. Що є основою соціально-економічного прогресу за М. Бунге ?
  - а) обмін;
  - б) гроші;
  - в) земля;
  - г) потреби;

3. Якому вченому належить наступне твердження «Питання про цінність – основне питання в політичній економії. Від того чи іншого його з'ясування залежить розв'язання майже всієї решти питань цієї науки...» ?
  - а) Микола Бунге;
  - б) Дмитро Піхно;
  - в) Роман Орженцький;
  - г) Афіноген Антонович;

4. Умовою виникнення ринкового господарства за В. Базилевич є ?
  - а) потреби;
  - б) суспільний поділ праці;
  - в) гроші;
  - г) обмін;

5. Хто запропонував «принцип історизму власності» ?
  - а) Микола Бунге;
  - б) Дмитро Піхно;
  - в) Роман Орженцький;
  - г) А. Гальчинський;

6. Хто з вчених відомий як один із фундаторів нової інституційної економіки ?
  - а) Микола Бунге;
  - б) Д. Норт;
  - в) Роман Орженцький;
  - г) Афіноген Антонович;

7. Ринкова економіка – це...?

- а) Економічна система, заснована на принципах вільного підприємництва, у якій роль основного регулятора економічних відносин відіграє ринок;
- б) Щось ціле, створене з окремих частин і елементів для цілеспрямованої діяльності;
- в) Відносно сталий спосіб (закон) зв'язку елементів того чи іншого складного цілого;
- г) Сукупність всіх чинників (матеріальних і духовних), які є у розпорядженні людини чи людської спільноти (господаря) і використання яких дозволяє отримувати засоби задоволення потреб;

8. Хто з вчених запровадив поняття «максимальна розцінка» і «мінімальна розцінка» ?

- а) Микола Бунге;
- б) Д. Норт;
- в) Роман Орженцький;
- г) Афіноген Антонович;

9. Хто є засновником першої у світі школи територіальної фінансової економетрії, яка в сучасному вигляді має назву регіональна економіка ?

- а) Микола Яснопольський;
- б) Д. Норт;
- в) Роман Орженцький;
- г) Афіноген Антонович;

10. Хто з вчених є видатним українським економістом світового рівня, який відомий оригінальним доробком у сфері синтезу теорій граничної цінності з трудовою теорією вартості, теорії економічних циклів, теорії кооперації ?

- а) Микола Яснопольський;
- б) Михайло Туган-Барановський;
- в) Роман Орженцький;
- г) Афіноген Антонович;

Відповіді до тестів: 1- б, 2- а, 3- г, 4-б, 5- г, 6-в, 7- а, 8-в, 9-а, 10-б.

Тема 5. Філософія, світогляд і мораль сучасного українського підприємця

1. Чим людина-власник і людина-робітник в основі своїй визначаються:
  - а) суспільними відносинами;
  - б) соціальними відносинами;
  - в) грошовими відносинами;
  - г) немає правильної відповіді;

2. Це господарюючий суб'єкт, функцією якого в економіці як системі господарювання є створення (й реалізація) нових комбінацій факторів виробництва, й який сам виступає активним елементом цього процесу.
  - а) бізнесмен;
  - б) підприємець;
  - в) виробник;
  - г) країна;

3. Якість підприємця, коли бачить і використовує нові або незвичні ділові можливості; діє до того, як його примусять обставини.
  - а) непередбачуваність;
  - б) цілеспрямованість;
  - в) наполегливість;
  - г) ініціативність;

4. Якість підприємця, коли готовий до неодноразових зусиль, щоб подолати перешкоду; змінює стратегії, щоб досягти мети.
  - а) наполегливість;
  - б) ініціативність;
  - в) цілеспрямованість;
  - г) немає правильної відповіді;

5. Якість підприємця, коли чітко формулює цілі на перспективу; постійно ставить і коригує короткострокові завдання.
  - а) наполегливість;
  - б) ініціативність;
  - в) цілеспрямованість;
  - г) немає правильної відповіді;

6. Якість підприємця, коли прагне до незалежності від правил і контролю інших людей; покладається лише на себе в ситуаціях протистояння і відсутності успіху.
  - а) наполегливість;

- б) ініціативність;
- в) незалежність;
- г) немає правильної відповіді;

7. Це властивість особистості підприємця, що є сукупністю достатньо сформованих соціально значущих якостей, які виявляються у ставленні людини до природи, суспільства, до людей, до себе, до продуктів людської діяльності.

- а) вихованість;
- б) акуратність;
- в) чемність;
- г) немає правильної відповіді;

8. Яке виховання покликане плекати в майбутнього підприємця здатність бути лідером, навчати й прищеплювати інші ділові якості, необхідні в бізнес–середовищі різних культур і народів; надавати необхідних знань про фах та виховувати пов’язані з ним ділові навички, завдяки чому дитина зможе зробити правильний вибір професії і працювати в різних галузях бізнесу...

- а) соціальне;
- б) родинне;
- в) самовиховання;
- г) немає правильної відповіді;

9. Характеристика коли постійно збирає нову інформацію за напрямками своєї діяльності; використовує особисті й ділові контакти для своєї поінформованості.

- а) поінформованість;
- б) незалежність;
- в) відповідальність;
- г) цілеспрямованість;

10. Риса коли бере на себе відповідальність і йде на особисті жертви для виконання роботи; вірить у свою здатність реалізувати складні завдання.

- а) незалежність;
- б) цілеспрямованість;
- в) відповідальність;
- г) немає правильної відповіді;

Відповіді до тестів: 1- а, 2- б, 3- г, 4- а, 5-в, 6- в, 7-а, 8-б, 9- а, 10- в.

Тема 6. Роль релігії в контексті утвердження філософії ринкових відносин

1. Релігія – це

- а) суспільно–історичне явище, тобто вона функціонує в людських спільнотах та виникає і змінюється в процесі розгортання людської історії;
- б) специфічна наука, розвиток якої значною мірою залежить від політичного устрою конкретної держави;
- в) це безперервний процес, який відбувається з різною інтенсивністю в різні періоди і залежить і від чинників, що впливають на його формування і від джерел інвестування;
- г) властивість особистості підприємця, що є сукупністю достатньо сформованих соціально значущих якостей, які виявляються у ставленні людини до природи, суспільства, до людей, до себе, до продуктів людської діяльності;

2. Скільки є підходів до визначення поняття «релігія»?

- а) 4;
- б) 6;
- в) 2;
- г) 1;

3. Релігійна соціалізація — це

- а) поділ влади, усвідомлення позиції власної суспільної групи в структурі суспільства;
- б) це безперервний процес, який відбувається з різною інтенсивністю в різні періоди;
- в) це творення людського суспільства, особлива форма пізнання ним себе самого і навколишнього світу;
- г) процес, за допомогою якого суспільство передає від покоління до покоління систему релігійної орієнтації, знань, настановлень, набутих протягом життєтворчості індивіда, нації, людства;

4) Духовність – це

- а) релігійні вірування та норми в системі інституцій забезпечують соціальну солідарність;
- б) втілення у світоглядних орієнтаціях людини сподівань, прагнень, ідеалів, духу народу, нації, що визначає спрямованість її особистісних потреб, переживань і зумовлює настанову на відповідний життєвий вибір;

- в) характеризує нормативно–установчий вплив релігії через систему вимог до поведінки віруючих;
- г) сукупність соціальних функцій, які вона виконує щодо спільноти віруючих;

5) Бізнес, підприємництво – це

- а) складний вид людської діяльності спрямованої на отримання грошей, заробляння прибутку шляхом швидкого обміну грошей на товар і навпаки;
- б) сукупність суспільно–виробничих відносин, покликаних задовольняти людські потреби;
- в) підтримуванні зв'язків між віруючими шляхом створення почуття віросповідної єдності;
- г) зіткнення представників різних релігійних груп на ґрунті віровчення, релігійної діяльності, догматів, внутрішньогрупової етики;

6) Традиційно до основних складників сталого людського розвитку відносять :

- а) комунікації;
- б) економічне зростання;
- в) інтеграцію;
- г) соціальний контроль;

7) З метою створення умов для сталого людського розвитку на підґрунті національно–культурних інтересів потрібен збалансований розвиток не тільки держави загалом, а й будь–якого регіону, що зумовлює розв'язання трьох основних завдань:

- а) інтеграційної;
- б) економічної, екологічної, соціальної;
- в) не має правильної відповіді;
- г) демографічної;

8. Головна мета сталого людського розвитку –

- а) створення для людей умов, в яких їхнє життя було б тривалим, здоровим, сповненим свободою й творчістю;
- б) для розуміння свого місця в біосферних процесах;
- в) побудова збалансованого ефективного розвитку виробництва;
- г) відновлення первинної якості стану природного середовища;

9. Основним показником рівня розвитку людського потенціалу у країні є:

- а) соціальний добробут;

- б) прибуток;
- в) індекс людського розвитку;
- г) безробіття;

10. Комунікативна функція – це

- а) змогу населенню орієнтуватися у своїх діях і вчинках;
- б) характеризує нормативно–установчий вплив релігії;
- в) творення людського суспільства;
- г) забезпечує спілкування, соціалізацію, передання релігійного досвіду, обмін, засвоєння інформації суб'єктів релігійного життя;

Правильні відповіді: 1-а, 2- в, 3- г, 4- б, 5- а, 6-б, 7-б, 8-а, 9- в, 10- г.

КОРОТКИЙ ФІЛОСОФСЬКИЙ СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Аксіологія - наука про цінності (духовні, матеріальні), їх місце в реальності і структурі ціннісного світу; зв'язки різних цінностей між собою соціальними і культурними факторам і структурою особистості.

Амбівалентність - психічний стан роздвоєності; співіснування протилежних відносин або почуттів (наприклад, таких, як любов і ненависть) до людини, об'єкта чи ідеї; невизначеність або нерішучість, яким напрямком слідувати чи як вчинити.

Антропогенез – (від греч. – antropos – людина) процес походження людини (Homo sapiens). Антропний принцип стверджує нерозривний психо-матеріальний зв'язок людини та космосу.

Атрактор – "ціль", "кінцевий стан"; під атрактом розуміють відносно стійкий стан системи, що немовби притягує до себе всю безліч "траєкторій" системи, зумовлених її різними початковими умовами збирання сил, приєднання, притягування сил, сфера притягання сил.

Бізнес - підприємницька, комерційна чи будь-яка інша діяльність, що не може суперечити закону і спрямована на отримання прибутку.

Біржова паніка - найгостріший період біржової кризи, який характеризується різким зниженням курсу акцій.

Біфуркація – роздвоєння; поліфуркація – багато шляхів; у результаті розгалуження (біфуркації) виникають граничні цикли - періодичні траєкторії у фазовому просторі, число яких тим більше, чим більш структурно хитлива система; у кожній точці біфуркації система вибирає шлях розвитку, траєкторію свого руху.

Біфуркація у відкритих системах, що обмінюються з навколишнім середовищем по токах речовини або енергії, однорідний стан рівноваги може втрачати стійкість і незворотним чином переходити в неоднорідний стаціонарний стан, стійкий щодо малих флуктуацій (збурювань). Такі стаціонарні стани одержали назву дисипативних структур; мікрофлуктації, що в них відбуваються, - це коливання.

Блага - об'єкти та засоби задоволення людських потреб.

Буття - одне з найважливіших, найабстрактніших світоглядних понять, до яких дійшло людство в процесі свого розвитку. Поняття буття охоплює поняття існування та реальності й суміжних з ними тем. Протилежністю буття є небуття або ніщо. Буття вивчає розділ філософії, який називають онтологією.

Взаємний перехід симетрії та асиметрії (континуальності та дискретності, неперервності та перервності, циклічних та лінійних зв'язків та

взаємин) відображений у взаємодії двох детерміністських чинників, концептуалізованих у межах принципів **детермінізму та індетермінізму**.

Виробництво - створення будь-яких артефактів (благ матеріального і нематеріального характеру, суспільного та індивідуального рівнів; інформаційного, духовного змісту тощо), що забезпечують життя людини.

Виробничий потенціал - це сукупність вартісних і натурально - речовинних характеристик виробничої бази, що виражається в потенційних можливостях провадити продукцію певного складу, технічного рівня і якості в необхідному обсязі.

Власність - відношення між людьми щодо продуктів і ресурсів, з яких ці продукти виробляються.

Гіпотеза [грец. *hypothesis* – підстава, припущення] – форма розвитку науки; спосіб пізнавальної діяльності, побудови можливого, проблемного знання, в процесі якого формулюється одна з можливих відповідей на питання, що виникло протягом дослідження.

Гуманізм [лат. *humanus* – людський, людяний] – напрямок сусп. думки, що виник в епоху *Відродження*, згідно з яким людина розглядається як вища цінність, захищається її свобода і всебічний розвиток.

Герменевтика – тлумачення філологічних, а також філософських, історичних і релігійних текстів. У давньогрецькій філології та філософії – тлумаченням Біблії, взагалі наукових текстів.

Гносеологія (епістемологія) – теорія пізнання, як людина пізнає світ і саму себе; проблеми природи пізнання, його межі і можливостей людини пізнати світ і саму себе.

Джерелом інформації можуть бути природні об'єкти (планети, зірки, люди, тварини, рослини, поля, луки, ліси, гори...), книжки, газети, журнали, малюнки, наукові експерименти, конструкторські розробки, випробування нових матеріалів і приладів тощо.

Дисипація – самовибудовування, розсіювання енергії.

Дійсність — здійснена реальність у всій своїй сукупності — реальність не тільки речей, але і втілених ідей, цілей, ідеалів, суспільних інститутів, загальноприйнятого знання. На відміну від реальності, дійсність включає в собі також все ідеальне, яке прийняло втілений, матеріальний характер у вигляді різних продуктів людської діяльності — світу техніки, загальноприйнятого знання, моралі, держави, права. Поняття «дійсності» протилежне не поняттям «ілюзія», «фантазія», які також можуть бути здійснені, а поняття «можливість». Все можливе може стати дійсним.

Добробут - забезпеченість населення необхідними матеріальними і духовними благами; залежить від рівня розвитку продуктивних сил і

виробничих відносин; виражається системою показників, що характеризують рівень життя населення.

Домогосподарство - є добровільним об'єднанням людей, які зазвичай перебувають у родинних або кровноспоріднених відносинах, об'єднані не тільки спільним бюджетом та цілями діяльності, а й місцем проживання; іноді домашнє господарство може складатися з однієї людини;

Економічна ефективність - досягнення найбільших результатів за найменших затрат живої та уречевленої праці.

Економічна модель - теоретична модель, збудована для наближеного опису економічних процесів за допомогою відносно невеликого числа концепцій або змінних.

Економічна система - це об'єктивна єдність закономірно пов'язаних між собою явищ і процесів економічного життя.

Економічне виховання - формуванні економічної культури у дітей, господарського ставлення до економічних благ, раціонального використання ресурсів, у створенні умов для альтернативності вибору при задоволенні потреб.

Економічне зростання — збільшення обсягу виробленої продукції в порівнянні з минулим роком, збільшення її реальної (корегованої на інфляцію) вартості.

Економічний потенціал - це сукупність наявних та придатних до мобілізації основних джерел, засобів конкретної країни, елементів потенціалу цілісної економічної системи, що використовуються і можуть бути використані для економічного зростання й соціально-економічного прогресу.

Емерджентність - виявляється у принциповій неможливості зведення властивостей системи до суми властивостей частин, що її складають.

Зумовленість властивостей цілого властивостями частин, елементів проявляється не безпосередньо, а через зв'язки між цимі елементами

Емпіричні дослідження - спостереження і дослідження конкретних явищ, експеримент, а також узагальнення, класифікація та опис результатів дослідження і експерименту, впровадження їх у практичну діяльність людей.

Ентропія походить від грецького слова "*entropia*", яке означає "поворот, перетворення; вперше було введено в термодинаміку для визначення міри незворотного розсіювання енергії або нарощування *хаосу* в системі. Ентропія також широко застосовується в інших галузях науки: в статистичній фізиці як міра ймовірності здійснення якогось макроскопічного стану; в теорії інформації – як міра невизначеності певного досвіду, який може мати різні результати.

Живий організм — це такий, в тілі якого існує душа. У деяких релігіях існує уявлення реінкарнації — переселення душ або їх нескінченної мандрівки від одного індивіда до іншого, необов'язково людини.

Життя — це чудова властивість матерії, що дається і відбирається Богом. Розрізняють кінцеве (у часі) життя тіла і нескінченне життя душі.

Засоби виробництва - сукупність засобів і предметів праці, які використовуються людьми в процесі виробництва матеріальних благ.

Зростаюча мінливість (флуктуативність) передбачає те, що флуктуації, які відбуваються в системі, замість того, щоб згасати, можуть підсилюватися, і система еволюціонує в напрямі "спонтанної" самоорганізації

Індекс людського розвитку - інтегральний показник, що розраховується щорічно для міждержавного порівняння і вимірювання рівня життя, грамотності, освіченості і довголіття як основних характеристик людського потенціалу досліджуваної території.

Інноваційний тип розвитку - характеризується перенесенням акценту на використання принципово нових прогресивних технологій, переходом до випуску високотехнологічної продукції, прогресивними організаційними і управлінськими рішеннями в інноваційній діяльності, що стосується як мікро, так і макроекономічних процесів розвитку.

Інформація - це нові знання, які отримує споживач (суб'єкт) у результаті сприйняття і переробки певних відомостей; комунікація та зв'язок, в процесі якого усувається невизначеність (інформаційна ентропія) (теорія зв'язку, американський вчений Клод Шеннон); міра неоднорідності розподілу матерії та енергії у просторі та у часі, міра змін, якими супроводжуються всі процеси, що протікають у світі (український вчений Віктор Михайлович Глушков); позначення змісту, отриманого з зовнішнього світу в процесі нашого пристосування до нього і пристосування до нього наших почуттів (американський вчений Норберт Вінер); передача різноманітності (англійський філософ Вільям Росс Ешбі);

Капітал - один із факторів виробництва, усе те, що використовується для виробництва, але безпосередньо не споживається в ньому (за винятком повільної амортизації).

Капіталізм - суспільний лад, економічна система виробництва та розподілу, заснована на принципах приватної власності, особистої ініціативності, раціональності та ефективності використання наявних ресурсів, максимізації прибутку (капіталу).

Категорія (гр., обвинувачення, ознака) — загальне філософське поняття, яке відображає універсальні властивості і відношення об'єктивної дійсності,

загальні закономірності розвитку всіх матеріальних, природних і духовних явищ.

Когерентність - погодженість передбачає те, що системи поведуться як єдине ціле і структуруються так, ніби кожна молекула, що входить у більш складну систему, була "інформована" про стан системи в цілому.

Когнітивістика – вчення про пізнання, побудова ментальних картин світу, певне сприйняття світу „об’єктом якого є людський розум, мислення і ментальні процеси. Всі процеси, що пов’язані зі знаннями і інформацією, є когнітивними.

Комунікаційне середовище - складна, багатоелементна система, яка акумулює інформаційні, організаційні, інтелектуальні, методичні, технічні, програмні ресурси та сприяє інформаційній взаємодії у моделі «суб’єкт – об’єкт».

Конкуренція - економічний процес взаємодії і боротьби товаровиробників за найвигідніші умови виробництва і збуту товарів, за отримання найбільших прибутків.

Конструктивізм хаосу у контексті синергетики свідчить про те, що хаос є конструктивним механізмом самоорганізації складних систем, тому що народження нового пов’язане з порушенням звичної системи упорядкованості, з переструктуруванням за рахунок елементів середовища, з виходом за межі вихідної системи.

Концепт – сенс поняття, смислове значення імені (знаку). Відрізняється від самого знаку і від його предметного значення (денотата, об’єму поняття). Ототожнюється з поняттям і сигніфікатом.

Концепція (розуміння, система) - система поглядів, єдиний, визначальний задум, провідна думка наукової праці, певний спосіб розуміння явищ і процесів, основна точка зору, керівна ідея

"Критичні точки", чи "точки біфуркації" – зони "розгалуження", де система зустрічається із безліччю подальших шляхів розвитку), які виявляють стан *неврівноваженості, нестійкості*, саме у точках біфуркації перед системою відкривається розмаїття варіантів шляхів розвитку, який вона обирає та продовжує поступовий розвиток до наступної точки біфуркації.

Лібералізм - філософська, політична та економічна теорія, а також ідеологія, яка виходить з положення про те, що індивідуальні свободи людини є правовим базисом суспільства та економічного ладу.

Людина економічна (Homo Economicus) або економічна людина - концепція людей в деяких економічних теоріях як повністю раціональних і вузько корисливих діячів, які мають здатність виносити судження стосовно своїх суб’єктивно визначених цілей.

Людиноцентризм – це актуалізація гуманістичних тенденцій в сучасну епоху, відхід від раціоналізованих прагматичних імперативів.

Людський капітал - це сформований або розвинений у результаті інвестицій і накопичений людьми (людиною) певний запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, який цілеспрямовано використовується в тій чи іншій сфері суспільного виробництва, сприяє зростанню продуктивності праці й завдяки цьому впливає на зростання доходів (заробітків) його власника.

Людський потенціал - сукупність втілених у людині природних і творчих здібностей, таланту та інтелекту, рівня освіти, кваліфікації, стану здоров'я та їх здатність давати дохід.

Марксизм — узагальнена назва сукупності теоретичних поглядів німецьких мислителів Карла Маркса та Фрідріха Енгельса на історію, політику та суспільство загалом, які їхні послідовники намагаються інтерпретувати, розвивати та втілювати на практиці.

Матерія (від лат. *materia* — деревина як будівельний матеріал) — поняття філософії, яке в різних історичних епохах, школах та філософських дисциплінах має різне значення. Перші формулювання поняття відомі з античної грецької філософії Платона, Аристотеля, стоїків. Особливого розвитку це поняття набуло в натурфілософії.

Міф або **міт** у перекладі з грецької означає *оповідь, розповідь, казка*) – оповідь, що пояснює походження певних речей чи явищ через емоційно-чуттєві образи.

Модель - («міра, аналог, зразок») — відтворення чи відображення об'єкту, задуму (конструкцій), опису чи розрахунків, що відображає, імітує, відтворює принципи внутрішньої організації або функціонування, певні властивості.

Можливість — це дія, що може відбутися або ні (можливо, приїду, а, можливо, і ні). Можливість можна забезпечити чи покладатись на «авось» та якось буде. Альтернатива дає шанс, але не гарантує без відповідних дій забезпечення результату і адекватності та конструктиву діяльності.

На рівні матерії цей рух відбивається у вигляді розвитку Всесвіту від його польового до речовинного аспекту, від мікросвіту до макросвіту, а від нього до їх синтезу.

Науковий потенціал - це сукупність ресурсів і можливостей сфери науки будь-якої системи (колективу, галузі, міста тощо), що дає змогу за наявних форм організації та управління ефективно вирішувати господарські завдання.

Нерівновагомість (кризовість) передбачає наявність вихідного стану, джерела саморуху системи; час виявляється не байдужим для системи зовнішнім параметром, що відбиває незворотність процесів у цих системах. Стан відкритої системи, при якому відбувається зміна її макроскопічних параметрів, тобто її складу, структури і поведінки. Нерівновага стимулює постійну підтримку процесу обміну речовини, енергії, інформації та може розглядатися як важливий параметр кожної системи.

Нелінійність може розумітися як багатоваріантність і непередбачуваність переходу системи з одного стану в інший.

Неолібералізм - це політика, завдяки якій відносно невелика група осіб, керуючись особистими інтересами, прагне взяти під контроль більшу частину соціального життя, причому цей контроль необхідний лише задля збільшення власної користі.

Обмін - взаємне, зустрічне добровільне відчуження свого продукту на користь іншої особи або групи осіб на взаємовигідній основі з метою отримання певної вигоди.

Онтогенез – розвиток організму людини від дня народження, розвиток всього живого на Землі; в онтогенезі живих істот спостерігається поступове зростання асиметрії півкуль, рух від симетрії до асиметрії, найбільший вияв якої досягається у зрілому віці.

Онтологія – наука про буття, як живуть люди; всезагальні основи і принципи буття, його структура і закономірності виникнення

Організація відкритого типу - будь-яка організація розглядається як відкрита система, що постійно взаємодіє із зовнішнім середовищем. Вона складається із взаємозалежних підсистем, які перебувають одна з одною в організаційних відносинах. Середовище – це матеріальні та духовні умови існування і діяльності, що оточують людину. Середовище потенційно містить різні види локалізації процесів (різні види структур), що у своєму історико-культурному розвитку відображають стан опанування засобів і знарядь комунікації в різні часи становлення людської цивілізації.

Парадигма - сукупність теоретичних і методологічних положень, прийнятих науковою спільнотою. Т. Кун говорив про наукові революції; модель постановки проблем та їх вирішення певною спільнотою; сукупність цінностей, методів і технічних навичок і засобів, прийнятих у науковій спільноті; ментальна модель світу і світовлаштування, що базується на прийнятих у даному суспільстві ідеї і поняттях, що визначають їх поведінку і відношення до світу і себе. Ментальна картина світу відображається не тільки у свідомості людини, але й у без свідомій сфері людського буття

Підприємець - це суб'єкт який поєднує в собі новаторські та комерційні здібності для пошуку та розвитку нових видів і методів виробництва.

Підприємництво - це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Потреба - стан живого організму, людської особистості, соціальної групи чи суспільства в цілому, що виражає необхідність у чомусь, залежність від об'єктивних умов життєдіяльності і є рушійною силою їхньої активності.

Праця - це цілеспрямована діяльність людини, в процесі якої вона впливає на природу і використовує її з метою виробництва матеріальних благ, необхідних для задоволення своїх потреб.

Принципи синергетичної парадигми - динамічність, не лінійність, циклопричинність, цілісність, кооперація.

Природний потенціал - це сукупність наявних і тих, що можуть бути мобілізовані, природних умов і ресурсів, які впливають на економічну діяльність і використовуються чи можуть бути використані у процесі виробництва економічних благ.

Протестантизм - один з головних напрямів у християнстві, що відокремилися від католицизму в період Реформації у 16 столітті (лютеранство, кальвінізм та ін.) та у результаті подальшого внутрішнього поділу (баптисти, методисти та ін.).

Професіонал - це передусім людина, яка має необхідні знання у галузі обраної професії, бездоганно володіє практичними та професійними навичками, креативними здібностями, створює нові способи професійної діяльності.

Релігійна соціалізація - процес, за допомогою якого суспільство передає від покоління до покоління систему релігійної орієнтації, знань, настановлень, набутих протягом життєтворчості індивіда, нації, людства.

Релігійний конфлікт - зіткнення представників різних релігійних груп на ґрунті віровчення, релігійної діяльності, догматів, внутрішньогрупової етики, правил та норм поведінки.

Релігія- особлива система світогляду та світосприйняття конкретної людини або групи людей, набір культурних, духовних та моральних цінностей, що обумовлюють поведінку людини.

Рефлексія - свідомість і самосвідомість, розуміння суб'єктом самого себе; механізм самопізнання, філософський метод, при якому об'єктом пізнання може бути сам спосіб пізнання (гносеологія) або знання, думка,

вчинок (епістемологія). рефлексія як механізм формування критичного мислення, логічного мислення і саморозвитку особистості.

Ринкова економіка - економічна система, заснована на принципах вільного підприємництва, у якій роль основного регулятора економічних відносин відіграє ринок.

Ринкові відносини - це економічні відносини в сфері обміну, які забезпечують продаж товарів на основі попиту і пропозиції, свободи господарської діяльності.

Ринок - місце, де відбувається процес купівлі-продажу результатів людської діяльності.

Розвиток - це зміна до важливішого і кращого стану.

Саморозвиток системи – процес її самоорганізації й самодетермінації, що відбувається через порушення системою свого інтегрального, упорядкованого, ієрархічного стану в точці біфуркації (точці "розгалуження"), де має місце дезінтеграція (деієрхізація, диференціація) системи й її вихід на нову траєкторію розвитку.

Секуляризація- в історичній науці вилучення будь-чого із церковного, духовного відання і передача світському, цивільному віданню, перетворення церковної власності в державну.

Семантичний - вивчає значення слів і їх складових частин, словосполук і фразеологізмів; проблема мови, аналіз відношення між знаком (словом) і його змістом

Семіотичний, семіотика - наука, яка досліджує способи передачі інформації, властивості знаків та знакових систем в людському суспільстві (головним чином природні та штучні мови, а також деякі явища культури, системи)

Синергетика – імовірнісне бачення світу, не лінійність, процеси становлення і самоорганізації, відкритість, співпрацю; дія компонентів системи, що самоорганізується; що з'ясує закономірності процесів самоутворення структур, саморегуляції та самостабілізації відкритих систем різної природи.

Система (від грец. - утворення, складання) - це організована множина взаємопов'язаних компонентів та елементів, що взаємодіють між собою й зовнішнім середовищем у процесі досягнення поставленої мети. Система може розумітися як ціле, як сукупність елементів, що знаходяться у певних відносинах, зв'язках та утворюють певну цілісність, єдність; під цілісною системою розуміється організована і впорядкована система з розвиненими внутрішніми і зовнішніми зв'язками, система, в якій з'являються нові, інтегральні якості, не властиві окремим її компонентам. Відкритість системи

як передумова її самоорганізації впливає із її здатності обмінюватися із середовищем енергією, речовиною й інформацією, її нерівноваженості

Системний підхід дав змогу зрозуміти, що ефективність будь-якої організації забезпечується не якимось одним її елементом, а є результатом, що залежить від багатьох факторів. У будь-якій системі важлива робота цілого — як результат досягнутої динамічної рівноваги. Системний підхід об'єднав внески різних управлінських шкіл, які в той чи інший час домінували в теорії та практиці управління.

Спеціалізація - конкретизація, деталізація фаху, набуття особою здатностей виконувати окремі завдання та обов'язки, які мають особливості, в межах спеціальності тощо.

Сталий людський розвиток – це поступове, гармонійне, стабільне, постійне, взаємоузгоджене розширення прав, свобод і можливостей в усіх сферах суспільного життя за умови активної, відповідальної діяльності людей, спрямованої на досягнення такого розвитку, на підтримання ідеалів соціальної справедливості та рівності, у тому числі між поколіннями, й екологічної рівноваги.

Структура (лат. – будова, порядок зв'язку) не тотожне поняттю "склад" або "будова"; воно також не зводиться до простого встановлення складових або ознак системи, а включає вивчення взаємозв'язків і взаємодій аспектів, що функціонують як між собою, так і з системою в цілому; її внутрішній устрій, що забезпечується зв'язками між елементами.

Тезаріус - мисленнєва **модель**, систематизований набір понять, визначень і термінів дослідження, сукупність одиниць мови з описом їх семантичних відношень; спеціалізовані терміни

Технологія - сукупність методів (способів) виготовлення, видобутку, обробки або переробки та інших процесів, робіт і операцій, що змінюють стан сировини, матеріалів, напівфабрикатів чи виробів у процесі отримання продукції із заданими показниками якості.

Утилітаризм - ідеалістичне філософсько-етичне вчення, в основі якого лежить оцінювання речей, предметів, процесів, явищ з точки зору їх корисності, можливості їх використання для досягнення цілей і задоволення потреб.

Феноменологія – вчення про феномени, феноменологія не тільки ознаменувала новий поворот у вивченні проблеми свідомості, але й визначила нові завдання філософської науки в цілому.

Філогенез - це процес виникнення та історичного розвитку психіки людини, розвиток його як виду, як різновиду живої речовини, еволюція онтогенезу, тобто еволюція людини як в онто-, так і філогенезі проходить від її

інстинктивно-підсвідомого правопівкульового до особистісно-свідомого лівопівкульового аспекту.

Флуктуації (відхилення) зумовлюють можливість переходу системи в іншу якість, до нового рівня розвитку; флуктуацій (лат. – коливання, різке відхилення), згасити які система самостійно не здатна. Останні ймовірно породжують "хаос" або дисипативність – особливий стан структури системи, відхилення від рівноваги.

Формальна раціональність за Вебером – це насамперед калькульованість, формально-раціональне, – те, що піддається кількісному обліку, що без залишку вичерпується кількісною характеристикою.

Фрактал – це атрактор (гранична множина) породжуючого правила (інформаційного процесора). Іншими словами, фрактал – це об'єкт, у якому частини деяким чином подібні до цілого, тобто окремі складові частини є самоподібними. Прикладом такого об'єкта може бути деревоподібне розгалуження: в той час як кожна гілка і кожне послідовно зменшуване розгалуження відрізняються, так як вони якісно подібні по своїй структурі.

Цивілізація [лат. *civilis* – громадський] – 1) рівень сусп. розвитку, матеріальної і духовної культури; 2) сучасна світова культура; 3) у культурно-істор. періодизації, прийнятій у науці XVIII-XIX ст.: третій ступінь сусп. розвитку, наступний за варварством (перший ступінь – дикість) (введений *Л. Морганом*, *Ф. Енгельсом*).

Ціле – філософ. категорія для позначення предмета, який складений із часток.

Цілісність – внутрішня єдність об'єкта, віддиференційованість його від навколишнього середовища, а також сам об'єкт, що має такі властивості.

Цінність – поняття, яке вказує на людське, соц. і культурне значення певних явищ дійсності; соц. схвалені більшістю людей уявлення про те, що таке добро, справедливість, патріотизм, романтична любов, дружба тощо.

Час – одна із основних об'єктивних форм існування матеріальної реальності, яка характеризує тривалість існування процесів і явищ, послідовність зміни станів у розвитку всіх матеріальних систем.

Чуттєве пізнання – безпосереднє відображення у свідомості людини зовнішніх сторін, властивостей предметів і явищ об'єктивного світу за допомогою органів відчуття.

Цивілізаційна парадигма – це сукупність особливих способів і методів вирішення життєво важливих питань, вироблених суспільством на протязі тривалого періоду життя, які передаються з покоління в покоління через посередництво традицій, навичок, способів існування нації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Acemoglu D. Economic Origins of Dictatorship and Democracy / D. Acemoglu, J. A. Robinson. – Cambridge: Cambridge University Press. – 415 p.
2. Baumgarten E. Max Weber. Werk und Person / E. Baumgarten. – Tubingen, 1964. – S. 104.
3. Nikitenko V. Optimization of the development of tourism business in the conditions of information society // Humanities Bulletin of Zaporizhzh State Engineering Academy. 2017. Вип.70. С.71-76.
4. North D. C. Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History / D. C. North, J. J. Wallis, B. R. Weingast. – Cambridge University Press, 2009.
5. Roman Oleksenko, Lidiia Fedorova. Homo Economicus as the Basis of "Asgardia" Nation State in Space: Perspective of Educational Technologies. Future Human Image. Volume 7, 2017.
6. Roman Oleksenko, Valentin Molodychenko and Nina Shcherbakova. Neoliberalism in Higher Education as a Challenge for Future Civilization. Philosophy and Cosmology. Volume 20, 2018.
7. Roman Oleksenko. Homo Economicus in Futures Studies. Philosophy and Cosmology. Volume 19, 2017.
8. Schluchter W. Religion und Lebensfuhrung / W. Schluchter. – Bd. I: Studien zu Max Webers Kultur und Werttheone. – Frankfurt/M., 1988. – S. 82–83.
9. Voronkova V., Kyvliuk O., Nikitenko V., Oleksenko R. "Stem-education" as a factor in the development of "smart-society": forming of "stem-competence"// Гуманитарный вестник Запорожской государственной инженерной академии: Сборник научных трудов /-2018 - Вып.72. С.114-125.
10. Voronkova V., Nikitenko V., Maksimenyuk M. The object of human dimension as an anthropological paradigm of european philosophy / Transformations in contemporary society: social, economic and humanitarian aspects / Трансформації в сучасному суспільстві: соціальні, економічні та гуманітарні аспекти / Польща, Ополь, 2017. Р.136-142.
11. Voronkova V., Nikitenko V., Oleksenko R. Modern management: logistics and education. 1.2. Methodology and organization of scientific researches in the field of social-humanitarian sciences. – 2018.14-20.
12. Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft / M. Weber. – Tubingen 1985. – S. 19.
13. Августин Блаженный. Исповедь / пер. с лат. и коммент. М.Е. Сергеевко; предисл. и послесл. Н. И. Григорьевой. – М.: Гэндальф, 1992. – 544 с.

14. Агеев А. И. Предпринимательство: проблемы собственности и культуры / А. И. Агеев. – М.: Наука, 1991. – 106 с.
15. Акопян В. Г. Морально-етичні цінності підприємця: формування та розвиток (соціально-філософський аналіз): дис. канд. філос. наук: 09.00.03 / Валерій Григорович Акопян. – К., 2004. – 170 с.
16. Алимов О. Промисловий потенціал України: напрями ефективного розвитку / О. Алимов, В. Ємченко // Економічний часопис. – XXI. – 2003. – № 6. – С. 28–32.
17. Альбер М. Капитализм против капитализма / М. Альбер; пер. с фр.– СПб.: Экон. шк., 1998. – 293 с.
18. Андрущенко В. Академічна мобільність: проблема реалізації в Україні і в світі / В. Андрущенко, В. Молодиченко // Вища освіта України. – 2010. – № 1. – С. 34–42.
19. Андрюкайтене Р. М. Управління навчальним закладом як концептуальна засада творення нової української школи / Р. М. Андрюкайтене Р. І. Олексенко Т. В. Чумак // Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю "Особистісно-професійний розвиток вчителя в умовах реалізації концепції нової української школи". – 2018.- С.16-18.
20. Антимонопольна діяльність: підручник / В. Д. Лагутін, Л. С. Головка, Ю. І. Кречул та ін.; [за ред. проф. Д. Лагутіна]. – К.: КНТЕУ, 2005. – 580 с.
21. Афанасьєва Л. В. Компетентнісний підхід як освітня інновація у підготовці майбутніх менеджерів організацій / Л. В. Афанасьєва // Вісник Луганського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка: педагогічні науки. – 2012. – № 7 (242), Ч. 1. – С. 40–44.
22. Афанасьєва Людмила. Світоглядно-ціннісний потенціал соціальності людини як чинник гармонізації культурно-освітнього простору / Л. Афанасьєва. Versus (3). – 2014 – С. 34-40.
23. Афанасьєва Л. В. Принцип полікультурності як основа цивілізаційного розвитку сучасного суспільства / Л. В. Афанасьєва, Р. І. Олексенко // Науково-практичний журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології». – 2018. – № 22. – С. 3-6
24. Базалук О. Формування образу людини майбутнього як стратегічна мета філософії освіти / О. Базалук // Освіта і управління. 2010. Т.13. № 2/3. С.49-55.
25. Базилевич В. Д. Ринкова економіка: основні поняття і категорії: навч. посіб. / В. Д. Базилевич, К. С. Базилевич – К.: Знання, 2006. – 263 с.
26. Беккер Г. Человеческое поведение: экономический подход: избр. тр. по экон. теории / Гэри Беккер; науч. ред. пер. Р. И. Капелюшников; пер. с англ. Е. В. Батракова. – М.: ГУВШЭ, 2003.–671 с.

27. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. – М.: Academia, 1999.–956 с.
28. Бех І. Д. Виховання особистості: навч.–метод. посіб.: у 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико– технологічні засади / І. Д. Бех. – К.: Либідь, 2003. – 357 с.
29. Білецька Л. В. Економічна теорія (Політекономія. Мікроекономіка. Макроекономіка): навч. посіб. / Л. В. Білецька, О. В. Білецький, В. І. Савич. – К.: ЦУЛ, 2009. – 688 с.
30. Білогур В.Є Структура світоглядних орієнтацій сучасної студентською молоді // Вища освіта України. 2011. Випуск 3. С. 74-80.
31. Білогур В.Є Формування концепції цілісної особистості: теоретико-методологічні виміри // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2014. Випуск 59. С.192-203.
32. Білогур В.Є. Аналіз рівня розвиненості ціннісних орієнтацій студентів-економістів у трансформаційному суспільстві // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії . 2013. Випуск 53. С. 113-120.
33. Білогур В.Є. Формування культурних засад становлення цілісної особистості у світі спорту (філософсько-антропологічний дискурс) // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2015. Вип. 60. С. 216-225.
34. Близький Р. С. Ринок як сукупність суб'єктно-об'єктних взаємовідносин / Р. С. Близький // Торгівля і ринок України. –2010. – Вил. 30. Т. 2. – С. 15–21.
35. Бобров В. Я. Основи ринкової економіки : підручник / В. Я. Бобров – К.: Либідь, 1995. – 320 с.
36. Бодрийяр Ж. Система вещей / Жан Бодрийяр. – М.: Рудомино, 1995. – С. 132.
37. Боярчук Д. Цікава реформістика, або Чому влада не хоче і не може робити реформи? / Д. Боярчук, В. Дубровський // Дзеркало тижня. – 2012. – № 10. – 16 березня.
38. Бродель Ф. Динамика капитализма: пер. с фр. / Ф. Бродель. – Смоленск: Полиграмма, 1993. – 128 с.
39. Булгаков С. Н. Два града: Исследования о природе общественных идеалов / С. Н. Булгаков. – СПб.: Изд-во РГХИ, 1997. – 129 с.
40. Бунге Н. Курс статистики, составленный в 1864–65 учебном году. Для студентов императорского университета Св. Владимира / Н. Бунге. – К., 1865. – Вып. 1.
41. Бурдаш У. Відтворення людського потенціалу / У. Бурдаш // Матер наук.– теорет. Інтернет-конф. 7–8 квітн. 2011 р. – Секція 5: Економічні науки. –

- Т.: АПВ НААН. – Режим доступу: [conftiapv.at.ua/publ/konferenciji2011/section5/...](http://conftiapv.at.ua/publ/konferenciji2011/section5/)
42. Варецька О. Спільна педагогічна діяльність учителя і батьків з економічного виховання молодших школярів / О. Варецька // Молодь і ринок. – 2007. – № 8. – С. 85–89.
  43. Вебер М. «Объективность» социально–научного и социально–политического познания / М. Вебер // Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990.
  44. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер ; пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
  45. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер; пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
  46. Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии / М. Вебер // Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990.
  47. Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер // Вебер М. Избранные произведения – М.: Прогресс, 1990.
  48. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер // Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 104.
  49. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер. –К.: Основи, 1994. –261 с.
  50. Вебер М. «Объективность» социально–научного и социально – политического познания / М. Вебер // Вебер М. Избранные произведения.– М.: Прогресс, 1990.
  51. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М.: Прогресс, 1984. – 260 с.
  52. Вернадский В. И. Очерки геохимии / В. И. Вернадский. – М., 1983.
  53. Виговський Л. А. Релігія як суспільно-функціонуючий феномен: дис. д–ра філос. наук: 09.00.11 / Леонід Антонович Виговський. – К, 2005. – 390 с.
  54. Видиш М. М. Формування моральної культури майбутніх менеджерів / М. М. Видиш, В. О. Цибулько // Педагогічні науки. – 2010. – № 55. – С. 11–14.
  55. Висоцька І. Б. Стан та проблеми інноваційної діяльності промисловості України / І. Б. Висоцька // Науковий вісник НЛТУ України: зб. наук.- техн. пр. – Л.: РВВ НЛТУ України. – 2008. – Вип. 18.10. – С. 279–285.
  56. Виховання громадянина, психолого–педагогічний і народознавчий аспекти: навч.–метод. посіб. / П. Р. Ігнатенко, Л. Поплужний, Н. І. Косарева, Л. В. Крицька. – К.: Ін-т змісту і методів навчання, 1997. – 374 с.

57. Власов Д. В. Генезис формування поняття «ринок» / Д. В. Власов //Економіка АПК. – 2009. – № 4. – С. 121–124.
58. Войнаровська Л. І. Релігійно-ціннісний аналіз підприємницько-ринкової діяльності: історико-філософський контекст / Л. І. Войнаровська // Філософські обрії. – 2011. – № 26. – С. 150–162.
59. Волков О. Г., Землянський А. М., Олексенко Р. І., Рябенко Є. М. Філософія: навчальний посібник-практикум. МДПУ імені Богдана Хмельницького. – Мелітополь, 2017.
60. Волков, О. Г. Землянський, А. М. Історія філософії: практикум. МДПУ імені Богдана Хмельницького. – Мелітополь, 2014.
61. Воронкова В., Андрюкайтене Р., Максименюк М., Нікітенко В. Формування концепції гуманістичного менеджменту в Україні та її вплив на розвиток людського потенціалу в умовах сучасного інформаційного суспільства, глобалізації та євроінтеграції // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: [зб.наук.пр.]. Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2016. Вип. 65. 13-26.
62. Воронкова В., Кивлюк О., Андрюкайтене Р. Концептуалізація моделі ноосферного розвитку сучасного соціуму та освіти інформаційного суспільства // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2017. Вип. 68. С. 33-48.
63. Воронкова В., Романенко Т., Андрюкайтене Р. Концепція розвитку проектно-орієнтованого бізнесу в умовах цифрової трансформації до Smart- суспільства. // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: [зб.наук.пр.] – Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2016. – Вип. 67. - С. 13-27.
64. Воронкова В., Романенко Т., Андрюкайтене Р. Концепція розвитку проектно-орієнтованого бізнесу в умовах цифрової трансформації до Smart-суспільства. - Humanities Bulletin of Zaporizhzhhe State Engineering Academy. 2016. Вип. 67. С. 13-27.
65. Воронкова В.Г. Глобалізація як процес універсалізації стосунків між державою та ринком // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць. Запоріжжя: ЗДІА, Вип.35, 2008. С.15-35.
66. Воронкова В.Г. Місце і роль України в глобалізаційних процесах сучасності / Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць. Вип.37. 2009. Запоріжжя: ЗДІА, С. 16-32.
67. Воронкова В.Г. Формування образу «я» та вибір людиною самої себе в умовах плинності людського буття як проблема філософської рефлексії //

Людина в умовах мінливості соціокультурного простору: духовно-практичний вимір // матеріали міжнародної науково-практичної конференції (3-4 червня 2016 р.) / Ред.упоряд. Олексенко Р.І., М.В.Будько. Мелітополь: Вид-во МДПУ ім. Богдана Хмельницького. Ч.1: Концептуальні схеми руху особистості у смислових просторах самовизначення. С.60-64. ISBN 978-617-7346-43-1

68. Воронкова В.Г., Білогур В.Е. Становление и развитие интернет-экономики в проблемном поле глобализованного социума // Становление и развитие интернет-экономики в проблемном поле глобализованного социума / Правова реформа в сучасних умовах: досягнення і перспективи: [Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, Національний авіаційний університет, 26 лютого 2016 р.] Том. 1.- Тернопіль: Вектор, 2016.– С.58-60.
69. Воронкова В.Г., Зуєва В.О. Антропологічні засади сучасного державотворення у контексті конституційної реформи // VI Міжнародна науково-практична конференція «Правова реформа в сучасних умовах: досягнення і перспективи»: [Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції, м.Київ, Національний авіаційний університет, 26 лютого 2016 р.] Том. 1.Тернопіль: Вектор, 2016. С.58-60.
70. Воронкова В.Г., Кивлюк О.П. Саморозгортання глобалізованого світу як сукупності складних складних систем в умовах стохастичності, невизначеності та «балансування на межі хаосу» // «Глобалізований світ: випробування людського буття»: Міжнародна науково-теоретична конференція, 6-7 жовтня 2017 року: [матеріали доповідей та виступів] / редкол. М.А.Козловець [та ін.].Житомир: Вид-во Євенок О.О., 2017. С.82-86.
71. Воронкова В.Г., Кивлюк О.П. Формування нової концепції інноваційної освіти в умовах глобалізації / Освітній дискурс: збірник наукових праць / Голов. ред. О.П.Кивлюк.-Київ: Видавництво «Гілея», 2017.- Випуск 2, частина11: філософські науки.- 97 с. -65-78.
72. Воронкова В.Г., Кивлюк О.П., Максименюк М.Ю., Нікітенко В.О. Формування ноосферного світогляду як основи інформаційно-інноваційно-ноосферної економіки та суспільства // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: наук. вісник: зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашевич; НПУ імені М. П. Драгоманова, ВГО Укр. акад. наук. - Київ: Вид-во "Гілея", 2017. - Вип. 122 (7). - С. 159-163.
73. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє: до ефективніших суспільств: доповідь Римському клубові / Б. Гаврилишин; пер. з англ. – К.: Основи, 1993. – 238 с.

74. Гайденок П. П. Научная рациональность и философский разум / П.П. Гайденок. – М.: Прогресс–Традиция, 2003. – 528 с.
75. Гальчинський А. С. Кінець тоталітарного соціалізму. Що дали? / Анатолій Гальчинський – К.: Українські пропілеї, – 160 с.
76. Гальчинський А. С. Нова модель економічного розвитку України (у контексті глобалізації) / А. С. Гальчинський // Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [А.С. Філіпенко, В. С. Будкін, А. С. Гальчинський та ін.]; гол. ред. С.В. Головка. – К.: Либідь, 2002. – 470 с.
77. Гальчинський А. С. Становлення суспільства постформаційної цивілізації: навч. посіб. / А. С. Гальчинський. – К.: Вища школа, 1993. – 107 с.
78. Гараджа В. Й. Соціологія релігії: учеб. пособ. для студ. и аспирантов гуманитарных специальностей: 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА–М, 2005. – 348 с.
79. Геєць В. М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку / В. М. Геєць; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. – К., 2009. – 864 с.
80. Герасименко А. Еволюція теорії конкуренції в історії економічної думки XVIII–XX століть / А. Герасименко // Вісник КНТЕУ. – 2009. – № 1. – С. 102–114.
81. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. – К., 1970. – 298 с.
82. Грішнова О. Л. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки / О. Л. Грішнова. –К.: Т-во «Знання», КОО, 2001.– 254 с.
83. Грушевський М. Иллюстрированная история Украины / М. Грушевский. – К.: Левада, 1997. – 696 с.
84. Делёз Ж. Анти–Эдип: Капитализм и шизофрения / Ж. Делёз, Ф. Гваттари; пер. с фр. Д. Кралечкина. – Екатеринбург: У–Фактория 2007.– 670 с.
85. Дзвінчук Д. І. Національна стратегія розвитку людського потенціалу: механізми реалізації [Електронний ресурс] / Д. І. Дзвінчук. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Kyuv/2010_3_2/05.pdf.
86. Дука А. П. Напрями удосконалення державного регулювання ринку кредитних послуг України / А. П. Дука // Вісник Академії праці і соц. відносин Федерації профспілок України. – 2008. – № 2. – С. 48–53.
87. Економічна історія: лекції /Н. О. Тимочко, О. А. Пучко, Л.М. Рудомьоткіна та ін. – К.: КНЕУ, 2000. – 268 с.

88. Єленський В. Є. Релігійне навчання й виховання в законодавствах та освітніх системах західноєвропейських країн / В. Є. Єленський // Людина і світ. – 2001. – № 11–12. – С. 32–36.
89. Жук А. А. Место и роль государства в регулировании конкурентной среды / А. А. Жук // Вісн. Дніпропетров. Ун-ту. – Сер. «Економіка». – 2011. – Вип. 5 (2). – С. 10–19.
90. Забуга М. П. Православні цінності в сучасному українському контексті / М. П. Забуга // Православні духовні цінності і сучасність: матеріали Міжнар. наук–практ. конф. – К, 2003. – С. 86–94.
91. Залужный А. Г. Специфика религиозного конфликта / А. Г. Залужный // Религия и право. – 2000. – № 6. – С. 54–59.
92. Зарубина Н. Н. Без протестантской этики: проблема социокультурной легитимации предпринимательства в модернизирующихся обществах / Н. Н. Зарубина // Вопросы философии. – 2001. – № 10. – С. 45–56.
93. Зарубіна Н. М. Релігійні орієнтації пострадянського підприємництва / Н. М. Зарубіна // Суспільні науки і сучасність. – 2004. – № 1. – С. 42–19.
94. Заставецька О. В. Лекції з Економічної географії України [Електронний ресурс] / О. В. Заставецька. – Т.: ТДПУ. – Режим доступу: books.br.com.ua/themes/108/135.
95. Зиммель Г. Индивидуальный закон. Опыт принципа этики / Г. Зиммель // Логос. – Т. I, вып. II. – СПб; М., 1914.
96. Злупко С. М. Економічна думка України (від найдавніших часів). Методичні матеріали для викладачів і студентів університету / С. М. Злупко. – Л: ЛДУ, 1996. – 48 с.
97. Злупко С. М. Історія економічної теорії: підручник / С. М. Злупко. – 2-ге вид., виправ, і доповн. – К.: Знання, 2005. – 719 с.
98. Зомбарт В. Буржуа: пер. с нем. / В. Зомбарт; Ин-т социологии. – М.: Наука. – 443 с.
99. Зомбарт В. Современный капитализм: в 2 т. / В. Зомбарт. – М.; Л.: Госиздат, 1931. – Т. 1. – 511 с.
100. Ильина И. Ю. Домохозяйство – важнейшая потребительская единица на рынке товаров и услуг / И. Ю. Ильина // Социально–гуманитарные знания. – 2007. – № 5. – С. 117–127.
101. Ігнатович Н. І. Морально-етична парадигма у розвитку економічних досліджень / Н. І. Ігнатович // Теоретичні та прикладні питання економіки. – 2010. – Вип. 22. – С. 73–78.
102. Ільніцька Н. І. Поняття релігійного конфлікту / Н. І. Ільніцька // Мультиверсум : філос. альманах. – № 56. – С. 114–121.

103. Кант І. Метафізика нравов в двух частях. Ч. 1: Метафизическое начало учения о праве / И. Кант // Кант И. Соч.: в 6 т.–Т. 4, ч. 2.–С. 147.
104. Кант І. Основи метафізики нравственности / І. Кант // Кант І. Сочинения: в 6 т. – Т. 4, ч. 1. – М.: Мысль, 1965. – С. 269.
105. Касьянов Д. В. Формування ідеології та культури українського підприємця в період утвердження ринкових відносин: дис канд. філос. наук: / Дмитро Володимирович Касьянов. – К., 2010. – 175 с.
106. Кивлюк О. П. Розвиток суспільного життя і виклики сучасної епохи / О. П. Кивлюк // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: наковий вісник: збірник наукових праць. - Київ: ВІР УАН, 2010.- Вип. 36. - С. 157-167.
107. Кивлюк О.П. Освітня культура інформаційного суспільства в контексті глобалізаційної реальності Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Запоріжжя. 2016. Вип. 67. С. 225-232.
108. Кириленко В. В. Економіка: навч. посіб. / В. В. Кириленко. – Тернопіль: Екон. думка, 2002. – 193 с.
109. Кирилук Ф. М. Релігія й церква як суб'єкти політики: навч. посіб. / Ф. М. Кирилук, М. І. Обушний, М. І. Хилько. – К.: Здоров'я.- 2004. – 776 с.
110. Кірієнко О. М. Самоорганізація і організація як основи механізму координації економічних систем /О. М. Кірієнко, Г. М. Пилипенко// Науковий вісник Нац. ун-ту ДПС України (економіка, право). – 2009. – № 4 (47). – С. 24–31.
111. Ковч В. Вплив держави на економічні процеси в Україні / В. Ковч // Економічний аналіз. – 2010. – Вип. 5. – С. 272–275.
112. Колісник Г. М. Сутність суб'єктів та видів господарської діяльності / Г. М. Колісник // Вісник Хмельниць. нац. ун-ту. – 2010. – Вип. 5. – Т. 4. – С. 207–214.
113. Колокольчикова І. В. Ринковий потенціал та особливості планування маркетингової діяльності фермерських господарств на ринку плодів в Україні / І.В. Колокольчикова, Р.І. Олексенко //Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету. – 2018. – №. 2. – С. 274-280.
114. Корнійчук Л. Я. Історія економічних учень: підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко, А. М. Поручник. – К.: КНЕУ, 1999. – 564 с.
115. Костусев О. Конкуренція і монополія в їх історичній динаміці / О. Костусев // Економіст. – 2003. – № 5. – С.86–89.
116. Костюченко Л. М. Соціально–психологічні особливості економічної освіти і виховання молоді / Л. М. Костюченко // Рідна школа. – 2003. – № 10. – С.27–34.

117. Костяев А. И. Методология решения социально–экономических проблем села / А. И. Костяев, В. Д. Михайлов // АПК: экономика, управление. – 1992. – С.3–4; 10–14.
118. Кравченко А. И. Социология Макса Вебера: труд и экономика /А.И. Кравченко. – М.: На Воробьевых, 1997. – 736 с.
119. Кремень В. Фінансова криза — етап ствердження фінансової цивілізації / В. Кремень, В. Ільїн. — С.14—20.
120. Круш П. В. Національна економіка: регіональний та муніципальний рівень / П. В. Круш, О. О. Кожемяченко. – К.:ЦУЛ, 2010.–368 с.
121. Кудирко Л. П. Формування ринкового простору перехідної економіки України у контексті ідей неоліберальної спадщини / Л. П. Кудирко – Донецьк: ІЕП НАНУ, 1997. – 24 с.
122. Кудласевич О. М. Особливості розвитку підприємницького середовища на українських землях у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / О. М. Кудласевич // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2010. – Вип. 43. – С. 91–105.
123. Кульчицький Я. В. Методологічні засади становлення сучасної економічної системи США / Я. В. Кульчицький // Науковий вісник УкрДЛТУ. – 2006. – Вип. 16.6. – С. 145–153.
124. Куц Г. М. Неолібералізм: основні ідеї та інтерпретації [Електронний ресурс] / Г. М. Куц. – Режим доступу: www.nbu.gov.ua/portal/natural/vklmu/Polit/2010_912/Kuts.pdf.
125. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.) / Т. І. Лазанська; НАН України, Ін-т історії України. – К.–282 с.
126. Лазарев С. Н. Человек будущего. Первый шаг в будущее / С.Н. Лазарев. – СПб.: Про–Пресс, 2007. – 256 с.
127. Лазур П. Ю. Історична еволюція феномена підприємництва та його науково-економічні інтерпретації / П. Ю. Лазур // Науковий вісник УкрДЛТУ. – 2006. – Вип 16.6. – С. 285–292.
128. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу: підручник /Б.Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко; за ред. Б. Д. Лановика.– К.: Вікар, 1999. – 737 с.
129. Левцун О. П. Культура підприємництва: навч. посіб. / О. П. Левцун. – К.: КМ Академія, 2003. –316 с.
130. Леоненко П. М. Економічна історія: навч. посіб. / П. М. Леоненко, П.І. Юхименко. – К.: Знання-Прес, 2004. – 499 с.

131. Литвак М. Л. Домогосподарство в умовах перехідної економіки інверсійного типу: дис канд. екон.Наук. / Марина Леонідівна Литвак. – К, 2005. – 170 с.
132. Ліщинська О. В. Моральні аспекти підприємницької діяльності /О.В. Ліщинська // Вісник Львівського університету. Філософські науки. – 2008. – Вип. 11. – С.115–123.
133. Лопова О. В. Социализация и профессиональное образование личности / О. В. Лопова, Ю. И. Титаренко. – Барнаул: Акад. экономики и права, 2001. – 335 с.
134. Макконнелл К. Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика / К. Р. Макконнелл, С. Брю; пер. с 14-го англ. изд. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 972 с.
135. Максименюк М.Ю. Механізми формування та удосконалення маркетингу соціальних послуг в умовах інтернет-економіки / М.Ю. Максименюк // Соціально-економічні та гуманітарні аспекти світових інноваційних трансформацій: Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції викладачів і аспірантів 30 березня 2016 р. – К.: ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», 2016. – Режим доступу: <http://umo.edu.ua/materiali-konferencij-nimp/i-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferenc-30-03.-c.36-39>
136. Малых О. Е. Экономическое поведение государства: сущность, факторы, модели: автореф. дис. д-ра экон. наук, 08.00.01 / О. Е. Малых; Науч.-исслед. Ин-т труда и соц. страхования. – М., 2008. – 57 с.
137. Малышева Д. Б. Религиозный фактор в вооруженных конфликтах современности. Развивающиеся страны Азии и Африки в 70–80-е годы /Д.Б. Малышева. – М.: Наука, 1991. – 187 с.
138. Маршалл А. Принципы экономической науки / А. Маршалл; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1993. – Т. 2. – 310 с.
139. Матковський Р. Б. Економічний потенціал України та шляхи його ефективного використання: автореф. дис. канд. екон. наук 08.01.01 / Р.Б. Матковський; Київськ. нац. екон. ун-т. – Київ, 2003. –21 с.
140. Мельник В. В. Буття суб'єкта в культурних процесах мінливості глобалізованого світу: постмодерністська методологія / В.В.Мельник // «Глобалізований світ: випробування людського буття»: Міжнародна науково-теоретична конференція, 6-7 жовтня 2017 року: [матеріали доповідей та виступів] / редкол. М.А.Козловець [та ін.]- Житомир: Вид-во Євенок О.О., 2017.- 404 с. - С.205-208.

141. Мельник В. В. Культура як головний чинник удосконалення особистості в умовах глобального соціального простору: антропологічні, онтологічні та аксіологічні засади / В.В.Мельник. - Гілея. 2017. № 122.
142. Мельник В. В. Стратегія образования как фактор устойчивого развития в условиях трансформации информационного общества в «общество знаний» / В.Мельник // Conference Proceedings of the 6th International Scientific Conference Problems and Prospects
143. Мельниченко О. Про деякі питання розвитку галузі конкурентного права / О. Мельниченко // Вісник комерційного права. – 2001. – № 3. – С. 4–6.
144. Міщенко М. Д. Підприємець сьогодні: штрихи до соціально-психологічного портрету / М. Д. Міщенко // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 6 – С. 84–92.
145. Молодиченко В. Аксіологічний вимір освіти: проблеми та потенційні можливості / В.Молодиченко, Л. Афанасьєва // Versus. – 2013. – №. 2. – С. 6-12.
146. Молодиченко В. В. Свобода волі як підґрунтя морального вибору особистості /В.В. Молодиченко//Філософські обрії. – 2010. – №. 23. – С. 174-186.
147. Молодиченко В. Глобалізація цінностей у контексті освітніх практик / В. Молодиченко // Вища освіта України. — 2009. — № 3. — С. 78—82.
148. Молодиченко В. Маніпуляція цінностями та засоби забезпечення молоді від руйнації ідеологічних впливів / В. Молодиченко // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації.- 2011. - С.57-62.
149. Молодиченко В.В. Освіта, як цінність: зміна пріоритетів в епоху глобалізації / В.В. Молодиченко // Гілея. Збірник наукових праць. – 2009. – № 25 – С. 185-191.
150. Молодиченко В.В. Технології маніпулювання свідомістю та засоби безпеки особистості / В.В. Молодиченко // Гілея: науковий вісник.- 2009.- Вип. 28.- С.227-235.
151. Мороз О. М. Духовні принципи ведення малого і середнього бізнесу в регіоні / О. М. Мороз // Підприємництво, господарство і право. – 2006. –№ 4. –С. 160–168.
152. Москаленко В. В. Економічна соціалізація особистості / В.В. Москаленко // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. –№ 8.– С. 1–9.
153. Набока О. Г. Формування ціннісних орієнтацій у старшокласників спеціалізованих класів економічного профілю: дис. канд. пед. наук:13.00.01 / Ольга Георгіївна Набока. – Слов'янськ, 2001. – 182 с.

154. Нестеренко О. П. Історія економічних вчень: курс лекцій /О.П. Нестеренко. – 3-тє вид. – К.: МАУП, 2002. – 128 с.
155. Никитин С. Что такое «шоковая терапия» / С. Никитин // Междунар. экономика и междунар. отношения. – 1992. – №2. – С. 3-10.
156. Олексенко Р. Економічна освіта в системі підготовки особистості до самостійного життя та творчості / Р. Олексенко. [Електронний ресурс]. – Доступний з <http://www.ird.npu.edu.ua/files/oleksenko.pdf>
157. Олексенко Р. Економічна освіта і виховання як засоби розвитку світоглядних засад сучасного підприємництва / Р. Олексенко // Вища освіта України. – 2013. – № 4. – С. 80–83.
158. Олексенко Р. И. Маркетинг как "философия бизнеса": концепт развития предпринимательства /Р.И. Олексенко // Приоритетные задачи и стратегии развития экономики, менеджмента и маркетинга: // международная научно-практическая конференция посвященная 70- летию академика Ж.Т. Сейфуллина (г. Алматы). - 2018-С. 23-26.
159. Олексенко Р. И. Философия образования как неотъемлемый фактор экономического развития общества / Р.И. Олексенко // Социосфера. 2013. № 3. - С. 19 – 26.
- Олексенко Р. И. Философия, мировоззрение и мораль современного предпринимателя как составная экономико-социального развития общества / Р. И. Олексенко // Социосфера: науч.-метод. и теор. журнал. - 2013. - № 1. - С. 31-37.
160. Олексенко Р. И. Формирование ценностей креативного ресурса и капитала предпринимателей в условиях рискогенного общества: неоаксиологический анализ / Р.И. Олексенко // Интеллектуальная культура Беларуси: методологический капитал философии и контуры трансдисциплинарного синтеза знания: материалы Третьей международной научной конференции.Т. 2 – 2018.-С. 226-229.
161. Олексенко Р. І. Вплив комунікацій на ціннісні орієнтири особистості / Р. І. Олексенко // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. - 2015. - Вип. 62. - С. 65-73.
162. Олексенко Р. І. Дуальна система підготовки кваліфікованих кадрів як шлях реформування ВНЗ / Р.І. Олексенко // XIII міжнародна научна практична конференція, «Динаміка та на сьвременнонната наука 2017», 15-22 юлі 2017. С.- 48-50.
163. Олексенко Р. І. Концептуальні пріоритети формування сучасної людини економічної / Р. І. Олексенко, В. В. Молодиченко // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. - 2017. - Вип. 70. - С. 164- 175.

164. Олексенко Р. І. Філософія проблем моралі в підприємницькій діяльності / Р. І. Олексенко // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. - 2013. - Вип. 6(3). - С. 22-25.
165. Олексенко Р. І. Філософія ринкових відносин у історико-економічному дискурсі сучасних українських вчених / Р. І. Олексенко // Гілея: науковий вісник. - № 137.- 2018.-С. 249 – 253.
166. Олексенко Р. І. Філософія ринкових відносин. Становлення та розвиток в Україні в період глобалізації та інформаційної революції: соціально-філософський аналіз / Р. І. Олексенко. – Київ: Знання України, 2013. – 367 с. – ISBN 978-966-316-336-9.
167. Олексенко Р. Перспективи й основні напрями розвитку сучасної економічної освіти / Р. Олексенко // Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди". Педагогіка. Психологія. Філософія. - 2013. - Вип. 28(1). - С.379-384.
168. Олексенко Р. Підготовка і перепідготовка кадрів у системі економічної освіти / Р. Олексенко // Вища освіта України. - 2013. - № 2.- С.59-67.
169. Олексенко Р. Творчість як матриця діяльнісно-активного способу буття людини в інформаційному світі / Р. Олексенко // Міжнародна науково-практична конференція «Концептуальні та практичні засади становлення і розвитку smart-освіти як чинника формування smart- культури в умовах еволюції від інформаційного суспільства до «smart- суспільства». Запоріжжя 19-20 грудня 2018 року. - С.52-57.
170. Олексенко Р.І. Антропологічні горизонти гендерної нерівності: від релігійних канонів до бізнесових викликів / Р.І. Олексенко, Г.В. Оргіна, І.В, Колокольчикова, О.В. Сизоненко // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії.- 2018 - № 74. – С.81-94.
171. Олексенко Р.І. Вплив філософії Макса Вебера на світову економічну думку / Р. І. Олексенко // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. - 2012. - Вип. 4(3). - С.24-28.
172. Олексенко Р.І. Глобальні проблеми філософії від Античності до сьогодення в дискурсі ринкових трансформацій / Р. І. Олексенко // Придніпровські соціально-гуманітарні читання: у 6-ти частинах. Ч. 2: матеріали Дніпропетровської сесії II Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю. 2013. – С.148-151.
173. Олексенко Р.І. Економіко-психологічна адаптація суспільства в пострадянські часи / Р. І. Олексенко, О. В. Царькова // Інвестиції: практика та досвід. - 2013. - № 10. - С. 48-50.

174. Олексенко Р.І. Зародження та розвиток філософії ринкових відносин на території сучасної України: до історії проблеми / Р.І. Олексенко // Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. - 2018.- Випуск 20.- С. 60-66.
175. Олексенко Р.І. Міфо-релігійні фактори утвердження філософії ринкових відносин / Р. І. Олексенко // Грані. - 2015. - № 9. - С. 118-123
176. Олексенко Р.І. Особистість в освітньому середовищі, яке динамічно трансформується / Р. І. Олексенко, Ю. А. Васюк // Філософські обрії. - 2017. - Вип. 37. - С. 124-135.
177. Олексенко Р.І. Особливості формування світоглядних цінностей креативних підприємців в умовах глобальних викликів та трендів розвитку сучасного світу. Мелітополь: ФОП Однорог Т.В. 2017. 228 с. ISBN 978-617-7566-09-9.
178. Олексенко Р.І. Поняття ринкової економіки в історичній ретроспективі та у значенні для сучасного філософсько - економічного дискурсу / Р. І. Олексенко // Гілея: науковий вісник. - 2013. - № 77. - С. 156 - 159.
179. Олексенко Р.І. Портрет підприємця новітньої формації в сучасних соціокультурних умовах / Р. І. Олексенко // Філософські обрії. - 2015. - Вип. 34. - С. 41-48.
180. Олексенко Р.І. Правове і соціально-економічне підґрунтя ринкової економіки / Р. І. Олексенко // Гілея: науковий вісник. - 2014. - Вип. 80.- С. 266-270.
181. Олексенко Р.І. Релігійна соціалізація особистості підприємця / Р. І. Олексенко // Гілея: науковий вісник. - 2015. - Вип. 99. - С. 230-233.
182. Олексенко Р.І. Роль економічної освіти у процесі становлення успішної держави / Р. І. Олексенко // Гілея: науковий вісник. - 2017. - Вип. 116. - С. 259-262.
183. Олексенко Р.І. Роль релігійної свідомості у підприємницькій діяльності / Р. І. Олексенко // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія. - 2015. - Вип. 45(2). - С. 195-201.
184. Олексенко Р.І. Роль сім'ї в духовному вихованні майбутнього підприємця / Р. І. Олексенко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. - 2013. - Т. 21, вип. 23(2). - С. 205-212.
185. Олексенко Р.І. Роль сім'ї у становленні та розвитку майбутнього підприємця (соціально-філософський аналіз) / Р. І. Олексенко // Гілея: науковий вісник. - 2016. - Вип. 115. - С. 216-219.

186. Олексенко Р.І. Секуляризація чеснот протестантизму як підстава розвитку ринкових відносин / Р. І. Олексенко // Нова парадигма. - 2012. - Вип. 113. - С. 103-114.
187. Олексенко Р.І. Становлення та розвиток "homo economicus" в умовах глобалізації та інформаційної революції / Р. І. Олексенко // Гілея: науковий вісник. - 2017. - Вип. 120. - С. 159-162.
188. Олексенко Р.І. Стратегічні завдання освіти і виховання сучасного підприємця / Р. І. Олексенко // Нова парадигма. - 2012. - Вип. 112. - С. 19-28.
189. Олексенко Р.І. Філософія ринку: концептуальні дослідження і сучасні інтерпретації / Р. І. Олексенко // Нова парадигма. - 2013. - Вип. 117. - С. 33- 42.
190. Олексенко Р.І. Філософська рефлексія розвитку ринкового господарства в Україні у XIX – XX століттях у поглядах М. Бунге / Р. І. Олексенко // Актуальні проблеми філософії та соціології. - 2017. - Вип. 15. - С. 105-107.
191. Олексенко Р.І. Філософський погляд на проблеми становлення ринкових відносин в Україні / Р. І. Олексенко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. - 2012. - Т. 20, вип. 22(4). - С. 72-77.
192. Олексенко Р.І. Формування інноваційної політики реального сектору економіки як особливого напрямку розвитку України / Р.І. Олексенко, Г.В. Ортіна // Економіка та суспільство. – 2018. - № 18 - С.173-180.
193. Олексенко Р.І. Формування концепції креативної особистості як фактор креативно-знаннєвої економіки в умовах викликів глобалізації / Р. І. Олексенко // Гуманітарний вісник ЗДІА. - 2017. - № 71. - С. 118 –126.
194. Олексенко Р.І. Особливості інноваційно-інвестиційної політики антикризового розвитку реального сектору економіки України / Р.І. Олексенко, Г.В. Ортіна // Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2018. - № 5 (17) - С.33-39.
195. Олексенко, Р.І. Формирование ценностей креативного ресурса и капитала предпринимателей в условиях рискогенного общества: неоаксиологический анализ / Р.И. Олексенко // Третья международная научная конференция "Интеллектуальная культура Беларуси: методологический капитал философии и контуры трансдисциплинарного синтеза знания", 15-16, Минск.-(2018). – С.226-229.
196. Ортіна Г. Моделювання розвитку реального сектору економіки як елемент державної антикризової стратегії / Г.В. Ортіна // Економіка України.-2014. - № 2(128). - С. 25–29.

197. Ортіна Г.В. Антикризовий потенціал реального сектору економіки / Г.В. Ортіна // Інвестиції: практика та досвід.-2013. - № 18. - С. 81–84.
198. Ортіна Г.В. Модернізація реального сектору економіки як стратегічний напрям промислової політики держави / Г.В. Ортіна // Інвестиції: практика та досвід. -2013.- № 12.-С. 40–43.
199. Ортіна Г.В. Стратегія антикризового регулювання реального сектору економіки / Г.В. Ортіна // Економіка та держава. - 2015. - № 8. - С. 13– 16.
200. Основи економічної теорії: підручник / А. А. Чухно, П. С. Єщенко, Г. Н. Климко та ін.; за ред. А. А. Чухна. – К.: Вища шк., 2001. – 606 с.
201. Остапенко А. В. Концепції і моделі ринкової конкуренції у сучасній економічній теорії / А. В. Остапенко // Наукові праці МАУП. – 2011.– Вип. 2 (29). – С. 122–126.
202. Остапенко А. В. Концепції і моделі ринкової конкуренції у сучасній економічній теорії / А. В. Остапенко // Наукові праці МАУП. – 2011. – Вип. 2 (29). – С. 122–126.
203. Пахомов Ю. М. Основні завдання формування посткризової моделі розвитку економіки України / Ю. М. Пахомов // Економічний часопис – XXI. – 2010. – №1–2. – С. 3–6.
204. Пихно Д. Закон спроса и предложения (к теории ценности) / Д. Пихно.–К., 1856.
205. Пихно Д. И. О свободе международной торговли и протекционизме / Д. И. Пихно. – К., 1889. – 26 с.
206. Пихно Д. И. Основы политической экономии / Д. И. Пихно. – К, 1890.– Вип. 1.
207. Пірен М. І. Релігійна соціалізація особистості як чинник утвердження духовних цінностей громадянського суспільства / М. І. Пірен // Соціальна психологія. – 2005. – №6 (14).–С. 31–41.
208. Пірен М. І. Соціологія релігії: підручник / М. І. Пірен. – К.: Персонал, 2008. – 344 с.
209. Планування і прогнозування в умовах ринку / За ред. д.філософ.н., проф. Воронкової В.Г.- Київ: Професіонал, 2006.
210. Плотников А. В. Христианские основы рыночной экономики /А.В. Плотников. – К.: Принт–сервис, 1993. –257 с.
211. Понкин И. В. Правовые основы светскости государства и образования / И. В. Понкин. – М.: Про–Пресс, 2003. – 416 с.
212. Попов Р. А. Особливості державної антимонопольної політики [Електронний ресурс] / Р. А. Попов. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr/du/2009_4/files/DU_04_09_Popov_14.pdf.

213. Попович О. С. Основні тенденції в динаміці кадрового потенціалу української науки останнього десятиріччя / О. С. Попович, Т. М. Червінська // Наука та наукознавство. – № 3(61). – С. 53–66.
214. Поснова Т. В. Формування ціннісно–мотиваційної сфери особистості студента / Т. В. Поснова // Соціальна психологія. – № 2. – 2004. – С. 134–139.
215. Прилуцький А. М. Ринок в системі категорій сучасної економічної теорії / А. М. Прилуцький // Теоретичні та прикладні питання економіки. – 2011. – Вип. 25. – С. 185–197.
216. Прозоровский С. А. Международный бизнес: учеб. пособ. / С.А. Прозоровский. – М.: Центр маркетинговых исследований и менеджмента, 2007. – 160 с.
217. Радбрух Г. Введение в науку права / Г. Радбрух. – М., 1915. – С. 119.
218. Релігієзнавство: підручник / С. К. Дулуман, М. М. Закович, М.Ф. Рибачук та ін.; за ред. М. М. Заковича. – К.: Вища шк, 2000. – 315 с.
219. Рибакова Т. В. Економічна історія: навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / Т. В. Рибакова. – Сімферополь: УЕУ, 2005. – 106 с.
220. Рижкова А. Ю. Економічне виховання в сім'ї / А. Ю. Рижкова, І.М. Трубавіна // Науково–дослідна робота студентів як чинник удосконалення професійної підготовки майбутнього вчителя: зб. наук. пр./ редкол.: І. Білоусова та ін. –Х.: Апостроф, 2011. – Вип. 4. –С. 118–123.
221. Ринки реального сектора України: структурно–інституціональний аналіз / В. О. Точилін, Т. О. Осташко, О. В. Пустовойт та ін.; за ред. В. О. Точиліна. – К.: Ін-т економіки та прогнозування НАН України, 2009 – 640 с.
222. Розанвалон П. Утопічний капіталізм. Історія ідеї ринку / П. Розанвалон; [пер. з фр. Є. Марічева]. – К.: Києво–Могилянська акад., 2006. – 246 с.
223. Романенко О. Р. Духовно–моральні виміри економічного життя сучасного суспільства / О. Р. Романенко // Вісник НБУ. – 2009. – № 5 (159). – С. 48–51.
224. Романова О. М. Релігійний компонент в системі освіти: підходи до державного регулювання / О. М. Романова // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 98–107.
225. Романовський О. О. Проблеми виховання у майбутніх підприємців морально–етичних норм поведінки для успішної професійної діяльності / О.О. Романовський // Освіта і управління. –2001. – Т. 4. – № 1–2. – С. 95–106.
226. Роцин С. К. Предпринимательская деятельность: психология и идеология / С. К. Роцин // Психологический журнал. – 1995. – № 1. – С. 31–42.

227. Савицька Н. Л. Особисте споживання в системі суспільного відтворення: роль і тенденції / Н. Л. Савицька // Вісник ун-ту банківської справи Нац. банку України. – 2010. – № 1 (7). – С. 19–25.
228. Савченко Т. Г. Генезис теорій економічної рівноваги / Т. Г. Савченко // Економіка і регіон. – 2010. – № 1 (24). – С.198–205.
229. Сазонова Т. В. Економічне виховання дітей старшого дошкільного віку / Т. В. Сазонова // Вихователь–методист дошкільного закладу. – 2009. – №4. – С. 49–54.
230. Свінцов О. М. Структурні зрушення в економіці України та їх ефективність / О. М. Свінцов, Н. Я. Скірка, П. П. Гаврилко // Науковий вісник НЛТУУ: зб. наук-техн. пр. – Л: НЛТУ України. –2011. – Вип. 21.10. С.166–173.
231. Світлична В. В. «Людина економічна» у вимірах християнської етики / В. В. Світлична // Матеріали XXXI Міжнародної науково– практичної конференції «Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості». – Донецьк, 2012. – С.365–371.
232. Сидорко Н. Л. Роль і значення сім'ї у формуванні людського капіталу / Н. Л. Сидорко // Економіка та підприємництво. – 2010. – № 4. – С. 78– 86.
233. Синяєва Л. В. Екологічні проблеми України та шляхи їх вирішення / Л. В. Синяєва, Р. І. Олексенко, І. М. Плаксіна // Вісник Сумського національного аграрного університету. 2007. № 4. С.12- 15.
234. Сірий Є. В. Культура підприємництва в контексті його соціальної ролі / Є. В. Сірий // Економіка. – 2003. – № 7. – С. 100–108.
235. Скотний П. В. Власність як соціально-економічний феномен: філософський аспект [Електронний ресурс] / П. В. Скотний. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/VKPI_fpp/2009-3-1/11_Skotnij.pdf
236. Скринник З. Громадянське суспільство як соціальний вимір функціонування ринкових механізмів / З. Скринник // Вісник Львів, нац. ун-ту імені Івана Франка. – Філософські науки. – 2007. – Вип. 10. – С. 90–99.
237. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов: в 2 т. / А. Смит. – М.; Л.: Соцэргиз, 1935. – Т. 1. _ 371 с.; Т. 2. – 475 с.
238. Смит А. Исследования о причинах богатства народов / А. Смит; пер. с англ. – М.: Наука, 1993. – 596 с.
239. Смоленюк П.С. Теоретичні аспекта розвитку конкуренції / П. С. Смоленюк // Інноваційна економіка. – 2011. – № 6. – С. 93–97.
240. Соколюк О. Б. Діти та гроші. Стаття з психології [Електронний ресурс]. – Режимдоступу: http://osvita.ua/school/ssons_summary/psychology/22608

241. Сорока І. В. Мотивації підприємництва та специфіка економічної ситуації в Україні у контексті формування національних моделей підприємництва на ринку / І. В. Сорока // Схід. – 1998. – № 12 (18–19). – С. 82–88.
242. Соскін О. І. Основні складові посткризової економічної моделі України [Електронний ресурс] / О. І. Соскін // Економіка ринкових відносин. – 2011. – № 7. – Режим доступу: soskin.blogspot.com/2010/10/blog-post.
243. Соскін О. І. Теоретико-методологічні аспекта аналізу національної економічної моделі / О. І. Соскін // Актуальні проблеми економіки. – 2011. – №3. – С. 36–45.
244. Соснін О.В., Воронкова В.Г. Еволюція від інформаційного до Smart-суспільства в контексті національних викликів та національних стратегій // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Інформаційна безпека в мережі Інтернет: глобальні виклики та національні стратегії» / Національний інститут «Львівська політехніка». Львів, 2016.
245. Соснін О.В., Воронкова В.Г., Ажажа М.А. Філософія гуманістичного менеджменту (соціально-політичні, соціально-економічні, соціально-антропологічні виміри): навчальний посібник. Запоріжжя: Дике Поле, 2016. 356 с.
246. Соснін О.В., Воронкова В.Г., Постол О.Є. Сучасні міжнародні системи та глобальний розвиток (соціально-політичні, соціально-економічні та соціально-антропологічні виміри): Навчальний посібник. Центр навчальної літератури, 2015. 556 с.
247. Станкевич Ю. Ю. Домогосподарство в ринковій економічній системі та його відображення у світовій економічній думці ХХ століття: автореф. дис канд. екон. наук / Юрій Юрійович Станкевич. – К., 2010.– 19 с.
248. Стефанишин О. В. Людський потенціал економіки України (політико-економічний аналіз): автореф. дис. докт. екон. наук 08.00.01 / О.В. Стефанишин; Львівськ. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2007. – 39 с.
249. Стефанишин О. В. Людський потенціал ринкової економіки України //Науковий вісник НЛТУУ: зб. наук.-техн. пр. – Л.: НЛТУ України, 2006.– Вип. 16.1. – С. 276–284.
250. Стоян Т. А. Діловий етикет: моральні цінності і культура поведінки бізнесмена: навч. посіб. / Т. А. Стоян. – К.: Наука, 2004. – 372 с.
251. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів: проект [Електронний ресурс] / Комитет з питань науки та освіти. – Режим доступу: kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/publish/arti...
252. Стучинська Н. М. Теорема про зіпсовану дитину, або Чому альтруїст має більше шансів на виживання. Економічний підхід Геррі Беккера до

- розв'язання соціальних проблем / Н. М. Стучинська // Віче. – 2010. – № 11. – Червень. – С. 34–35.
253. Супян В. Роль государства в американской экономике: теория и практика / В. Супян // США и Канада. – 2002. – №4. – С. 3–17.
254. Тарасевич В. Н. Очерки теории переходной экономики / В.Н. Тарасевич. – К.: Наук, думка, 2001. – 224 с.
255. Тейлор Л. Первые годы переходного периода / Л. Тейлор // Реформы глазами американских и российских ученых. – М.: Рос. экон. журн., 1996. – С. 87–98.
256. Теория фирмы / В. М. Гальперин [ред.]. – СПб.: Экон. шк., 1995. – 534 с.
257. Тимочко Н. О. Економічна історія України: навч. посіб. / Н.О. Тимочко.– К.: КНЕУ, 2005. – 204 с.
258. Тимошенко В. М. І. Туган-Барановський і Західноєвропейська економічна думка / В. М. Тимошенко // Анапи Української Академії Мистецтв і Наук в США, III. – 1954. – № 3. – Весна. Українська економічна думка: хрестоматія. – К., 1998.
259. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003.–376 с.
260. Том'юк Г. Теоретичні підходи щодо визначення сутності ринку [Електронний ресурс] / Г. Том'юк. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Chem_Biol/Vldau/APK/2009/files/09thmeom.pdf.
261. ТОП–14 стран, которые обанкротятся быстрее Испании [Електронний ресурс] // Экономические новости. – 2011. – 11 марта. – Режим доступа: http://economic-ua.com/World_Economy/29612.
262. Українська економічна думка: хрестоматія. – К., 1998.
263. Ульрих П. Критика экономизма / П. Ульрих ; пер. с нем. – М.:Вузовская кн., 2004. – 120 с.
264. Февр Л. Бои за историю / Л. Февр. – М.: Наука, 1991, – 629 с.
265. Философия жизни. – К.: Ника–Центр: Вист–С, 1998. – С.13–164.
266. Філіпенко А. С. Глобальні форми економічного розвитку: історія і сучасність / А. С. Філіпенко. – К.: Знання, 2007. – 670 с.
267. Філіпенко А. С. Цивілізаційні виміри економічного розвитку / А.С. Філіпенко. – К, 1999. – 190 с.
268. Фугало Т. В. Характеристика та тенденції сучасного розвитку сільського ринку споживчих товарів /Т.В. Фугало // Наук. вісник УкрДЛТУ. –2004.– Вип. 14.4. – С. 161–170.
269. Харви Д. Краткая история неолиберализма. Актуальное прочтение / Д. Харви; [пер. с англ. Н. С. Брагиной]. – М.: Поколение, 2007. – 288 с.

270. Хомский Н. Прибыль на людях. Неoliberalизм и мировой порядок / Н. Хомский; [пер. с англ. Б. М. Скуратова]. – М.: Праксис, 2002. – 256 с.
271. Царенко О. М. Економічна історія України і світу: навч. посіб. / О.М. Царенко, А. С. Захарчук. – Суми: Університ. книга, 2000. –310 с.
272. Чухно А. А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України / А. А. Чухно. – К.: Логос, 2003. – 631 с.
273. Чухно А. А. Твори у трьох томах / А. А. Чухно. – Т. 1: Становлення і розвиток ринкової економіки – К.: Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2006. – 560 с.
274. Шванс Б. Типы и уровни правил в организациях, институтах и системах / Б. Шванс // Вопросы экономики. – 2000. – №6. – С. 4–21.
275. Шевчук А. В. Модели «рыночной» экономики: социальные ценности, идеологии, институты / А. В. Шевчук // Вопросы культурологии. – 2009. – № 1. – С. 67–69.
276. Шип Н. А. Мораль і бізнес: Духовні орієнтири майбутнього підприємця /Н. А. Шип. – К.: «НВП» Інтерсервіс», 2011. – 132 с.
277. Шпак О.М. Економічне виховання дітей у сім'ї: наук-метод. посіб. / О.М. Шпак. – К.: Київ, міжреп. ін-т удосконален. вчителів ім. Б. Грінченка, 1998. – С. 864–874.
278. Шульга Ж. О. Проблеми соціально орієнтованої ринкової економіки: теоретико-методологічний аспект / Ж. О. Шульга // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – І 2009. – № 2 (6). – С. 47–51.
279. Шумунова Д. Д. Релігійні конфлікти в умовах глобалізації: дис. канд. філос. наук: 09.00.11 / Дана Данилівна Шумунова. – К., 2006. – 181 с.
280. Элоян М. Р. Хозяйство и религия (М. Вебер, С. Булгаков, В. Зомбарт) / М.Р. Элоян // Философия хозяйства. – 2003. – № 1 (25).–С. 132–143.
281. Юхименко П.І. Історія економічних учень: навч. посіб. / П.І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К.: Знання-Прес, 2000. – 514 с.
282. Яремчук Н. І. Система ціннісних орієнтацій професійної підготовки майбутніх економістів / Н. І. Яремчук // Вісник Львів, ун-ту. Сер. педагогічна. – 2008. – Вип. 24. – С. 132–138.
283. Яснопольский М. П. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Опыт финансово–статистического исследования / М. П. Яснопольский. – К, 1890.–С. 1.
284. Яснопольский М. П. О географическом распределении государственных расходов России. Вторая часть исследования // М.П. Яснопольский. – К., 1897.

Навчально-методичне видання

Олексенко Р. І.

ФІЛОСОФІЯ РИНКОВИХ ВІДНОСИН

Навчально-методичний посібник

Підписано до друку 29.01.2019 р. Формат 60x90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 18,135.
Наклад 300 прим. Зам. № 2725

Видано та надруковано ФО-П Однорог Т.В.
72313, м. Мелітополь, вул. Героїв Сталінграда, За
Тел. (098) 243 96 51

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виробників і розповсюджувачів видавничої
продукції від 29.01.2013 р. серія ДК № 4477